

2

1973

**A BÉKÉS MEGYEI
MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI**

069
B45

6439

R- T

A BÉKÉS MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI

2

1973

BÉKÉSCSABA

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei
Publications of the Museums of the County Békés

MARÁZ BORBÁLA, NAGY GYULA és G. VASS ISTVÁN
közreműködésével szerkeszti:

DÉR LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

MORVAY SÁNDOR

Lektorálták:

BAKAY KORNÉL

B. BÓNIS ÉVA

FEHÉR MIKLÓS

FERENCZI IMRE

HAJDÚ MIHÁLY

KALICZ NÁNDOR

SCHMIDT EGON

VARGHA LÁSZLÓ

A tartalmi összefoglalókat fordította:

DURHAM DÁVID

A borítólapot tervezte:

KONDOR GYULA

R-1994

Újabb adatok a tiszántúli rézkor történetéhez

ECSEDY ISTVÁN

A magyarországi őskor kutatása során az utóbbi években különösen élesen vetődött fel a középső és késői rézkor közötti „hiátus” történeti megismerésének igénye. A Badeni (péceli) kultúrát közvetlenül megelőző időszak kutatása során sikerült néhány eddig kevésbé ismert, illetve nem jelentőségének megfelelően értékelt leletgyűjtést elkülöníteni, melyek ennek a kornak egyes etnikus-kulturális közösségeit reprezentálják. A Dunántúl területén ezek a balatoni és a bolerázi csoport, Kelet-Magyarországon a Bodrogkeresztúri kultúra fejlődését lezáró Hunyadi-halom csoport.¹ A legutóbbi időkben Kelet-Magyarországon néhány olyan lelőhely került feltárássra, amelyekben a Hunyadi-halom csoporttal egyidős, illetőleg azt közvetlenül követő népcsoport településnyomait találták (Tiszafüred—Majoros, Tiszavalk—Tetes, Poroszló—Aponhát, Poroszló—Ráboly). Az utóbbi lelőhelyek anyaga a Dunántúlon már korábban megismert Bolerázi csoport körébe tartozik.² A kialakulóban levő történeti kép mozgalmas, az Alföld őstörténetében rendkívül nagy változásokat hozó korszakot látszik tükrözni, melynek tisztázásához a típusváltozások mögött sejtett népcsoportok eredetét, mozgását és kapcsolatait kell kutatásunknak felderítenie.

A Békés megyében az utóbbi években feltárt néhány rézkori település leletanyagát közreadva ennek a feladatnak a megoldásához szeretnék hozzájárulni (1. kép).

1. Kétegyháza

A községtől ÉNy-ra fekvő kurgánmező területén (2. kép) Gazdapusztai Gyula kutatásai során több gödörsíros (Jamnaja kultúra) és szarmatakori temetkezés mellett két rézkori településrészlet került feltárássra.³

A halommező legnagyobb része szikes legelőterületen fekszik, melyet egykori vízfolyások sekély medrei tagolnak. A gödörsíros halmok népe természetesen a kissé kiemelkedő területeken hordta fel sír építményeit. A 4. számú kurgán (a 2. képen I. jelzéssel) olyan emelkedésre épült, amelyen a halomépítést megelőzően a Bodrogkeresztúri kultúra népe települt meg, az 5., 5/a és 6. számú halmok csoportja területén pedig a 4. halomtól pár száz méterre Cernavoda III.-Boleráz jellegű telepanyag került elő. A továbbiakban a két településrészletet mutatjuk be.

I. Kétegyháza 4. halom — Bodrogkeresztúri telep:

Igen kisméretű, mindössze 60 cm magas halom, csak az ásatás bizonyította be, hogy mesterséges eredetű. (Kissé besüppedt középpontja alatt feldúlt temetkezés került elő.) Az első szelvény a halom középpontját vágta át. A továbbiakban még három csatlakozó szelvény került feltárássra, a feltárt terület nagysága összesen 100 m² volt.

A halom ásátása során másodlagos helyzetben, a halom felhordott földjében, és elsődleges helyzetben, tehát a halom alapját képező kultúrretegben kerültek elő a Bodrogkeresztúri kultúra leletei. A kultúrreteg a halom feltöltése alatt két ásonyom (50—60 cm) vastag volt, belőle igen sűrűn kerültek elő a leletek. Ebbe a bodrogkeresztúri telep által kialakított kisebb emelkedésbe ásták a Gödörsíros kultúra emberei a 4. halom alaptemetkezését, mely, mint említettük, a bodrogkeresztúri rétegben feküdt és feldúlt állapotban került elő.

Az I. szelvényben tapasztott tűzhely maradványai voltak (3. kép). Egyéb objektum — ház, gödör, stb. — nyoma az egységes kultúrretegben nem mutatkozott. A kerámiai anyagból összeállított egész edények és a jellegzetes töredékek a Bodrogkeresztúri kultúra tipikus formáit mutatják.

Leletanyag:

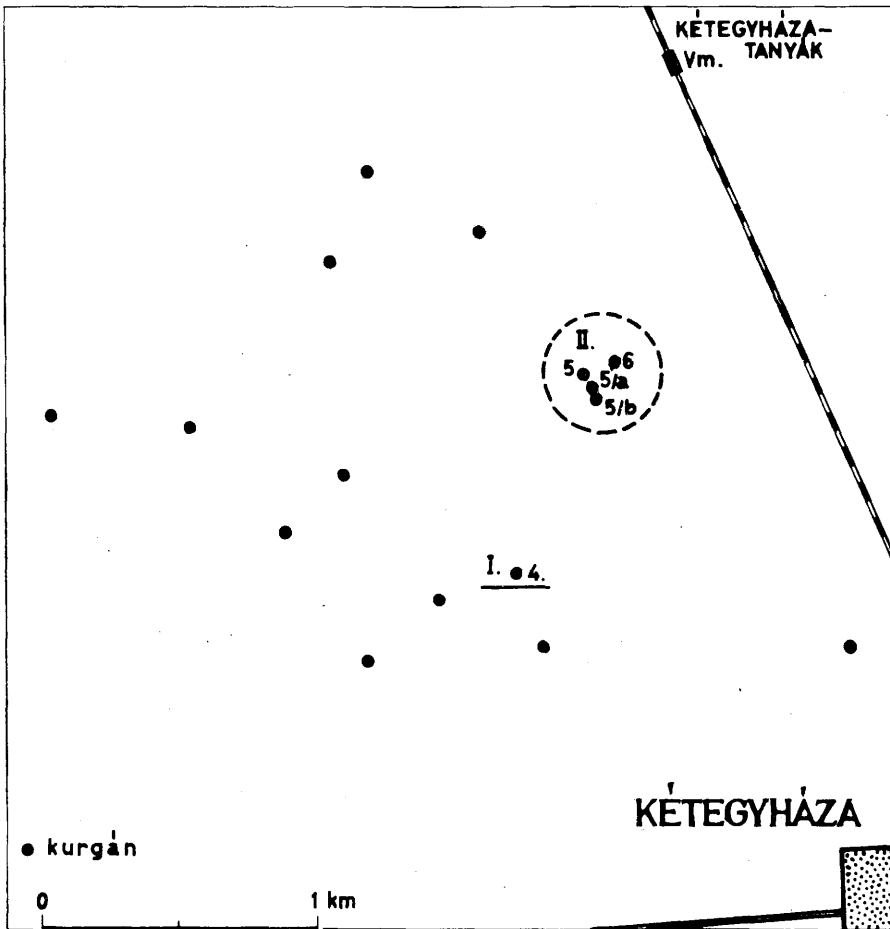
Két erősen kiegészített tejesköcsög alakú edény (4. és 5. kép). Meanderszerű mintába rendeződő bekarcolt hálóminta, illetve a bevésített párhuzamos vonalkötegeket kísérő pontsorok díszítik az edények egész felületét. A bemélyített díszítésekben megfigyelhetők voltak az inkrusztáció nyomai. Mind ezeknek, mind a hozzájuk hasonló, csak töredékek formájában előkerült edényeknek (I. tábla 1—7, 10—13, 15, és II. tábla 12.) pontos és nagyszámú analógiáit találjuk a Kalicz Nándor által közölt tarnabodi telep anyagában.⁴ Ugyanezek a motívumok, különösen az egymáshoz kapcsolódó, benyomkodott pontokkal kísért spiráli-

1. kép: A tárgyalt rézkori telepanyagok lelőhelyei (1—3. jelzéssel)

Figure 1: Places of occurrence of the copper-age settlement material discussed (denoted by 1—3)

sok, igen gyakoriak Baile-Herculane — Pestera Hoţilor (Herkulesfürdő-Rablóbarlang) C₁—C₂ rétegeiben. (Herculane II. etap Petru Roman rendszerében.)⁵ Rendkívül gyakoriak a „tejesköcsögök” fültöredékei és egyéb diszitetlen szalagfülek (V. tábla). Jelleztes a közvetlenül a fenék fölött, vagy az edény középvonalán négy bütyökkel diszített félgömbös csésze (VI. tábla 14; VII. tábla 2, 6, 7)⁶. Nagy számban fordulnak elő a durvább kidolgozású, néha vízszintesen elhelyezett szalagfüllel ellátott fazekak, bütyökkel diszített tárolóedények (II. tábla 15—17, IV. tábla 1—11, VII. tábla 10—13, 15—16.)⁷ Gyakoriak a felcsúcsosodó peremű mericék töredékei (V. tábla 1—2, 4—5, VI. tábla 4.)⁸ Áttört csótalpak töredékei is előfordulnak, az áttörések kör, illetve rombusz alakúak (III. tábla 8—9, 13.)⁹ A tárgyaló kultúra tipikus emlékét láthatjuk a „depas amphikypellon” töredékében (VI.

2. kép: A kétegyházi bodrogkeresztúri (I. 4. halom) és Cernavoda III. telep elhelyezkedése (II. 5—6. halmok)

Figure 2: Situations of the Bodrogkeresztur (mound I. 4) and Cernavoda III (mounds II. 5—6) settlements at Kétegyháza

tábla 1.).¹⁰ A négyszögletes, négy rövid lábon álló, felfelé szélesedő, éleiken bordázott edények jelenlétére is több töredék mutat. (VII. tábla 14, VI. tábla 3, I. tábla 19, 26.)¹¹ Analógiái a tárgyalt kultúrában széles körben ismertek.¹² Ugyanezt mondhatjuk a szűrőedények töredékeiről. (I. tábla 28—29.) Egyedül áll a telep anyagában az I. tábla 17. helyén bemutatott vörösesbarna színű, finom kidolgozású edénytöredék, amelyet oldalán páros fülekkel láttak el. Úgyszintén egyedülálló ezen a lelőhelyen egy enyhén ívelt, valószínűleg peremből kiemelkedő fogótöredék, amely feltehetően merice, vagy kanál fogóját képezte. (VI. tábla 15.)

Gazdapsztrai Gyula ásatási naplójában említést tesz egy korongos tapadású fül előkerüléséről (Ún. Hunyadi-halom típusú fül). Sajnos a töredék elveszett, bemutatása tehát nem áll módunkban, jelenléte a telep anyagában azonban mindenképpen figyelemre méltó.

A kerámia anyag sötétszürke illetve vörösesbarna színű, jónéhány töredék másodlagos égés nyomait mutatja. A soványításban finom homok, kisebb kavicsok figyelhetők meg.

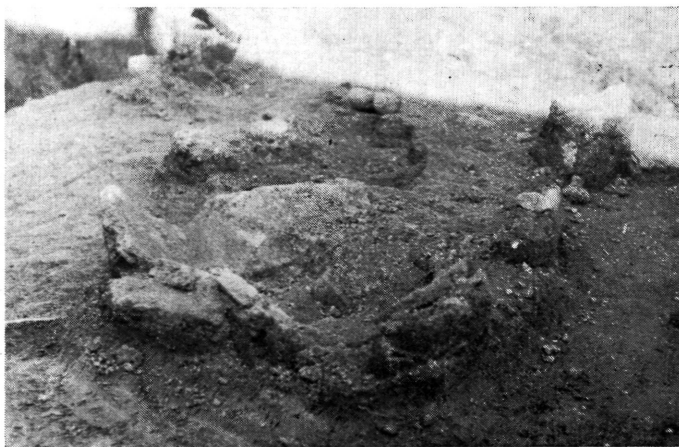
Az edénytöredékeken kívül néhány kőszköz: csiszolókö és pengetőedények, valamint állatsontok kerültek elő. Az állatsontanyag megoszlása Bökönyi Sándor meghatározása szerint a következő:

Szarvasmarha 171 darab, juh 5 darab, kecske 1 darab, juh vagy kecske 55 darab, sertés 12 darab, eb 2 darab, őstulok 5 darab, mezei nyúl 3 darab. (Összesen 254 darab).

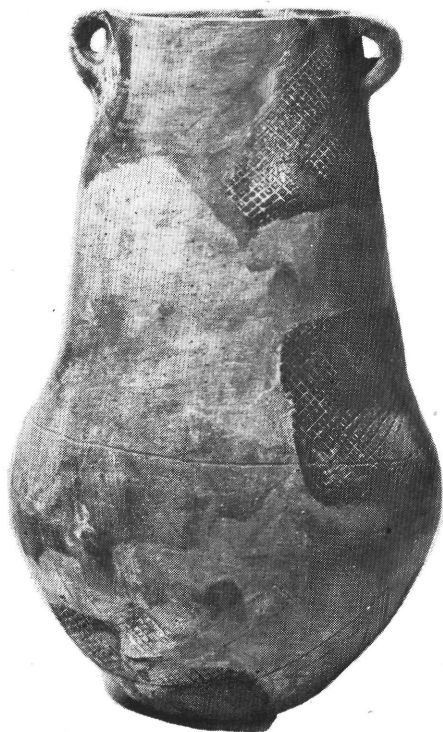
Mint említettük, a bemutatott településmaradványtól csak pár száz méterre került feltárára a másik, fiatalabb rézkori telep (A. 2. képen II. jelzéssel).

II. A Kétegyháza 5., 5/a, 5/b 6. halom körzetében feltárt Cernavoda III.—Boleráz jellegű telep:

A rézkori telepnymok a kurgánmező feltárássának kezdetén, a 6. halom ásatása során jelentkeztek. A szomszédos halmok feltöltésében (5., 5/a—b), és a feltöltés alatti eredeti járósínt, valamint az egész halomcsoport alapját képező kisebb kiemelkedés területén végzett kutatások azonos típusú és jellegű anyagot adtak (8. kép). Az ásatás során megállapítható volt, hogy a szóbanforgó halmokat, melyek mindegyike gödörsíros (Jamnaja) típusú temetkezés fölé épült, a közvetlen környék felszíni rétegének összegyűjtése révén

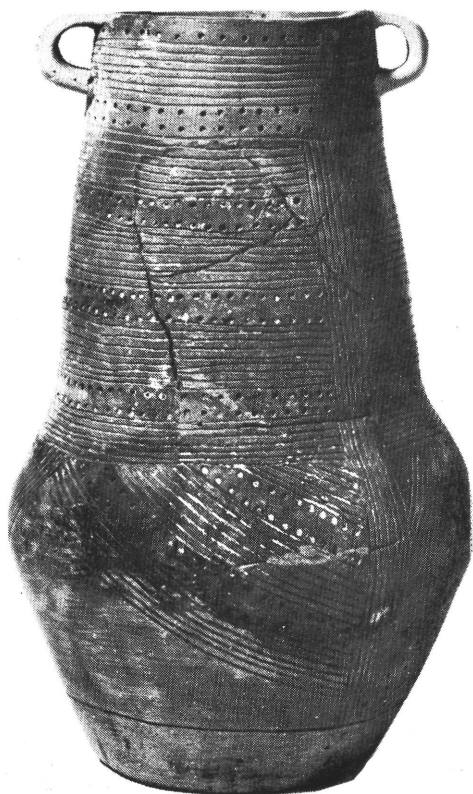

3. kép: A kétegyházi bodrogkeresztúri telepen talált tűzhelymaradvány
Figure 3: Fireplace remains found on the Bodrogkeresztur settlement of Kétegyháza

4. kép: „Tejesköcsög” a bodrogkeresztúri telepről

Figure 4: „Milk jug” from the Bodrogkeresztur settlement

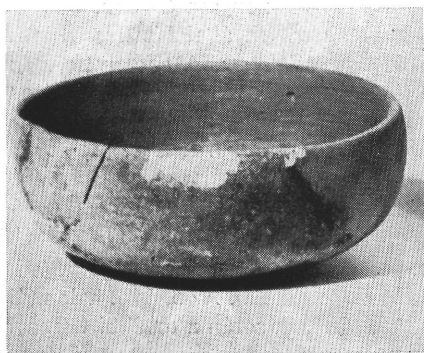

5. kép: „Tejesköcsög” a bodrogkeresztúri telepről

Figure 5: „Milk jug” from the Bodrogkeresztur settlement

6. kép: Csésze a bodrogkeresztúri telepről
Figure 6: Bowl from the Bodrogkeresztur settlement

7. kép: Csésze a bodrogkeresztúri telepről
Figure 7: Bowl from the Bodrogkeresztur settlement

emelték.¹³ Így kerültek a Cernavoda III.—Boleráz jellegű edénytöredékek a halmok felhordott földjébe.

A 6. halom feltárása folyamán került elő a halom alatti eredeti járósínt, a centrumtól 7,2 m-re Ny-ra egy tapasztott tűzhely maradványa (Jelzése: T₁). Ez egy eredetileg kör alakú, peremes, 4—5 cm vastag átégett felület, mely alatt a talaj 8—10 cm mélységben égett át. Átmérője 83 és 66 cm volt (9. kép). Körülötte égett csontok és edénytöredékek voltak. A tűzhely a halom legmagasabb pontjától 153 cm mélységben került elő, és mivel a Cernavoda III.—Boleráz anyaggal jellemzett igen vékony, sárgásbarna színű kultúrréteg felső szintjén helyezkedett el, az egykori járósínt és a halom relatív magasságának pontos meghatározását is elősegítette. Ebbe a járósíntbe ásták a 6. halom alaptemetkezését (1. sír).

Az említett igen vékony kultúrrétegen kívül két objektum került elő a 6. halom feltöltése alatt. A T₂ jelzésű tűzhely a centrumtól É-ra 4 m-re, az eredeti járósíntet jelző sárgásbarna színű kultúrrétegben volt. Körülötte edénytöredékeket, néhány állatsontot gyűjtöttünk. A tűzhely szabálytalan alakú, erősen rongált, használata nyilvánvalóan rövid időre korlátozódott. A halom centrumától K-re, 5 m-re a felhordott részt képező szürkésfekete humusz eltávolítása után került elő az eredeti naplóban „A” jelzést viselő objektum. Ez egy nagyméretű, vastagfalú edény volt, mely a halom alapját képező eredeti felszínen állt, és ebben a helyzetben roppant össze. Töredékei több rétegben heverték egymáson. Az edényt felülről jövő nyomás, a halom földtömegének a súlya törte össze, így a nyaktöredékek egy része belső oldalával felfelé fordult. Az összetört edény mellett egy szarvasmarha alsó állkapcsa és néhány kisebb edény töredékei voltak (10. kép). A nagy edény egyenes pereme alatt kettős rátét gerincborda fut körbe, enyhén ívelt felsőrésze, erősen öblösödő, fenékátmérője viszonylag kicsi. Felülete durvított, vöröses színű. Legnagyobb kiöblösödésén két nagy szalagfűl helyezkedik el (11. kép).

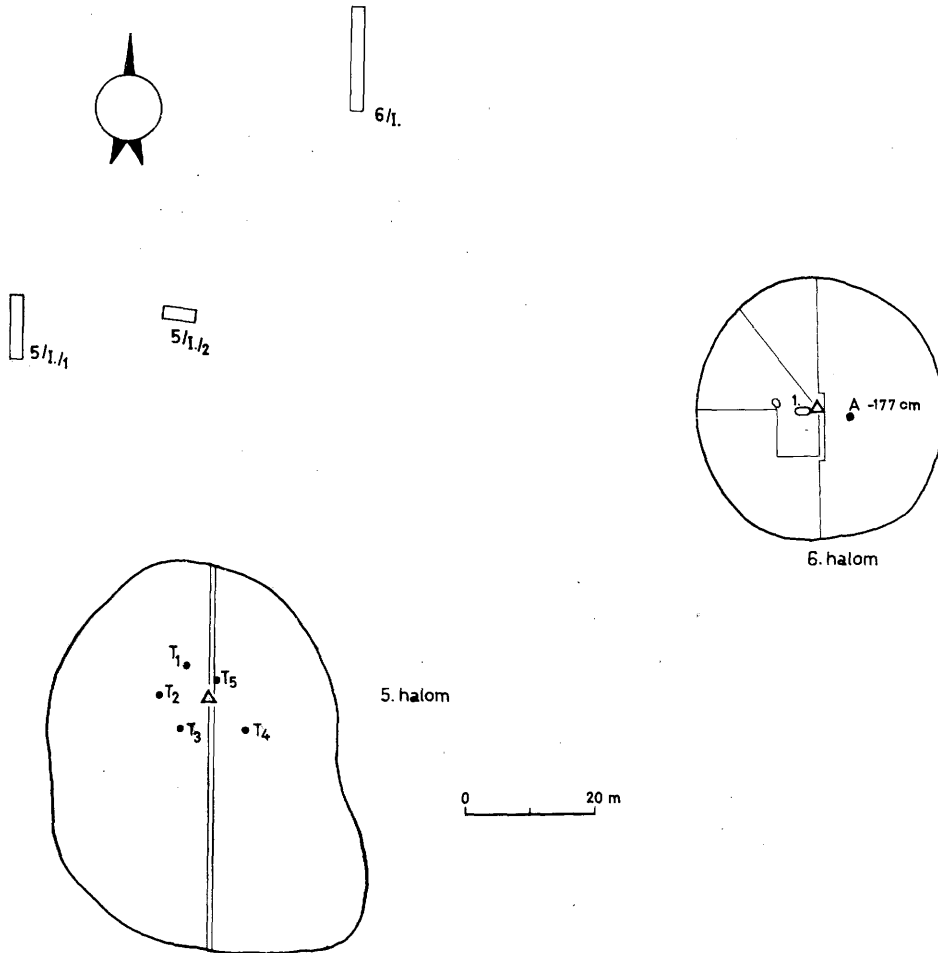
Az eredeti járósíntben talált két tűzhely, és különösen a leírt „A” edény alapján feltételezhető, hogy ezek a halom központi, 1. sírjával összefüggésben, a halom építését közvetlenül megelőzően kerültek ide. A gödörsíros kurgánok körében eléggé általános jelenség, hogy az egyes sírokkal kapcsolatos kultikus jellegű emlékek (áldozat nyomai, mellékletek) nem a sírokban, hanem azok közvetlen közelében, az eredeti járósíntben, a kurgán feltöltése alatt találhatók.¹⁴ Az 5. halom hasonló jellegű objektumai szintén a központi sírral való kapcsolatokra mutatnak. Az 5. halom feltöltésében szintén az említett anyag fordult elő rendkívül szórványos töredékek formájában. A halom központi része alatt öt tűzhelymaradvány volt az eredeti járósíntben. Ezek egy szabálytalan kört képeznek a halom centruma körül, melynek sugara 6—8 m. Meg kell jegyeznünk, hogy az 5. halom alatti járósíntben csak a tűzhelyek által körülvevett központi részen jelentkezett a Cernavoda III.—Boleráz jellegű cserépanyag. A tűzhely formája és szerkezete megegyezik a 6. halom alatt talált két tűzhellyel. Az 5. halom 1. tűzhelye (T₁ mellett, ennek keleti oldalán gondosan csomóba rakott állatsontok voltak. Ugyanilyen csontkupac volt a tűzhely ÉNy-i oldalán is. A 2. és 3., valamint az 5. tűzhely mellett a szokásos cseréptöredékeken kívül más nem volt, a 4. tűzhely fölött szarvasmarha csontvázának összefüggő része került elő, fej és végtagok nélkül. A csontok háton fekvő helyzetben voltak, köztük néhány fog is előkerült. Az állatsontváz-rész É—D irányban fekszik (12. kép).

Az egyetlen árokkal átvágott 5/a halom ásatása során csak néhány darab későrózkori kerámia került elő. Az 5. és 6. halomtól északra fekvő területen került sor arra a próbaásatásra, melynek során a további Cernavoda III jellegű leleteket találtuk.

(Feltárára kerültek az 5/I. 1., 5/I. 2. jelzetű árkok és a 6/I., 6/II., 6/III., 6/IV. jelzetű szelvények. Térképre rögzítésük nem minden esetben történt meg (8. kép).

Az 5/I. 1. jelzésű kutatóárokban csak néhány cseréptöredék került elő. A többi felület bontása folyamán 60 cm mélységben igen kemény, szikes réteg került elő, amelybe csupán

néhány beásás hatolt. A 6/II. jelzésű szelvényben, az említett réteg fölött, mintegy 34—40 cm mélységben összetört edények töredékei hevertek egy-egy csomóban. Jelzetük: 6/2—1. (A) — összetört nagy tál (13. kép), 6/2—2 (B) — spirális bordákkal díszített fedő töredékei (14. kép), 6/2—3. (C) — a 13. képen bemutatott edényhez hasonló formájú és anyagú, annál kisebb tál töredékei (15. kép). Mellette hordozható, agyagból készített tűzhely, pyraunos töredékei voltak (16. kép). A feltárt felületek anyagában az említett kiegészíthető edényeken kívül sok állatsont és edénytöredék került elő. Utóbbiak mind anyagukat, mind ornamentikájukat tekintve teljesen azonos jellegűek a közeli halmok alatt talált tűzhelyek melletti szórványos cserépanyaggal, illetve a felhordott földből előkerült szórványleletekkel. Mindezek alapján az a meggyőződésünk, hogy a szóbanforgó földhátan csak meglehetősen rövid ideig laktak. Semmi esetre sem valószínű, hogy az itt megtelepült csoport földművelő élet-

8. kép: A Cernavoda III. típusú telepnyomok feltárásának helyszínrajza az 5. és 6. számú kurgán körzetében

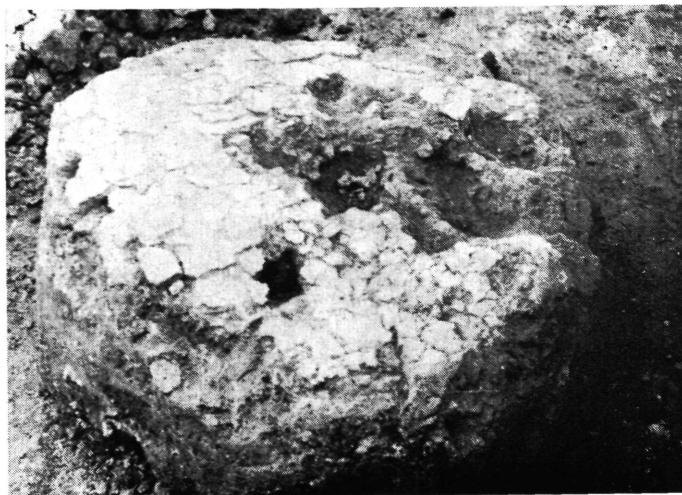
Figure 8: General lay-out of the excavation of the settlement traces of the Cernavoda III type in the area of kurgans 5 and 6

módot folytatott volna. A bemutatott anyag stratigráfiai helyzete egyidejűsége utal a halommező egyes alaptermetkezései és a részben feltárt telep között. Különösen valószínű ez a 6. halom esetében, ahol a tárgyalt „A” objektum kultikus jellegűnek tűnik.

Leletanyag:

A 11. képen bemutatott nagyméretű edény mind formája, mind jellegzetes durvított felülete, különösen pedig a tagolt perem alatt futó rátett plasztikus bordadísze alapján leginkább a Románia területéről Sebastian Morintz és Petru Roman publikációjából ismert Cernavoda III. anyaghoz köthető.¹⁵ A feltárt teleprészletek mindegyikéből előkerültek a hasonló képzésű edényperemek és mind a rátett, mind az edény formálásával egyidejűleg kialakított, bevagdalsókkal, ujjbenyomásokkal tagolt bordadíszek. (VIII. t. 3—5, 8—10, 15, IX. t. 6, 11, 14, 18, 20, X. t. 11, 15.)¹⁶ Igen jellegzetes a X. t. 17. helyén látható, a bevagdalt perem és tagolt borda között benyomott pontsorrall, a bordadisz alatt valószínűleg durva halszákamintával díszített töredék (v. ö. VIII. t. 18.).¹⁷ Kidolgozását és díszítését tekintve ezekhez kapcsolható a 16. képen bemutatott pyraunos, melynek peremei hasonlóan bevagdalsókkal díszítettek. Szintén általános a barbotinszerű technikával durvított felület (VIII. t. 17—19, IX. t. 11—12, 14—17, X. t. 14.).¹⁸ A 13. és 15. képen látható két tál enyhén behúzott peremű, sötétszürke színű, simított felületű. Különös figyelmet érdemel a 6/2—1 (A) jelzetű (13. kép) tál fülkiképzése, illetve szinte a behúzott perem fölött ülő fül mellett kiemelkedő hegyes bütyök. A tárgyalt körön belül ezekhez hasonló darabok szintén a hazánktól DK-re eső területeken találhatók meg.¹⁹ Ilyen típusú tálak a dunántúli bolerázi anyagban mindeztáig nem kerültek elő. Ugyanezt mondhatjuk a befelé duzzadó, felületén bevagdalsókkal díszített peremtöredékről is, mely szintén Ezero-Trója felé mutat (X. t. 4.)²¹.

Mind a Cernavoda III. anyagokban, mind a Bolerázi csoport területén vezértípusként tarthatjuk számon az élesen profilált, enyhén kihajló peremű tálal.²² Bácskában, a Dunántúlon és Szlovákiában nagy részük belülről kannelurázott. Enyhébb, felületesebb kivitelű és

9. kép: Az 1. tűzhely a 6. halom járás szintjén
Figure 9: Fireplace 1 at the activity level of mound 6

csak a perem alatt található kannelurázás a Cernavoda III. anyagban.²³ A Kétegyházán napvilágra került leletek ebben a tekintetben is az utóbbi együtteshez állnak közelebb. Kannelurázás nyomait csupán szórványosan találjuk ezeknek a tálaknak a belső oldalán, alig észrevehető függőleges besímitások formájában. (Az említett táltípus töredékeit L. VIII. t. 12, IX. t. 8—9, 15, X. t. 6, 8, 12.) Szintén széles körben ismertek a nyaktól éles törésvonallal elkülönülő, kidomborodó, gyakran buccero-szerűen dudoros, vagy kannelurázott hasú edények töredékei, amelyeken vertikális szubkután füleket találunk. Ez az edényforma a hunyadihalmi típusú együttesekben megjelenik²⁴ (VIII. t. 6, X. t. 7, 9.). Úgyszintén fellelhető a hunyadihalmi jellegű anyagban a X. t. 13. helyén bemutatott kiduzzadó peremű forma is.

Az említett szubkután függesztőfüleken kívül előkerült edényfülek egyszerű szalagfülek. Előkerült néhány a pereme alatt lapos bütyökkel díszített edény töredéke is (X. t. 2.).

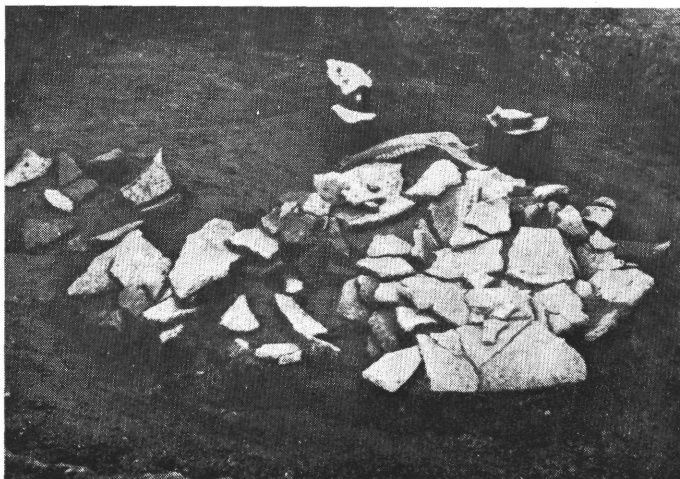
A telep kerámia anyaga többségében vörösbarna, és világos-, illetve sötétszürke színű. A soványításban csillámlemezkek, örölt kagyló- vagy csigahéj, és főleg a durva kerámia soványításában apró kavicsok figyelhetők meg. A durvított felületű anyag gyakran rosszul égetett, a simított felületű kerámia viszont igen jó, egyenletes égetésű.

A telepen előkerült állatsontok a következő arányban oszlanak meg:

Szarvasmarha 114 darab, juh 22 darab, juh vagy kecske 148 darab, sertés 21 darab, ló 9 darab, eb 8 darab, őstulok 3 darab, őz 1 darab.

Különösen figyelemreméltó az állatsontanyagban a juh-kecske növekvő aránya, valamint a lócsontok megjelenése. Ezidáig ezek a legkorábbi, hitelesen feltárt bizonyítékai a ló megjelenésének hazánkban.²⁶ Egykorúságuk a teleppel kétségtelen, hiszen két darab a 6/I. felület 1. árok második ásónyomából, a bolygatatlan kultúrrétegből került elő, a többiek az 5. halom központi sírja körül, a tűzhelyek körzetében, a halom feltöltése alatt, az eredeti járósíntelen voltak.

A Kétegyháza melletti kurgánmező területén feltárt rézkori telepmaradványok anyagának tanulságait a következőkben foglalhatjuk össze:

10. kép: Az „A” objektum a 6. halom járósíntjén
Figure 10: Object „A” at the activity level of mound 6

A két egymás közvetlen közelében feltárt telep anyagában semmiféle érintkezés vagy kapcsolat nem tételezhető fel. Ezeknek a rövid ideig lakott, egyrétegű telepeknek az esetében nem bizonyítható az sem, hogy a korábbi, bodrogkeresztúri telep feladásának oka a Cernavoda III. népesség megérkezése lett volna. Mindenesetre kétségtelennek tűnik, hogy a két esemény között nem múlhatott el hosszabb periódus. Ezt a feltételezést az egyes telepek relatív kronológiája, úgy véljük, megfelelően alátámaszthatja.

A 4. halom területén feltárt bodrogkeresztúri telep terminus post quem-je nem állapítható meg pontosan, csupán abban lehetünk biztosak, hogy a rövid életű telep a különálló Tiszapolgári kultúra megszűnése után kezdődött.

A terminus ante quem kézenfekvőnek tűnik; ezt a Cernavoda III. telep látszik képviselni. A cikkünk bevezetőjében említett újabb kutatási eredmények azonban meggondolásra intenek a kézenfekvő horizontális stratigráfia mechanikus használatát illetően. Bár a Bodrogkeresztúri kultúrának kevés telepét ismerjük, belső időrendjére nézve pedig közvetlen vertikális stratigráfia a Tiszántúl területén nem áll rendelkezésre,²⁷ a tárgyalt település anyagának Tarnabod és Herculane II. felé mutató analógiái, valamint az a tény, hogy a Hunyadi-halomcsoport elemei a Bodrogkeresztúri kultúra tipikus formái mellett a telepen viszonylag kis számban voltak meg — az említett egyetlen, a feltárás óta elveszett korongos tapadású fül képviseli a Hunyadi-halom csoport karakterisztikus leletanyagát — mindenképpen arra mutat, hogy a Bodrogkeresztúri kultúra népe ezt a települést a Hódmezővásárhely—Hunyadi halom—Pécska—Nagysánc (alsó réteg)—Tordai hasadék (barlangok, késői Salcuta IV jellegű anyag)—Tiszavalk—Kenderföldek, Tiszavalk—Tetes, Herculane III. anyaggal fémjelezhető periódus előtt hagyta el.²⁸

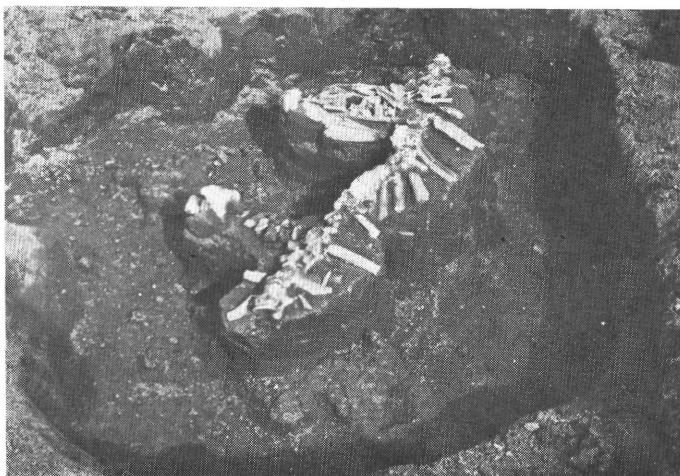

11. kép: Az „A” objektum nagyméretű edénye
Figure 11: Large vessel of object „A”

A kultúra temetői közül egykorúnak tartjuk a jászladányi és a Kunszentmártonpusztaistvánházi együtteseket.²⁹ Valószínű a párhuzamosság Reci említett leleteivel is.³⁰ Petru Roman széleskörű vizsgálatait véve alapul, feltehető, hogy a telep a késői Cucuten A—B, Cernavoda I. szinttel is párhuzamosítható.³¹

A Salcuta IV elemek (Hunyadi-halom csoport) megjelenése kapcsán vetette fel Kutzián Ida az integráció — dezintegráció problémáját a középső rézkor vonatkozásában.³² Véleményünk szerint a tárgyalt leletanyagban is tükröződő kapcsolatok, melyeket az egyes kultúrák közötti „kulturhatás”, „kölcsonhatás” kategóriájába sorolhatunk tipológiai alapon, annak a Petru Roman által is feltételezett történeti integrációs folyamatnak bizonyítékaiként foghatók fel, amelynek során a Salcuta (II—III) Erősd, Petresti, Tiszapolgár, késői Lengyeli alapokon egy egyre egységesebb képet mutató középső rézkori kultúra jött létre.³³ Ennek természetesen megvannak a helyi sajátosságokat mutató csoportjai, amelyek közül a Bodrogeresztúr, Ludanice, Balatoni csoport, és a Herculane II szintben talált korai Salcuta IV. világosan körvonalazhatóak.³⁴ A fő vonalaiban egységesnek tekinthető fejlődés végső szakaszát a fentebb említett Hunyadi-halom, Pécska—Nagysánc (alsó réteg), stb. együttes zárja, amely stratigráfiailag a Herculane II. szint fölött helyezkedik el, a Tiszántúlon pedig a „tisza” hunyadihalmi típusú együtteseket hozza létre.³⁵

Ez az utóbbi szint Pavukova véleménye szerint egyidejű a dunántúli és a szlovákiai bolerázi együttesekkel.³⁶ Ez a probléma érdekes elsősorban a kétegyházi Cernavoda III.—Boleráz típusú telep időrendje vizsgálata szempontjából. Ez a telep a bemutatott analógiák alapján kétségtelenül a Cernavoda III—Ezero komplexum korai, az Oltenita—Renie II. fázist közvetlenül követő szakaszához köthető.³⁷ Petru Roman Baile Herculane leletei alapján feltételezi, hogy volt valamilyen kapcsolat a Vaskapu környéki korai Cernavoda III. telep és a Pestera Hotilor lelőhelyen előkerült késői Salcuta IV. rétegek lakossága között.³⁸ Ennek alapján csak feltételelesen beszélhetünk a legkésőbbi Salcuta IV és a legkorábbi Cernavoda III. párhuzamosításáról, s ha számolunk a különböző típusú leletek említett területi elkülönülésével ebben az időszakban, bizonyosra vehető, hogy a Cernavoda III.—Boleráz jellegű kerámiát készítő népcsoportok időben a Salcuta IV—Hunyadi-halom csoport népessége után jelennek meg.³⁹ Mivel a Tiszántúlon az utóbbi években feltárt, romániai,

12. kép: A 4. tűzhely az 5. halom járósíntjén
Figure 12: Fireplace 4 at the activity level of mound 5

13. kép: Tál a Cernavoda III. telepről
Figure 13: Bowl from the Cernavoda III settlement

14. kép: Fedő töredéke a Cernavoda III. telepről
Figure 14: Fragment of cover from the Cernavoda III settlement

dunántúli és szlovákiai analógiákkal kétségtelenül egykorú, Cernavoda III.—Bolerázi telepek ugyanazonokon a területeken vannak, ahol a Hunyadi-halom csoport lelőhelyeit is megtaláljuk, leleteik viszont együttesben nem fordulnak elő, kétségtelen, hogy a Bodrogkeresztúr és a Baden közötti „hiátus” időszakában a késői Salcuta IV., és ezt közvetlenül követően a Cernavoda III. népesség behatolása zajlott le.⁴⁰ Ebből a szempontból nem hagyható figyelmen kívül a Hunyadi-halom típusú lelőhelyeknek a Tiszántúl északi peremterületén való koncentrációja, és a sokszor eldugott, nehezen megközelíthető barlangokban való előkerülése.⁴¹

Feltételezhető tehát, hogy Kétegyháza a bodrogkeresztúri népesség településének megszűnését nem közvetlenül követte a benyomuló Cernavoda III. népesség megtelepülése, hiszen a bemutatott telepek által képviselt szintek között kell számolnunk az esetleg Cernavoda elemeket is tartalmazó Salcuta IV.—hunyadihalmi típusú leletanyag hordozóinak jelenlétével.

Az utóbbi népesség telepmaradványa került elő Mezőberény mellett 1970—71-ben.

2. Mezőberény—Békési út

A község déli szélén, a Békésre vezető országút és a körgát találkozásánál levő alacsony földháton kora vaskori urnatemető mellett középkori és rézkori telepnyomokat tárt fel Maráz Borbála, a Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum régésze.⁴²

Az egyrétegű rézkori telep anyagának nagy része gödrökből, illetve tűzhelymaradványok mellől került ki. Bár a telep kutatása még nem fejeződött be, szükségesnek látszik, a jellegzetesebb típusok előzetes bemutatása.

Leletanyag:

Két kiegészíthető edény került elő. Egyik a 17. képen látható bögre. Bár meglehetősen általános forma, kétségtelenül ezzel rokon típusokat fedezhetünk fel a késői Salcuta anyagban.⁴³

Formai alapon a késői Salcuta, Gumelnita, valamint a korai Carnevoda III.—Bolerázi leletegyüttesekben kereshetjük az élesen profilált, enyhén kihajló peremű tál analógiáit.

15. kép: Tál a Cernavoda III. telepről
Figure 15: Bowl from the Cernavoda III settlement

A mezőberényi példány nem mutatja a kannelurázás nyomát. (18. kép) Hasonló típusú edények töredékeit L. a XI. t. 3, 8.⁴⁴ helyén.

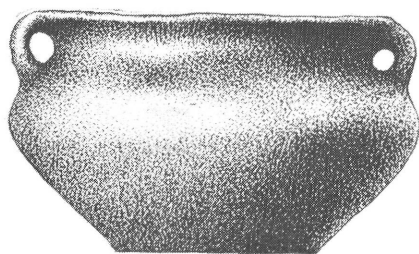
A két említett körben találjuk a 19. képen bemutatott, hasvonalán függőleges átfúrású bütyökfülekkel ellátott edény analógiáit is. Hasonló típusú a XII. t. 5. helyén látható töredék. Kimondottan Salcuta jellegű viszont az egyenes peremű, csonkakúpos aljú, függőlegesen lefelé irányított bütyökkel díszített edény töredéke (20. kép).⁴⁵ Ugyanezt mondhatjuk a vékonyfalú, finom kidolgozású, enyhén behúzott peremű kis tál töredékéről (XII. t. 11.).⁴⁶ A Hunyadi-halom csoport anyagában találjuk az egyenes, az edény testéhez éles törésvonallal csatlakozó peremű edények analógiáit (XII. t. 5—6).⁴⁷ Éppenséggel a bodrogkeresztúri anyaghoz kapcsolhatók a peremből kiinduló rövid szalagfülek és a lapos, kerek bütyök (XI. t. 7, XII. t. 10, XI. t. 11.).⁴⁸

A seprűdíszes, rátett plasztikus bordával díszített töredék típusa sem a késői Salcuta, sem a Boleráz anyagban nem idegen (XI. t. 9.).⁴⁹

A további, a XI. és XII. táblán bemutatott anyagok a durvább kerámiát szemléltetik, közelebbi értékelésük feleslegesnek tűnik.

16. kép: Hordozható katlan-tűzhely a Cernavoda III. telepről
Figure 16: Portable cauldron fireplace from the Cernavoda III settlement

17. kép: Bögre a Mezőberény mellett feltárt rézkori telepről
Figure 17: Pot from the copper-age settlement excavated near Mezőberény

Bár a tárgyalat szegényes leletanyag nem elégséges a finomabb relatív kronológia kidolgozásához, a néhány említett analógia mégis arra utal, hogy a település a bodrogkeresztúri fázis legkésőbbi szakaszával (hunyadihalmi típus) lehet egyidős. Ennek alapján a telepet a kétegyházi bodrogkeresztúri és Cernavoda III. —Boleráz jellegű kerámiát készítő népeségek települései között eltelt időszakra keltezhetjük.

A három ismertetett telepmaradvány „hiatus nélkül” beilleszthető történeti és kronológiai szempontból a tiszántúli középső rézkor klasszikus fázisának és a késői rézkor legkorábbi szakaszának folyamatába. Az utóbbi, a Cernavoda III. jellegű telep által képviselt fázis és az Alföld területéről ismert klasszikus, illetve későinek tartott badeni periódus közötti időszakot az eddig kis számban előkerült bolerázi jellegű leletanyag tölti ki. A Patay Pál által Poroszló—Ráboly területén feltárt telep tipikus bolerázi anyagot adott.⁵⁰ Ugyanennek a periódusnak a leletanyagát sikerült feltárnunk Szeghalom közelében. Az anyag egy részének bemutatását egyfelől az eddig ismertetett telepek által képviselt korszakhoz való szerves kapcsolódása, másfelől az indokolja, hogy a vele egykorú leletek a Tiszántúlon mindegyike alig kerültek elő. (Ez a negatívum készíthette Pavukovát annak feltételezésére, hogy a szlovákiai bolerázi telepekkel a bodrogkeresztúri fázis késői szakasza a Tiszántúlon még egykorú lett volna.)⁵¹

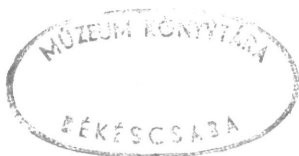
3. Szeghalom—Dióér

A lelőhely Szeghalom „Nagytulakörös” nevű határrészében, a Dió ér — egykori természetes vízfolyás — partján fekszik, a Sebes Körös és a Berettyó összefolyásának közelében (1. kép). Próbaásatására a Magyarország Régészeti Topográfiája Békés megyei előkészítése során 1971-ben vállalkoztunk.

A jelzett helyen az érpart enyhe kiemelkedésén talált cserepek a badeni kultúra lakóhelyét jelölték. Az ásátás során a badeni telepnymok mellett bodrogkeresztúri, neolitikus és igen szórványosan korabronzkori leletanyag is előkerült.

Az egyrétegű badeni telep anyagának nagy része tipikus bolerázi jellegű, viszont előfordulnak a klasszikus, sőt későinek tartott típusok is. (Hogy az úgynevezett „késői formák” helyi fejlődés eredményei-e, tehát a telep viszonylag hosszú periódust képvisel, vagy területünkön már a korai fázisban megjelennek, a telep további kutatása van hivatva eldönteni.)

Tárgyunk szempontjából különösen érdekes több, a kultúrrétegből előkerült leleten túlmenően a III/1. jelzetű hulladékgyűjtő anyaga. Ez a zárt együttesben előkerült anyag markánsan képviseli a korai badeni fázist (XIII. és XIV. tábla).

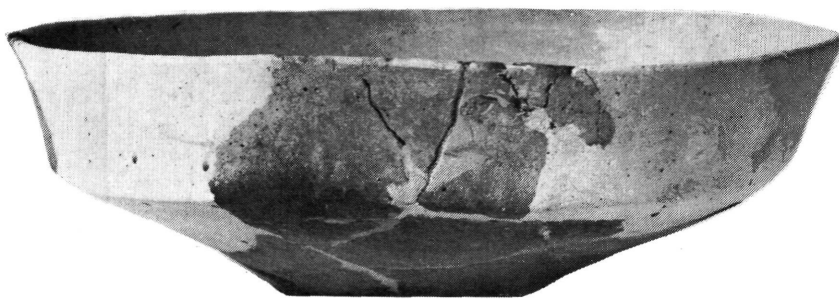
Leletanyag:

Nagy számban fordulnak elő a jellegzetes, bevagdalt peremű, plasztikus bordával és halszálkamintával díszített töredékek. (XIII. t. 12, 23, XIV. t. 10, 12, XV. t. 3—4, 6—8, 19, XIII, t. 1—4, 6, 14—19, 21—22 stb.)⁵² Halszálkamintával díszített a 21. rajzra bemutatott merítőedény töredéke is (XIV. t. 11.).⁵³

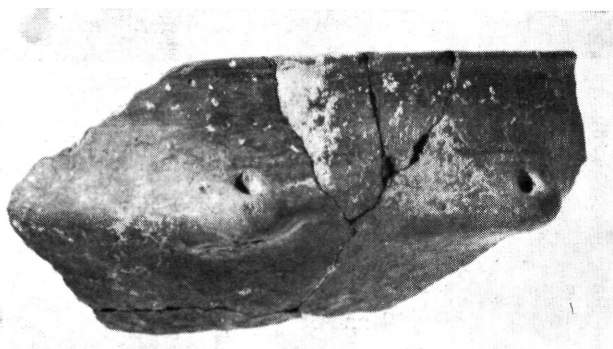
A korai fázisban is gyakori egyfűlű, gyakran kannelurázott csészék mellett a tipikusan bolerázi jellegű, külső oldalukon kannelurázott, lapos, kerek, bütykökkel díszített edények is figyelmet érdemelnek (XIV. t. 1—4, XV. t. 12, 13, és XIII. t. 11, XV. t. 10.).⁵⁴ A telep kultúrrétegéből került ki a 22. kép két élesen profilált, belső oldalán kannelurázott tál-töredéke. Szintén korai jellegű egy hólyagos, kannelurázott edény töredéke, (XIII. t. 20.) és a pereme alatt függőleges lécekkal díszített darab (XIII. t. 7.).⁵⁵

A szeghalom—dióéri telep korai szakasza kétségtelenül a bolerázi fázissal azonosítható. A bolerázi típus újabb előfordulása Patay Pál említett álláspontját támasztja alá Vera Pavukova hipotézisével szemben, hiszen a Tiszántúlon a hunyadi-halmi típus semmiképpen sem lehet egyidős az ugyanitt meglévő korai badeni telepekkel.

A tárgyalat lelőhelyek képviselte időszakban úgy tűnik, a bodrogkeresztúri periódus legvégén megélénkülő mozgások rendkívül jelentős változásokat okoztak a Tiszántúl területén. A késői Salcuta csoportok behatolása után ezekkel együtt eltűnik a területről a bod-

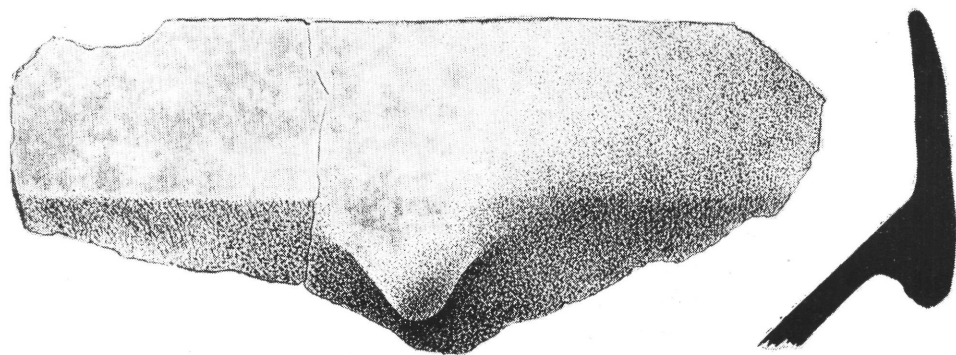

18. kép: Tál a Mezőberény mellett feltárt rézkori telepről
Figure 18: Bowl from the copper-age settlement explored near Mezőberény

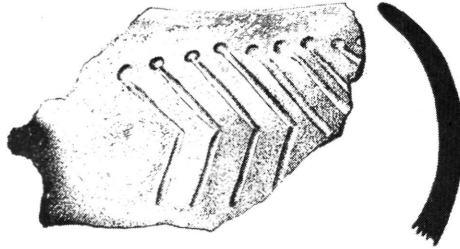
19. kép: Edénytöredék a mezőberényi rézkori telepről
Figure 19: Vessel fragment from the Mezőberény copper-age settlement

rogkeresztúri népesség, s ez az esemény a neolitikumtól kezdve megszakítatlan, tehát a sokszor döntő jelentőségű új vonások mellett autochton elemeket is bőséggel tartalmazó fejlődés lezárását jelenti. Bár kronológiai szempontból a Cernavoda III.—Boleráz anyag, úgy véljük, pontosan kitölti a Bodrogkeresztúr vége és a korai Baden közötti „hiátus”-t, nem szabad megfélekednünk arról, hogy különösen a korai badeni telepek száma, de a klasszikus lelőhelyeké is a bodrogkeresztúri lelőhelyek számához viszonyítva, különösen a Nyírségtől Délre igen kevés. A lelőhelyek számának további növekedése várható, amelynek során viszont mindkét korszak emlékei azonos arányban gyarapodhatnak. A badeni telepeknek és temetőknél ez az alacsony aránya nem tekinthető véletlennek, s nem tudható be csupán a kutatások hiányának. Ezzel kapcsolatosan felvethető a kérdés: csak a Cernavoda III.—Boleráz telepek jelentik-e annak az erőnek emlékeit, amely DK felől érkezve a késői Salcuta és bodrogkeresztúri lakosságot szinte nyomtalanul kiszorította? A kétegyházi lelőhelyek, a Cernavoda III. típusú anyag és a halommező egy részének valószínű összefüggése, a romániai gödörsíros halmok kronológiai helyzete arra utal, hogy a Bolerázi csoporttal egyidőben megjelenhettek az Aldunán és a Tiszántúlon azok a lőtartó sztyeppe-i pástortörzsek, amelyek ebben az időszakban fokozatosan Nyugat felé nyomulva elfoglalták az életmódjuknak megfelelő területeket.⁵⁶ A gödörsíros típusú, az Uszatovo és a Jamnaja népességhez köthető kurgánok megjelenését illetően terminus post quem az Alduna vidékén az Oltenita—Renie II. fázis vége, a Cotofennel párhuzamosítható temetkezéseik pedig több esetben másodlagosak, tehát első hullámuk a Cotofen előtti időszakban érkezhetett a területre.⁵⁷ Feltételezhető, hogy ez a korai hullám eljutott Erdély és a Tiszántúl területére is, hiszen ezeken a területeken már a Tiszapolgári kultúrát közvetlenül követő időszakban megtalálhatóak a sztyeppe-i kapcsolat emlékei.⁵⁸ Valószínűnek látszik tehát, hogy a gödörsíros kurgánok népének behatolása nem a badeni periódus végén kezdődött, hanem már a Cernavoda III. jellegű anyaggal egyidőben, mint ezt a kétegyházi leletek bizonyítani látszanak.⁵⁹ Ennek a feltevésnek a beigazolódása érthetővé tenné a középső rézkort követő „tabula rasa”-t, hiszen a kapcsolatok teljes hiánya Bodrogkeresztúr és a Baden között ilyen módon betudható lenne annak, hogy a bodrogkeresztúri népesség nagy rész elmenekült területeiről, mielőtt a badeni csoportok megérkeztek.⁶⁰ Egyetlen kapocs a két együttes között a hunyadi-halmi típus, amelynek formái között néhány korai badeni jellegű is van, viszont, mint említettük, hazánkban nem egyidejű a bolerázi csoport egyik fázisával sem.

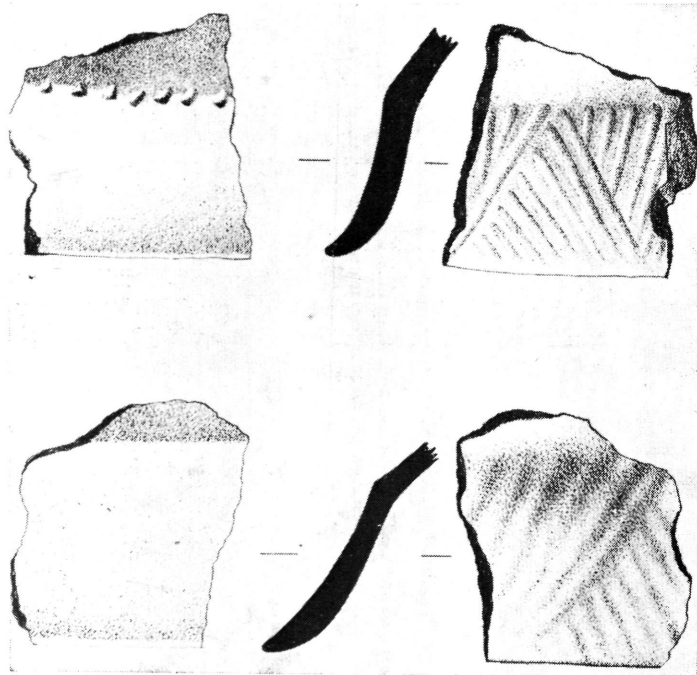

20. kép: Edénytöredék a mezőberényi rézkori telepről
 Figure 20: Vessel fragment from the Mezőberény copper-age settlement

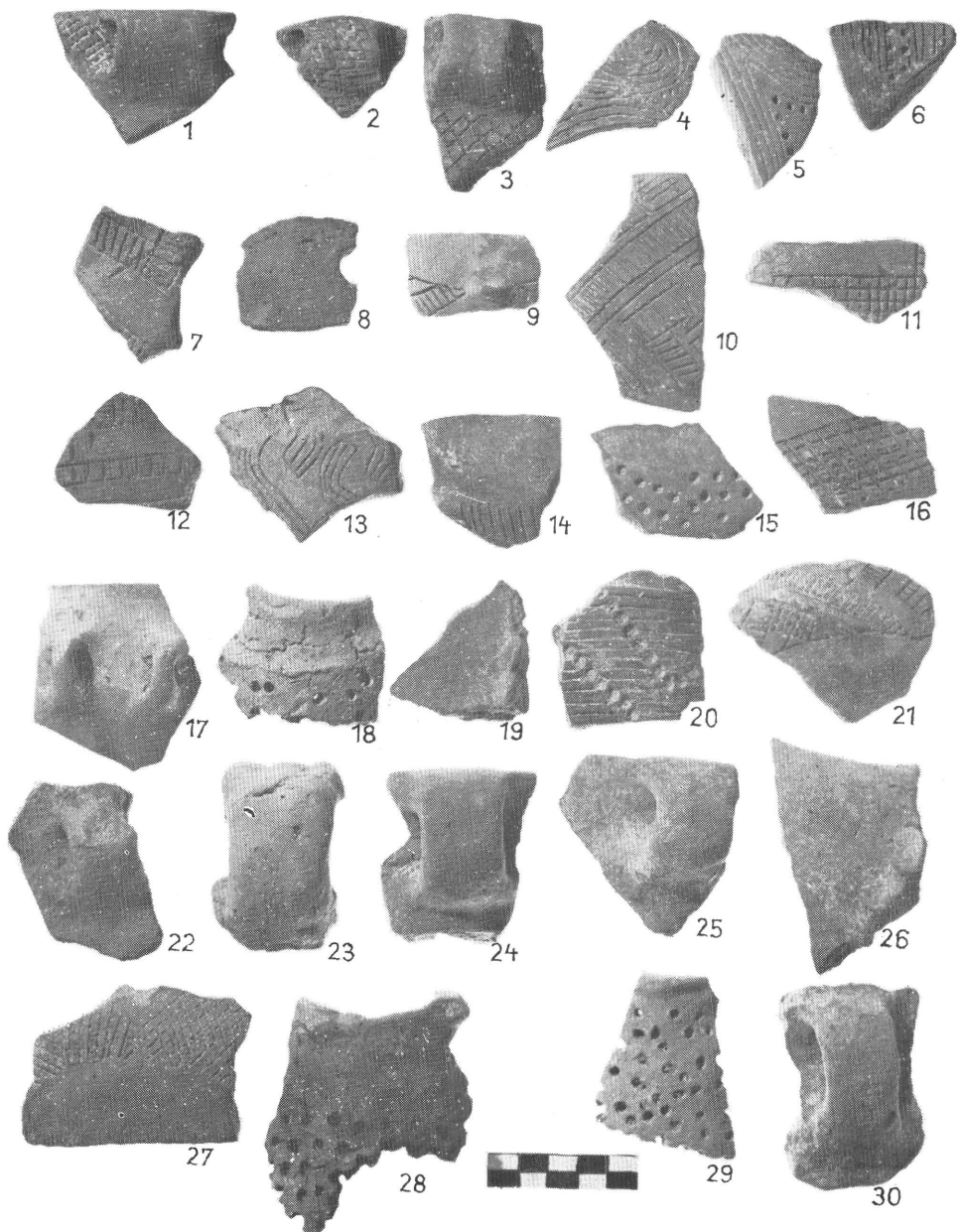
Az ismertetett feltárások méretei nem szolgálhatnak a néhány említett kronológiai és történelmi feltevésen túllépő őstörténelmi szintézis alapjául. Anyaguk szerencsés kapcsolódása viszont ugyanazon a tájegységen belül, úgy véljük, indokolta közzétételüket, s megfelelően alátámasztja azt az értékelést, amelyet velük kapcsolatosan nyújtottunk.

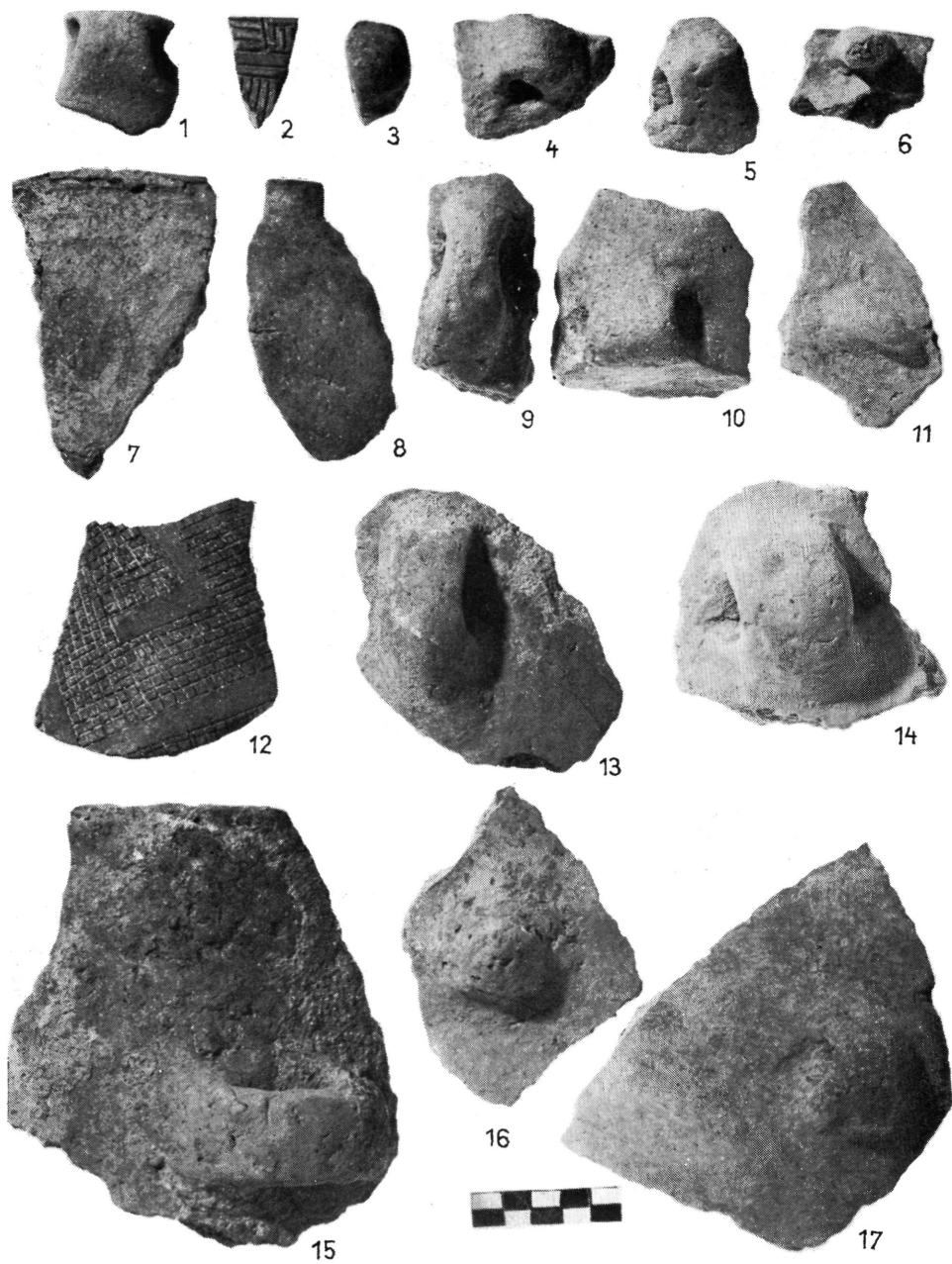
21. kép: Merítőedény töredéke Szeghalom—Dióér rézkori telepéről
Figure 21: Ladle fragment from the copper-age settlement of Szeghalom—Dióér

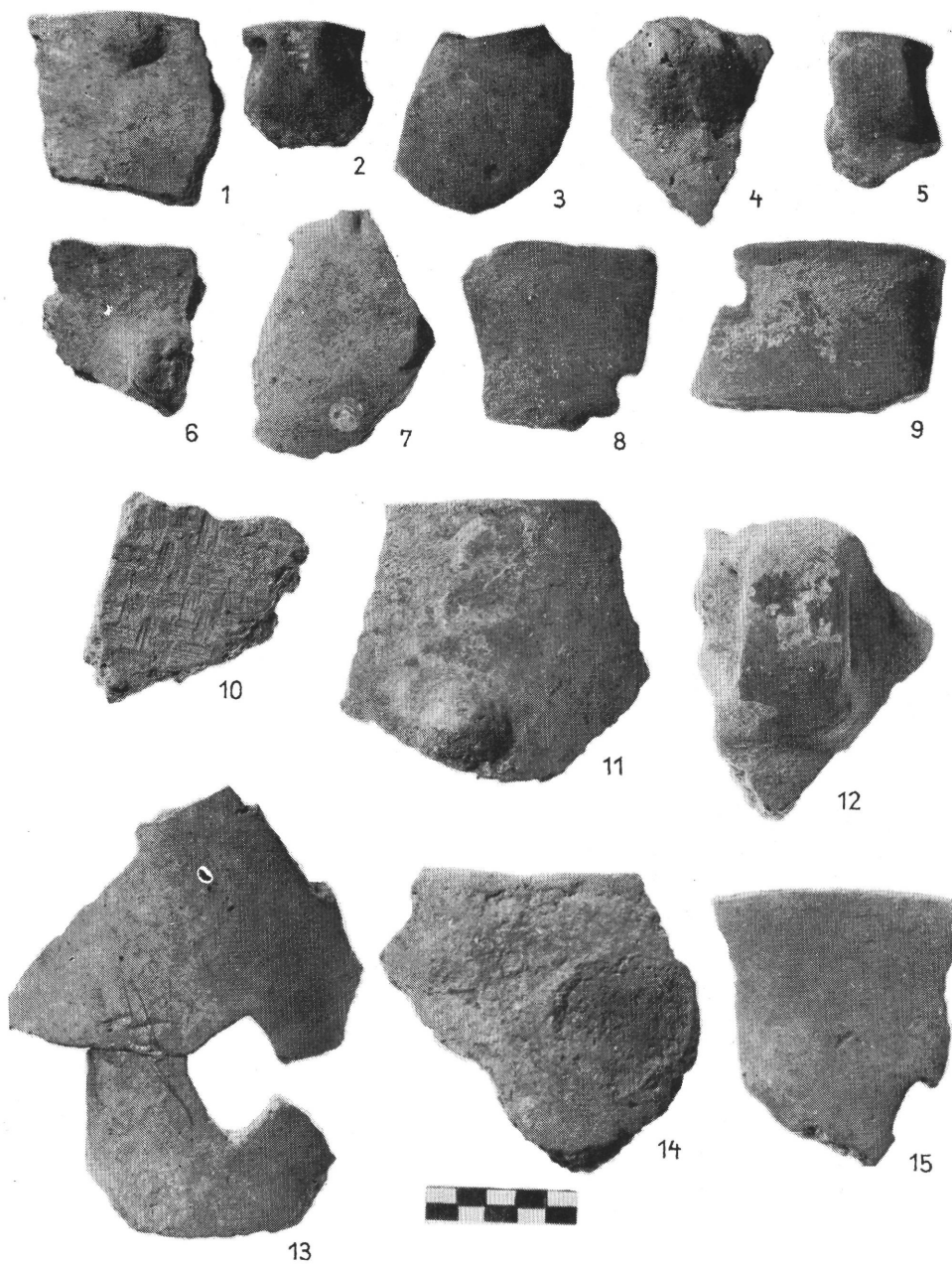
22. kép: Bolerázi típusú táltöredékek Szeghalom—Dióér rézkori telepéről
Figure 22: Bowl fragments of Boleráz type from the copper-age settlement of Szeghalom—Dióér

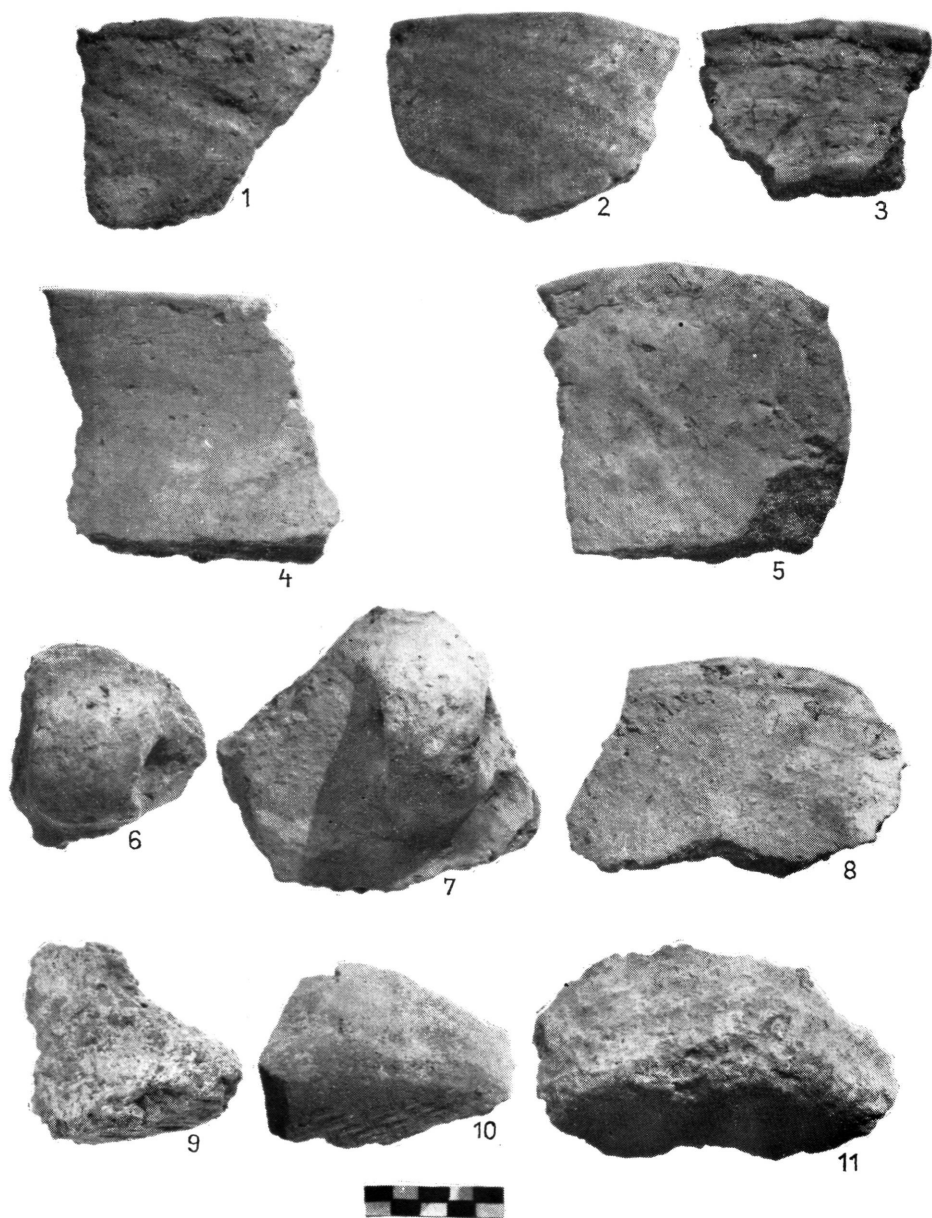
I. tábla: Kétegyháza I. (4. halom) A bodrogkeresztúri telep leletei
 Table I: Kétegyháza I (mound 4): Finds from the Bodrogkeresztur settlement

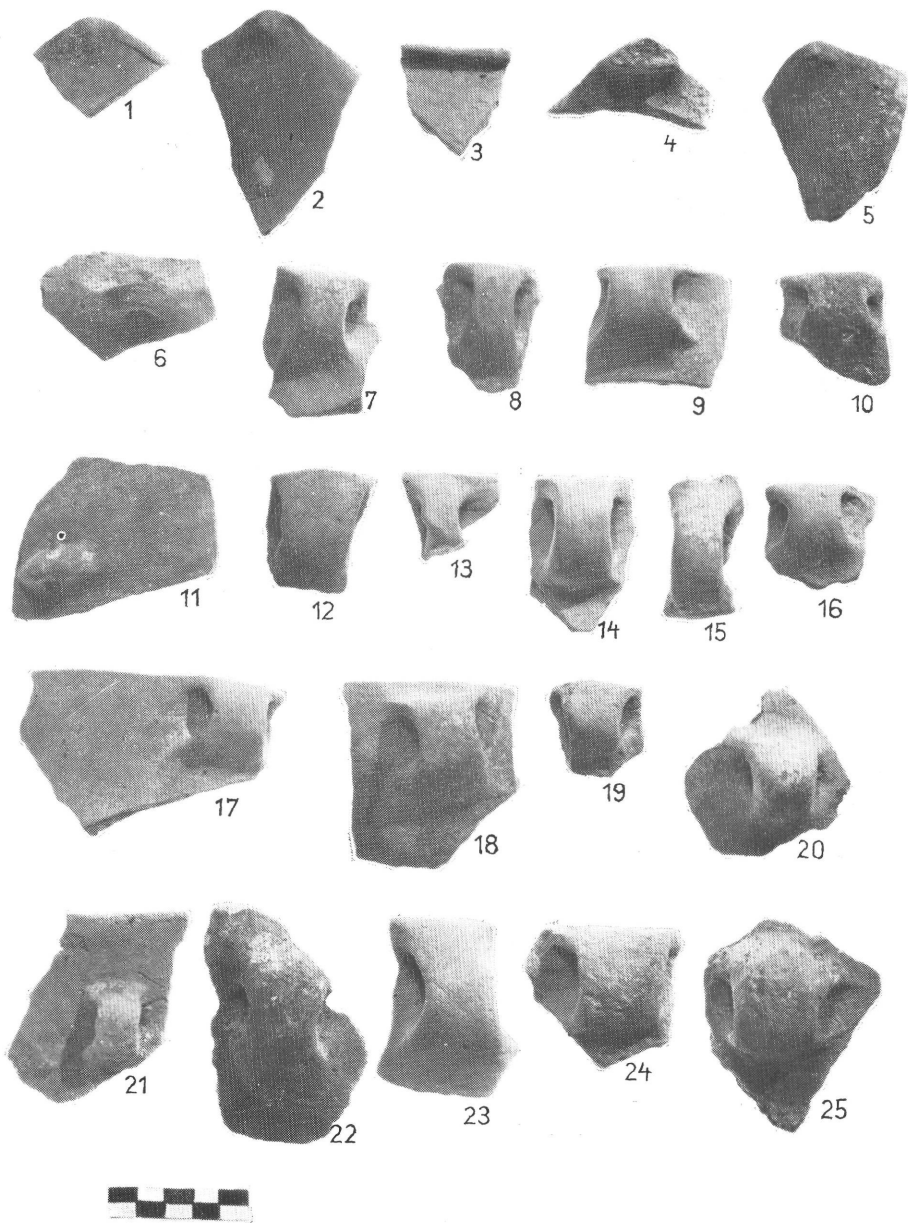
II. tábla: Kétegyháza I. (4. halom) A bodrogkeresztúri telep leletei
 Table II: Kétegyháza I (mound 4): Finds from the Bodrogkeresztur settlement

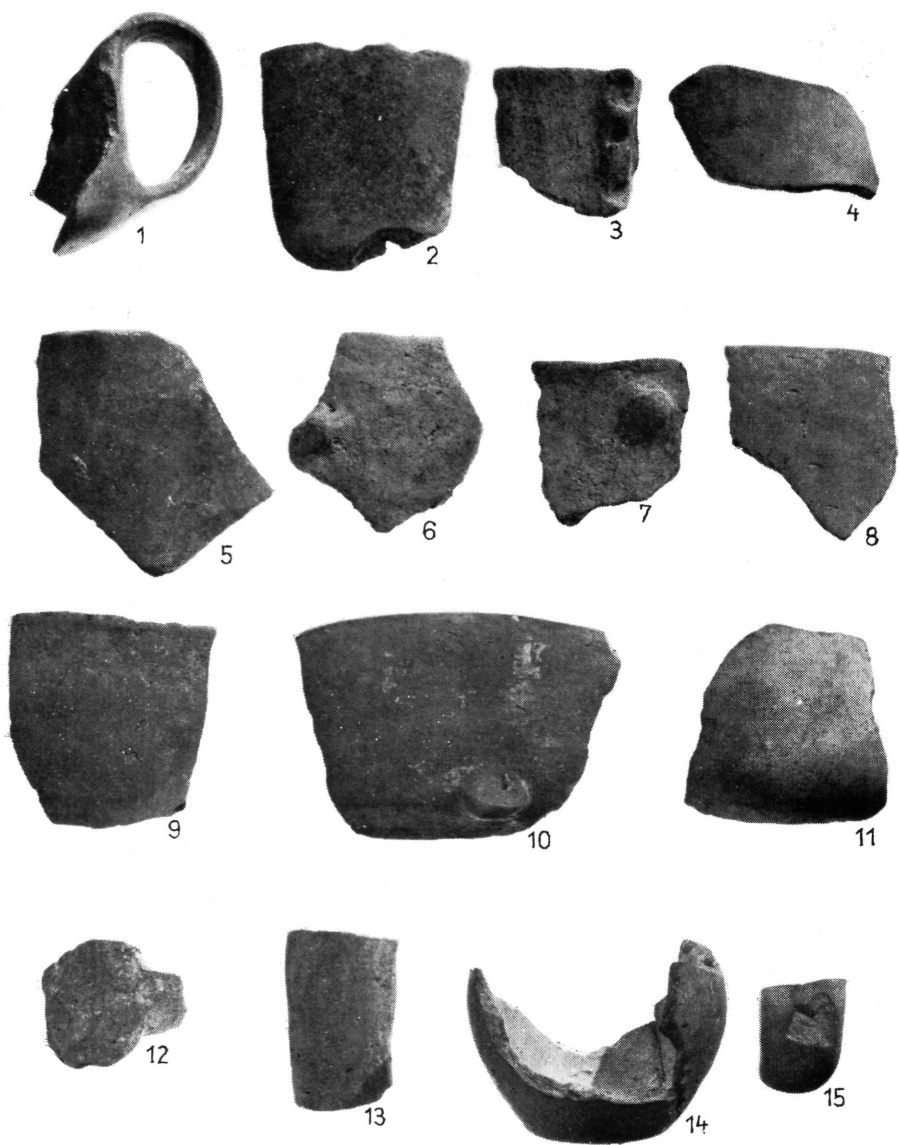
III. tábla: Kétegyháza I. (4. halom) A bodrogkeresztúri telep leletei
Table III: Kétegyháza I (mound 4): Finds from the Bodrogkeresztúr settlement

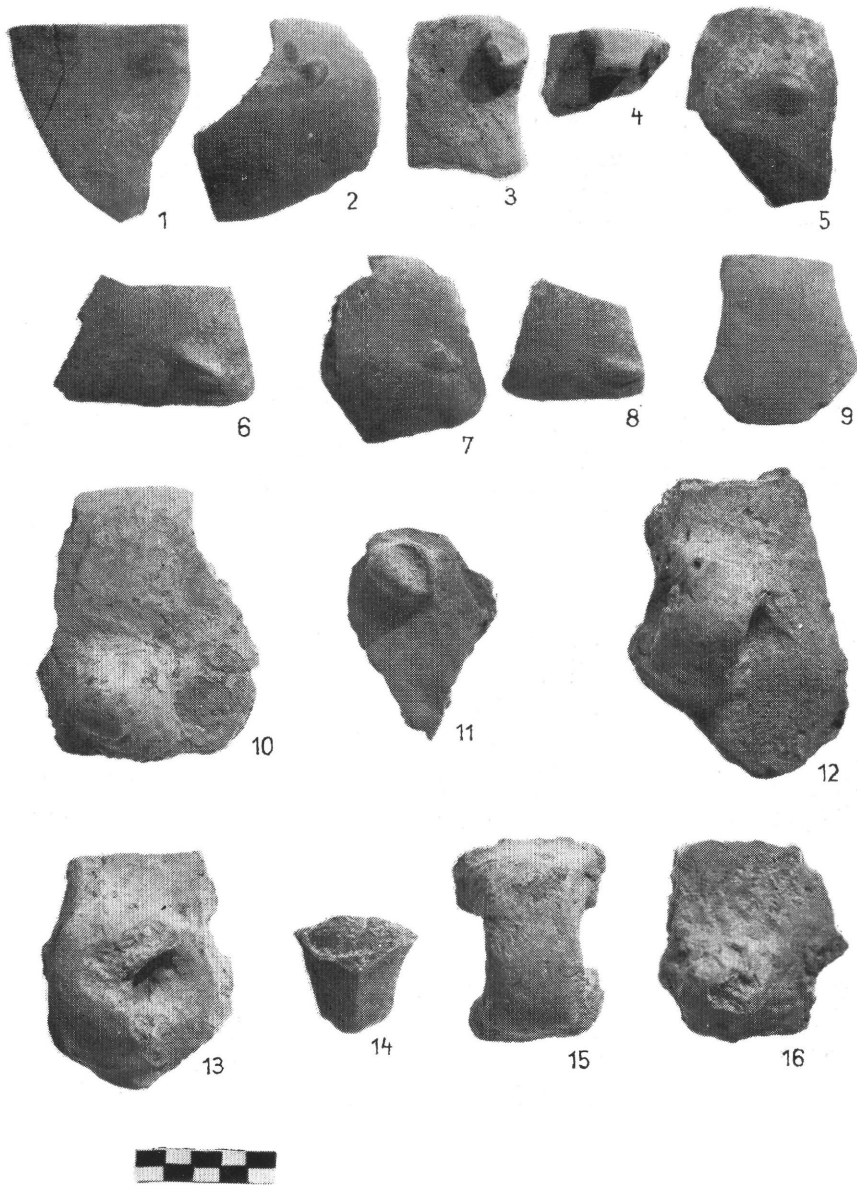
IV. tábla: Kétegyháza I. (4. halom) A bodrogkeresztúri telep leletei
Table IV: Kétegyháza I (mound 4): Finds from the Bodrogkeresztur settlement

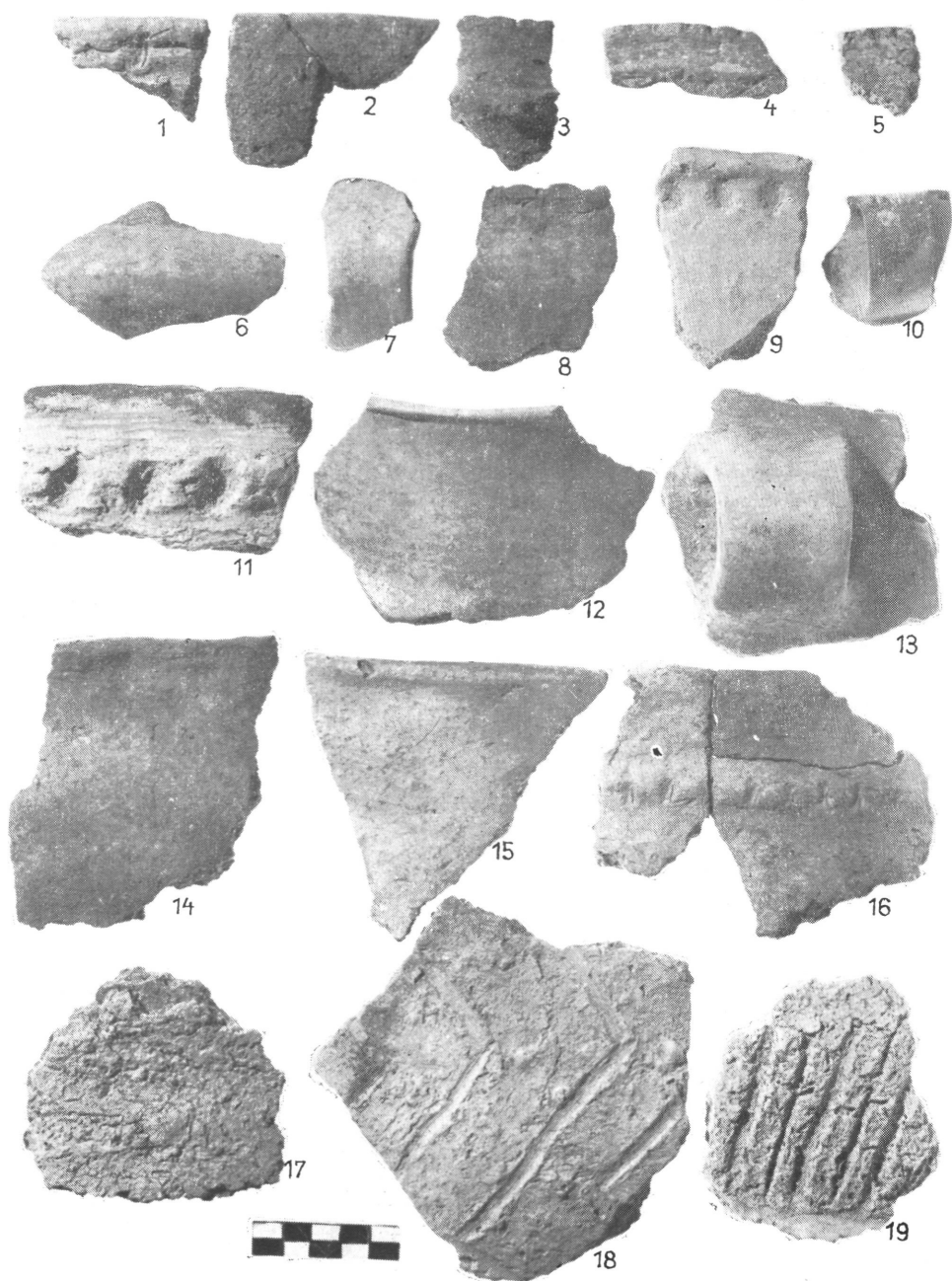
V. tábla: Kétegyháza I. (4. halom) A bodrogkeresztúri telep leletei
 Table V: Kétegyháza I (mound 4): Finds from the Bodrogkeresztur settlement

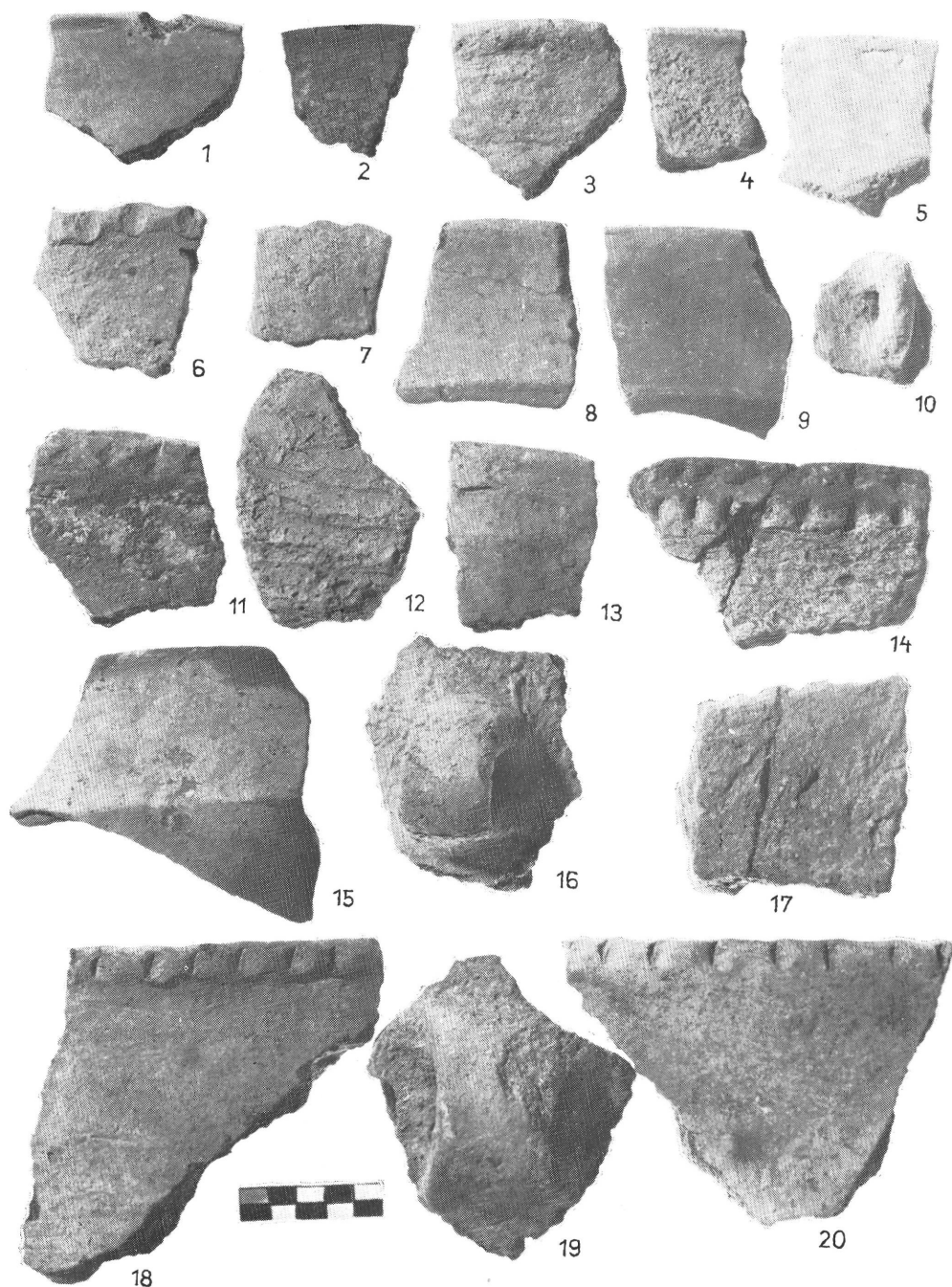
VI. tábla: Kétegyháza I. (4. halom) A bodrogkeresztúri telep leletei
Table VI: Kétegyháza I (mound 4): Finds from the Bodrogkeresztur settlement

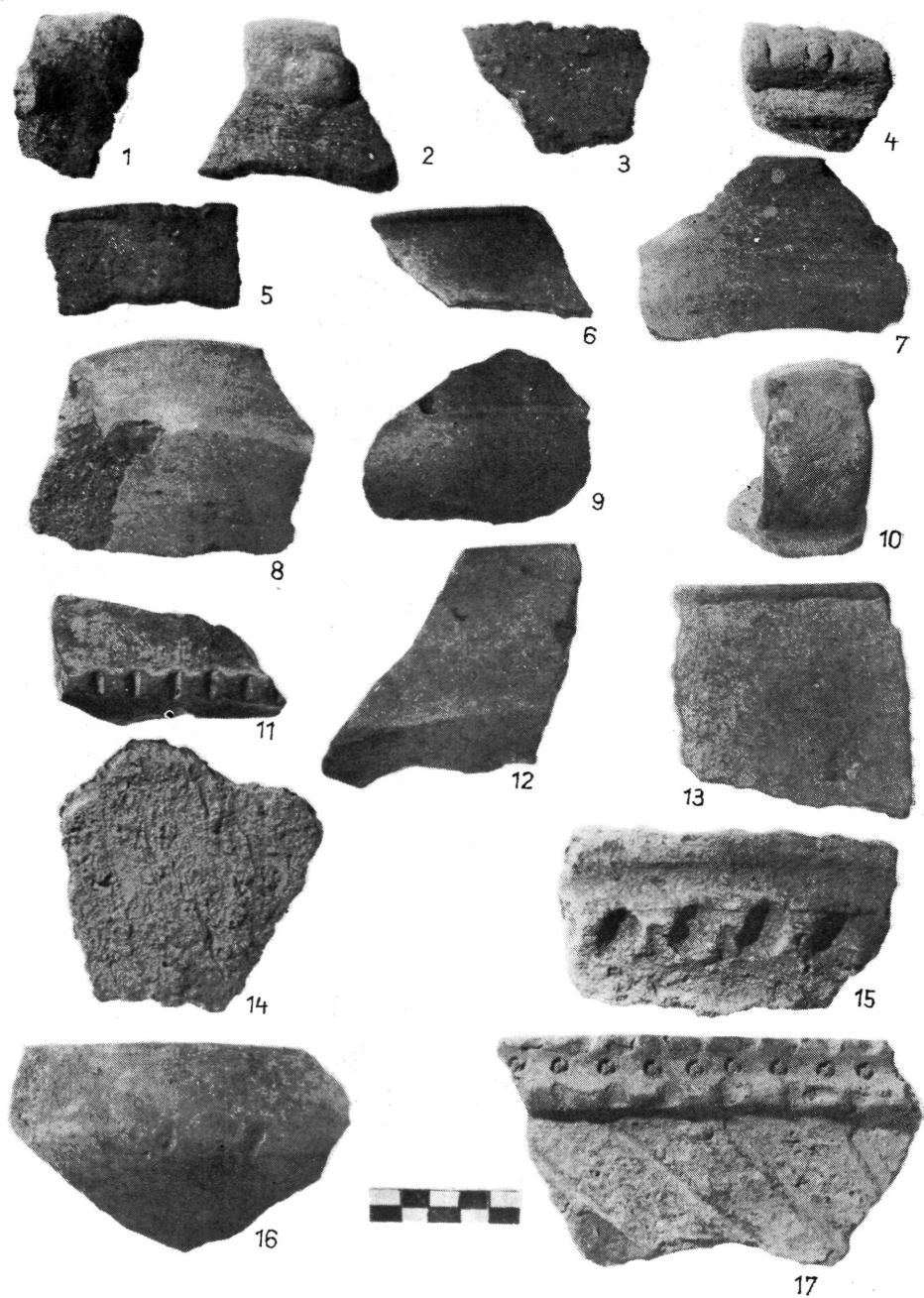
VII. tábla: Kétegyháza I. (4. halom) A bodrogkeresztúri telep leletei
Table VII: Kétegyháza I (mound 4): Finds from the Bodrogkeresztur settlement

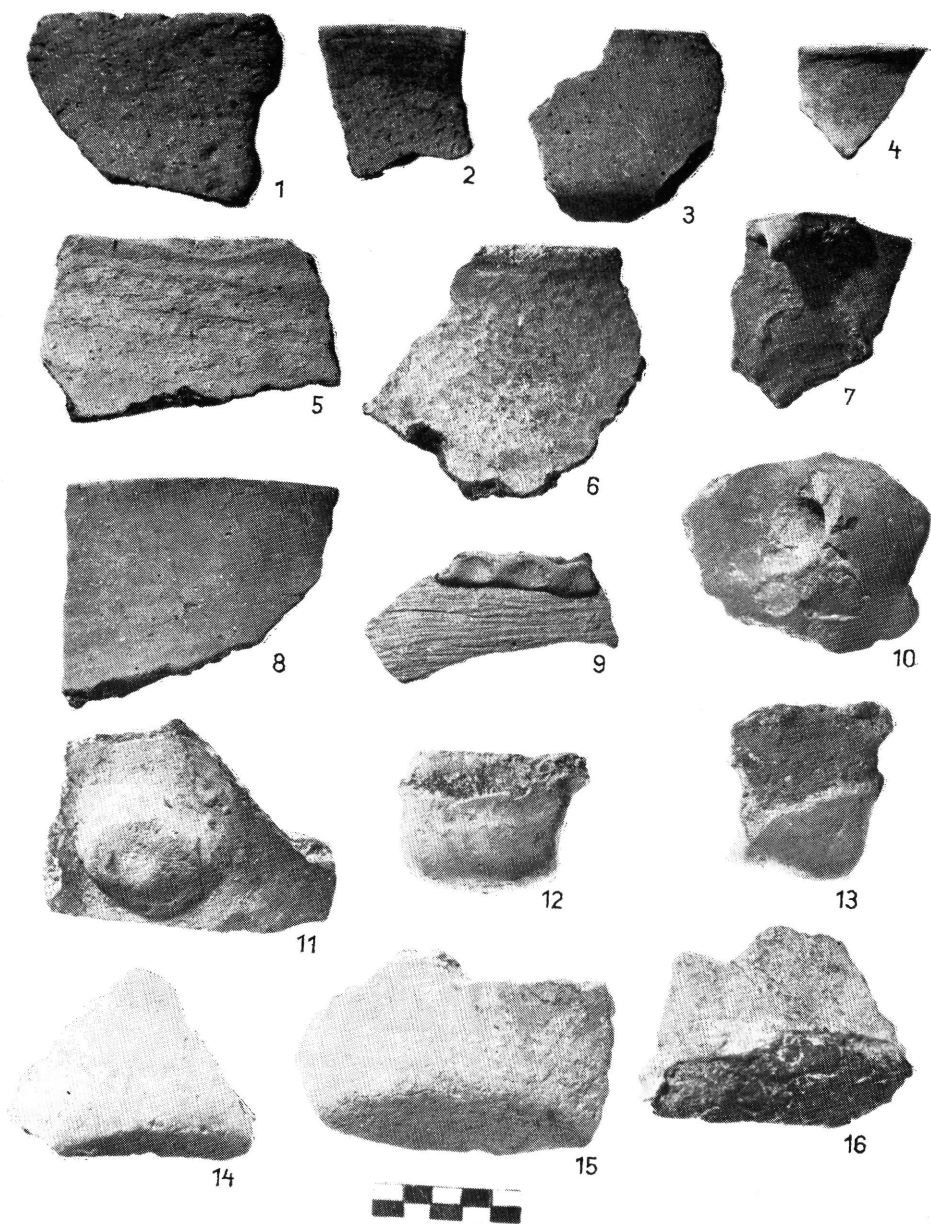
VIII. tábla: Kétegyháza II. (5—6. halom) A Cernavoda III. típusú telep leletei.
 Table VIII: Kétegyháza II (mounds 5—6): Finds from the settlement of the Cernavoda III type

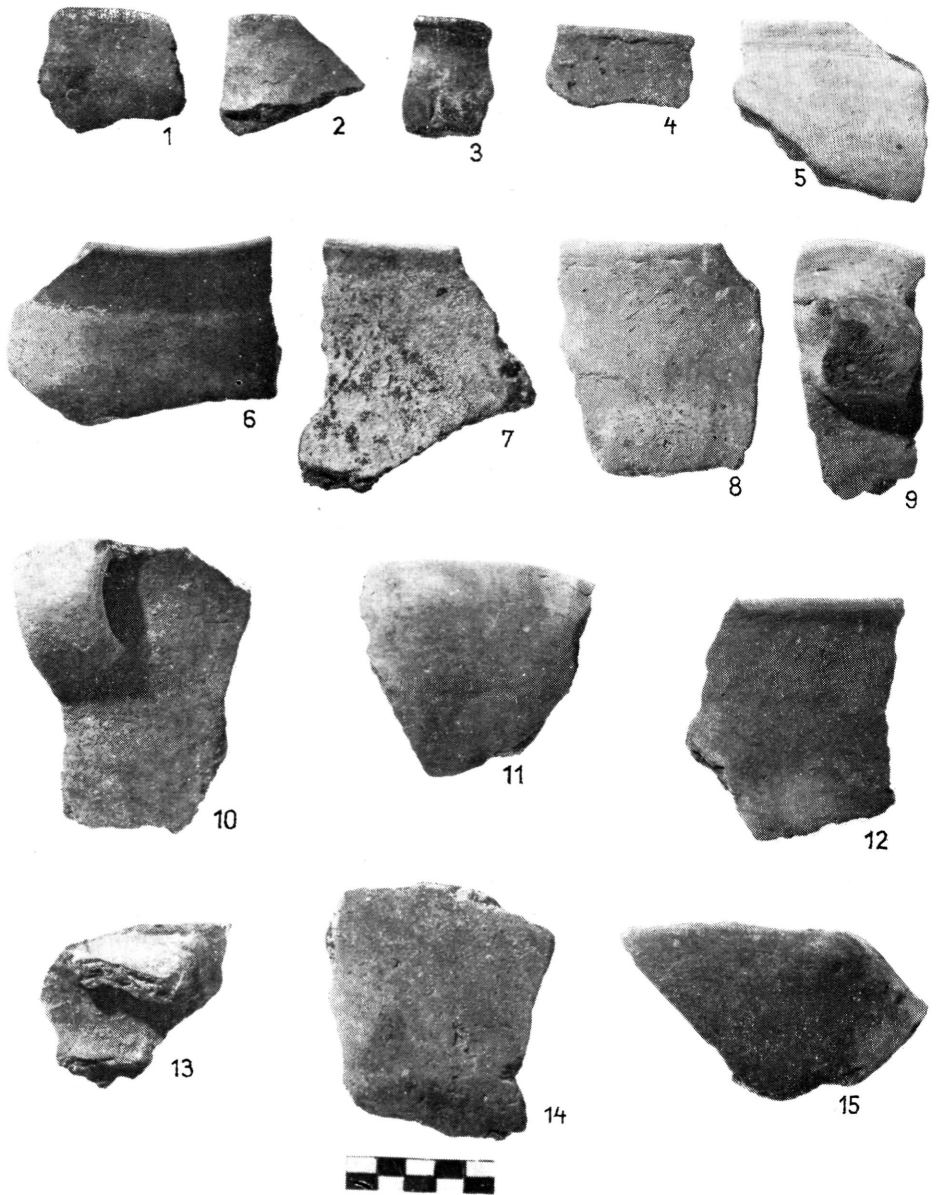
IX. tábla: Kétegyháza II. (5—6. halom) A Cernavoda III. típusú telep leletei
 Table IX: Kétegyháza II (mounds 5—6): Finds from the settlement of the Cernavoda III type

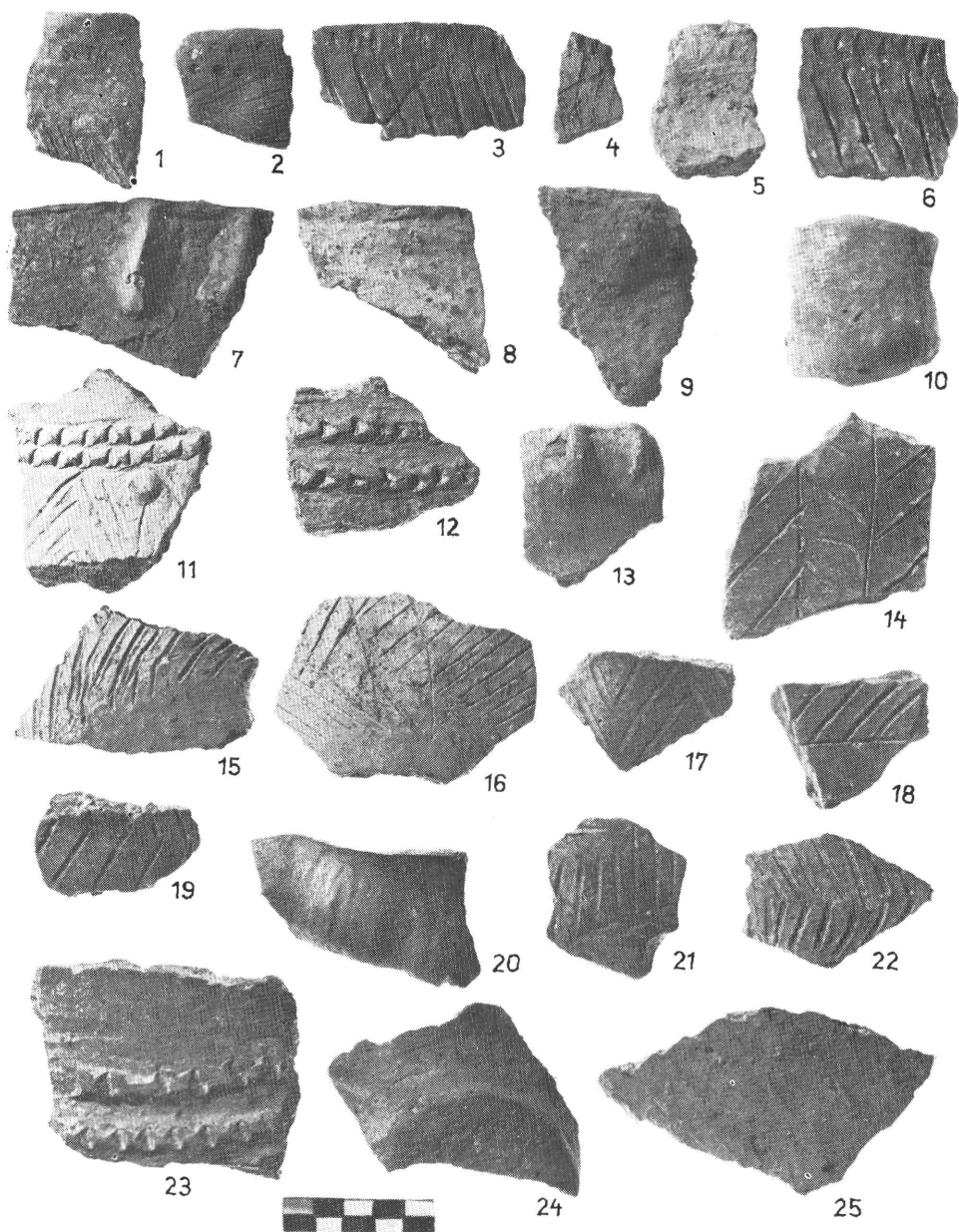
X. tábla: Kétegyháza II. (5—6. halom) A Cernavoda III. típusú telep leletei
 Table X: Kétegyháza II (mounds 5—6): Finds from the settlement of the Cernavoda III type

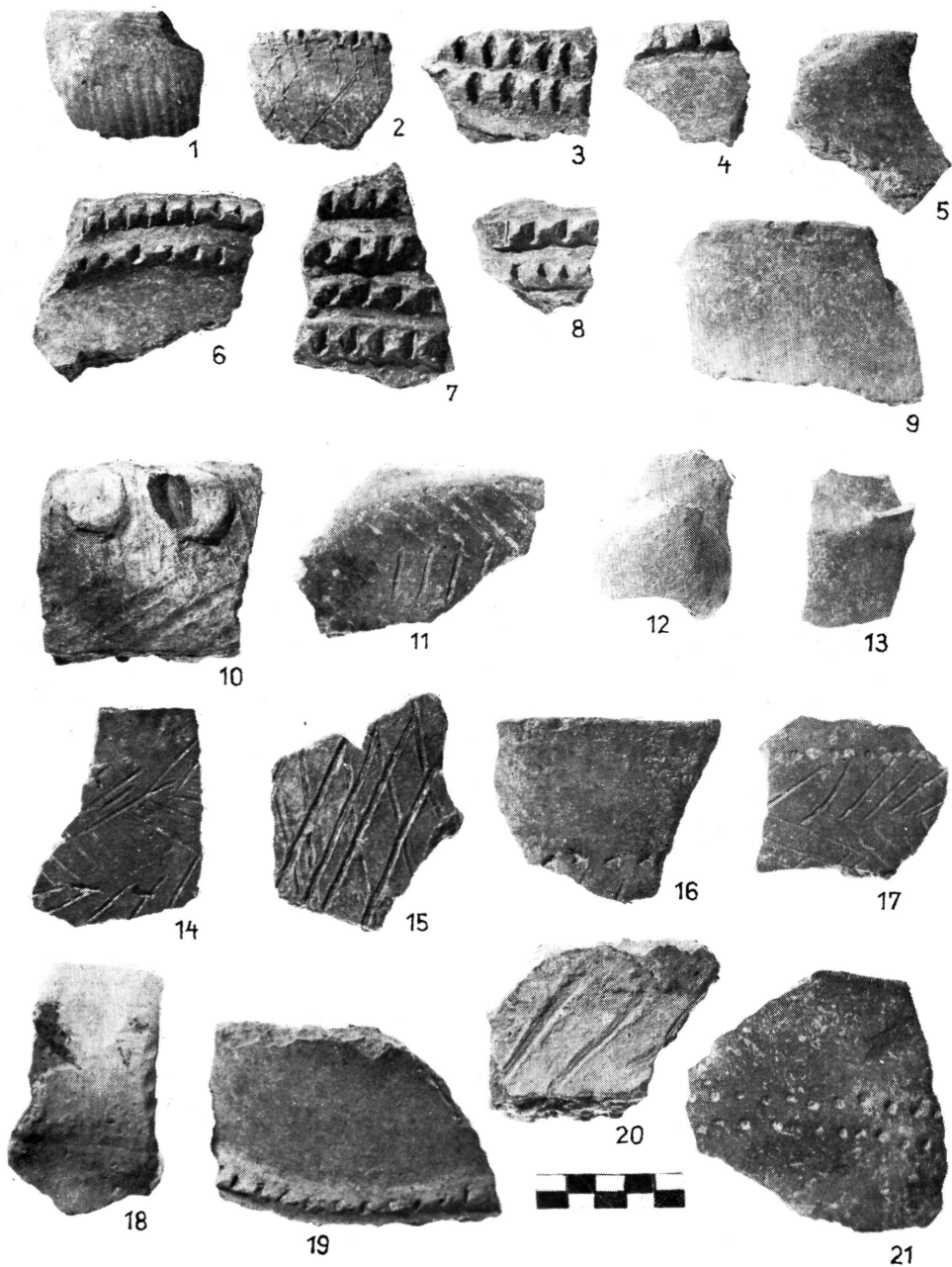
XI. tábla: Mezőberény—Békési út. A rézkori telep leletei
 Table XI: Mezőberény, Békési road: Finds from the copper-age settlement

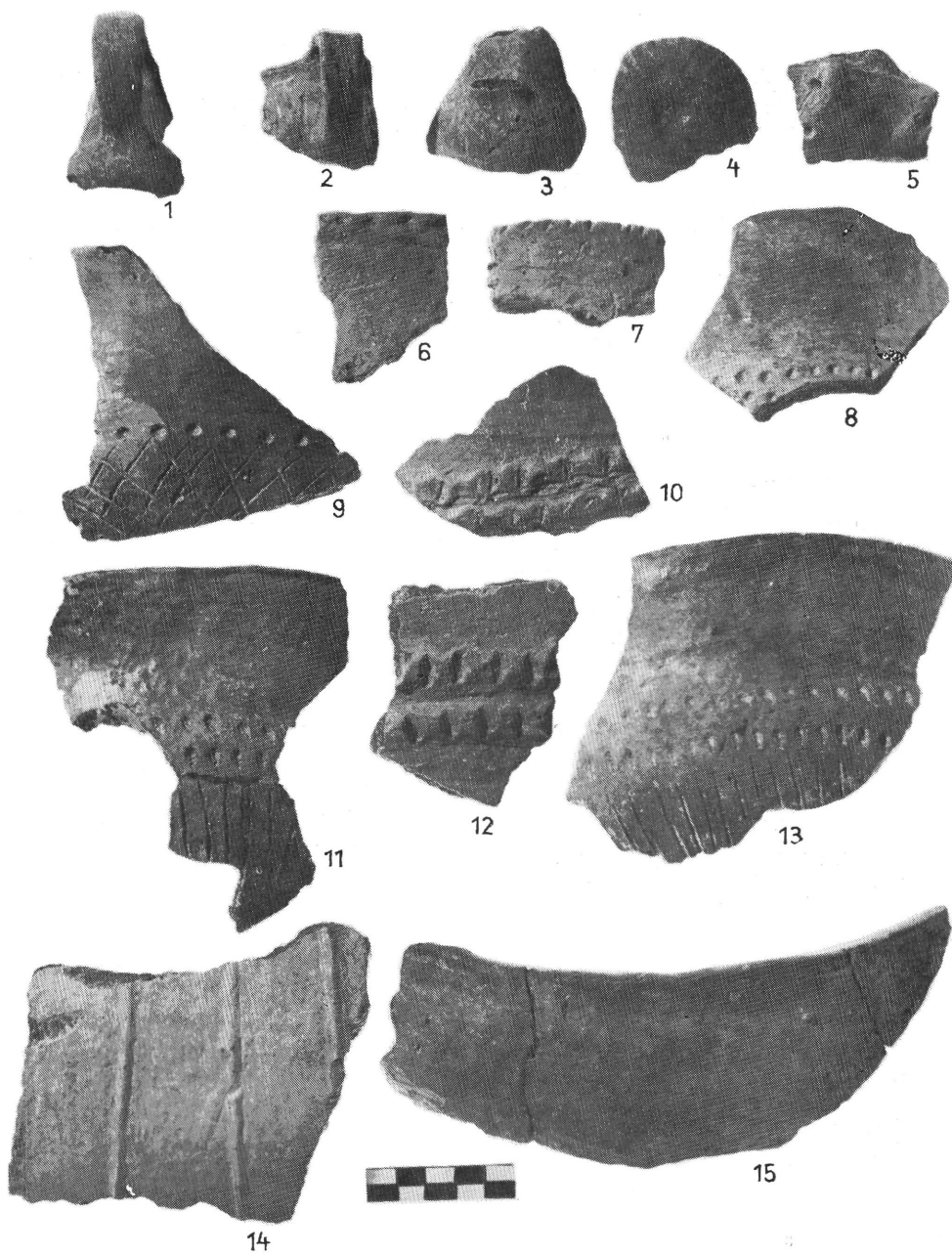
XII. tábla: Mezőberény—Békési út. A rézkori telep leletei
Table XII: Mezőberény, Békési road: Finds from the copper-age settlement

XIII. tábla: Szeghalom—Dióér. A III/1. gödör leletei
 Table XIII: Szeghalom, Dióér: Finds from trench III/1

XIV. tábla: Szeghalom—Dióér. A III/1. gödör leletei
 Table XIV: Szeghalom, Dióér: Finds from trench III/1

XV. tábla: Szeghalom—Dióér. Leletek a badeni kultúrrétegből
 Table XV: Szeghalom, Dióér: Finds from the Baden culture layer

JEGYZETEK

¹ *Kalicz N.*, A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében (Die kupferzeitliche Balaton — Gruppe im Komitat Veszprém) A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 8. (1969.) 83—90. *Torma I.*, Adatok a badeni (péceli) kultúra bolerázi csoportjának magyarországi elterjedéséhez (Beiträge zur Verbreitung der Boleráz-Gruppe der Badener Kultur in Ungarn). A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 8. (1969.) 91—108.

Bognár—Kutzián I., Probleme der mittleren Kupferzeit im Karpatenbecken Studijné Zvesti 17. Nitra 1969. 31—60.

² *Patay P.*, Az újkőkor és rézkor Dél-Borsodban. Előadás az V. Alföldi Régészeti Konferencián (Szeged 1970.) Kézirat. — *u. ő.*: Chronologische Fragen der Kupferzeit (Aeneolithikum) des Karpatenbeckens Előadás a belgrádi Régészeti Kongresszuson (1971.) Kézirat.

Ezen a helyen is köszönetet mondok Patay Pálnak, aki a hivatkozott kéziratokat rendelkezésemre bocsájtotta, és az említett lelőhelyek anyagának megtekintését engedélyezte. Úgyszintén köszönetet mondok Kalicz Nándornak és Kovács Tibornak, akik lehetővé tették a Tiszafüred—Majoros lelőhelyen feltárt közöletlen hunyadihalmi típusú leletanyag megtekintését.

³ A feltárásokat vezető tanárom halála után a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában levő ásatási naplók és dokumentáció, a Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban őrzött leletanyag és az ásatásokon tett személyes megfigyeléseim alapján végeztem el az anyag feldolgozását.

⁴ *Kalicz N.*, Rézkori telep Tarnabodon. Arch. Ért. 93. (1966.) 8., 2. kép. — Ugyanezek a motívumok Székely—Zöldtelek bodrogkeresztúri rétegében. V. ö.: *Kalicz N.*, Rézkori sztratigráfia Székely község határában. Arch. Ért. 1958. III. t. 20—23.

⁵ *Roman P.*, Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum. Dacia N. S. XV. (1971) 53, 82. Tafel IX. 7, XII—XIV., stb. (A temetők anyagában a legáltalánosabb edénytípus és gyakori ornamentika). V. ö.: *Bognár—Kutzián I.*, The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár—Basatanya. Arch. Hung. S. N. XLII. 1963. pl. CIII. 4, CXII. 3.; *Hillebrand I.*, A pusztaiavánházi korarézkori temető. (Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaiavánháza) Arch. Hung. IV. (1929) Tafel V. 2.; *Patay P.*, Rézkori temető leletei Jászladyból Arch. Ért. 1944—45. VI. t. 9.

⁶ Szintén az egyik legáltalánosabb forma a kultúra temetkezéseiben, a tejesköcsög mellett. V. ö.: *Bognár—Kutzián* 1963. CXXXIX. L. 1.,—2₂; *Patay P.*, Kupferzeitliches Gräberfeld in Polgár am Bacsókert genannten Hügel. AAH 9 (1958) 148. Taf.: I. 3, 12, 16—17; II. 3—4, 8.

⁷ Ugyanezek igen sűrűn fordulnak elő a tarnabodi telep anyagában is. *Kalicz* 1966. 4. I. kép 8, 14—15, 19—20, 23.

⁸ v. ö.: *Kalicz* 1966. 3. kép. 22—26.

⁹ u. o. 6. kép. 4—5, *Roman* 1971. 66, Abb.: 20—21.

¹⁰ *Hillebrand* 1929. Tafel II. 1.; *Bognár—Kutzián* 1963. 548.; *U. ő.* Prehistoric Relations between Hungary and the Balkans Studia Balcanica 5. Sofia 1971. 142.

¹¹ v. ö.: *Kalicz* 1966. 6. 4. kép. 16—19, 21—23. Behatóan foglalkozik ezzel az edényformával *u. ő.*: Rézkori lelet Paszab községben, A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve I. (1950) 11, és a további oldalakon.

Patay Pál ugyanezt a típust Tiszavalk—Tetes lelőhelyen hunyadi-halmi típusú leletekkel együtt találta. *Patay P.*, Az újkőkor és rézkor Dél-Borsodban (kézirat) 1970.

¹² *Bognár—Kutzián* 1969. 34. o. Patay és Kutzián egyaránt hangsúlyozzák, hogy tipikus bodrogkeresztúri együttesekben is meglévő, de a késői szakaszban különösen gyakori forma. Figyelemre méltó ebből a szempontból a Romanesti barlang néhány lelete és a Tordai hasadék barlangjainak anyaga. V. ö.: *Roman* 1971. 83., Abb. 33—8., 98., Abb. 39—7.; *Székely Z.*, Descoperiri din neoliticul tirziu in asezarea de la Reci SCIV XV. (1964.) 122. fig. 2—8., 123—126.

¹³ *Gazdapusztai Gy.*: Chronologische Fragen in der Alföld-Gruppe der Kurgan-Kultur. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1966—67. (Szeged 1967.) 93., 96.

¹⁴ v. ö.: *Щепинский А. А.*; Культ животных в погребениях эпохи бронзы в Крыму. КСИА УССР 9. (1959.) 67. —

Kétségtelennek tűnik a járászintén levő tűzhely és a halom építésének közvetlen összefüggése néhány hazai feltárás esetében is. V. ö.: *Ecsedy I.*, Eine neue Hügelbestattung der „Grubengrab“-Kultur (Kupferzeit-Frühbronzezeit) in Dévaványa. (Vorbericht) Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 2. (Budapest 1971) 45—47.

¹⁵ *Morintz, S.—Roman, P.*, Aspekte des Ausgangs des Aneolithikums und der Übergangstufe zur Bronzezeit im Raum der Nieder-Donau Dacia N. S. XII. (1968) 93. old. Abb. 35. 15. Hasonló egész edényt ismertet Szlovákiából *Nemejcová—Pavuková V.*, Sidlisko Bolerázského typu v Nitrianskom Hradku Sl. Arch. XII — 1 (1964) Tab. I. 10.

¹⁶ Az Ezero—Cernavoda III.—Boleráz kör jellegzetes típusai. V. ö.: *Berciu D.*, Quelques données préliminaires concernant la civilisation de Cernavoda Sl. Arch. XII—1. 1964. Fig. 4.-1, 5.-9., 8.-1-2, 15—18., *Karmanski S.*, Bakarnodobni lokaliteti jugozapadne Backe I. (Backa Palanka

1970.) T. IX., XIX., *Pavukova* 1964. Tab. 1—3. stb., *Morintz—Roman* 1968. Abb. 30.-25-33. stb., *Comsa E.*, Unele date cu privire la sfirsitul perioadei de trecere de la epoca bronzului in sud — estul Olteniei SCIV 18. (1967.) 213. Fig. 5., *Torma* 1969. 1. kép 1—3, 2. kép 11., 5. kép 1., 6. kép 14—16. stb.

¹⁷ Vele csaknem pontosan azonos töredéket találtak felszíni gyűjtés során Szliven közelében, Csintulovo lelőhelyen: *Бацова—Костова E.*; *Праусторически селишци могили около Сливен. Археология XIII.* (1971.) 62—63., 3. kép.

¹⁸ Ez a típusú felület már a Hunyadi-halmi típusú anyagban is jelentkezik (Tiszaluc—Sarkadpuszta, Baile—Herculane III. etap, stb.). *Roman* 1971. 82—83. *Kutzián* 1969. 51., Abb. 11.

¹⁹ *Jovanovic B.*, Dates absolutes du premier age du bronze du Sud-Est Européen Starinar NS XX (1969) 159., fig. 3. A fül jellegzetességei, illetve a peremen ülő bütykök alapján jogosultnak tűnik az összehasonlítás az Ezero—Mihalic komplexum korai anyagával. V. ö.: *Georgiev G. I.*, Kulturgruppen der Jungstein- und Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien); *Soudsky—Plesova* (szerk.) L Europe a la fin de l age de la pierre (Actes du Symposium ...) Praha 1961. pl. XXIX. 4—6.

²⁰ Torma István szíves szóbeli közlése.

²¹ Ezek a peremek gyakoriak Ezero (Dipsiska Mogila) alsó rétegének anyagában (Rumen Vasziljev Katincsarov szíves szóbeli közlése). *Georgiev* 1961. (Karanovo VII.—ld. Übersichtstabelle) *Blegen C. W.*, Troy and the Trojans London 1964. pl. 16. *Jovanovic* 1969. 162., fig. 5. Ld. még *Kalicz N.*, Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien Stud. Arch. II. 1963. Vergleichsabbildungen 11a—216.

²² *Torma I.*, Die Boleraz-Gruppe in Ungarn. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur Nitra 1969. Litografált kézirat 5. *Morintz—Roman* 1968. 88. Abb. 33.—1—8. *Nemejcova—Pavukova* 1964. 132., Taf. I. 4—6. stb.

²³ *Morintz—Roman* 1968. 82. Abb. 27.—10. — Torma István ezt a típust a bolerázi csoport korai szakaszába sorolja. *Torma* 1969. 9—10.

²⁴ Tiszavalk—Tetes lelőhelyen hunyadihalmi típusú anyagot tartalmazó gödörből kerültek elő. *Patay* 1970. (idézett kézirat).

²⁵ *Kutzián* 1969. Abb. 3.—10—11.

²⁶ Bökönyi Sándor szíves szóbeli közlése. Itt köszönöm meg Bökönyi Sándornak, hogy a rézkori telepek állatsontanyagát meghatározta, s az előzetes vizsgálati eredményeket rendelkezésemre bocsátotta.

²⁷ V. ö.: *Kalicz* 1966. 5., *Roman* 1971. 119—120.

²⁸ *Kutzián* 1969., *Patay* 1970., *Roman* 1971. 94.

²⁹ *Hillebrand* 1929., *Patay* 1945.

³⁰ *Székely* 1964.

³¹ *Roman* 1971. 112—113.

³² *Kutzián* 1969. 57.

³³ *Roman* 1971. 119.

³⁴ *Kalicz* 1966. 17. a.

³⁵ *Kutzián* 1969.

³⁶ *Nemejcova—Pavukova* 1964. 240—241.

³⁷ *Morintz—Roman* 1968. és u. ök 1969. 64.

³⁸ *Roman* 1971. 83.

³⁹ *Patay* 1971. 12.

⁴⁰ *Roman* 1971. 94.

⁴¹ *Kutzián* 1969. 53. Vlassa N. szíves szóbeli közlése a Tordai hasadékban végzett ásataival kapcsolatosan.

⁴² Köszönet mondok Maráz Borbálának a rézkori anyag feldolgozásának engedélyezéséért.

⁴³ *Roman* 1971. Abb. 29.—10., *Berciu D.*, Contributii la problemele neoliticului in Rominia in lumina noilor cercetari. Bukarest. 1961. fig. 145—146.

⁴⁴ Id. 22. sz. jegyzet, v. ö.: *Roman* 1971. 62., Abb. 18.

⁴⁵ *Roman* 1971. 43., Abb. 8., 11., 71., Abb. 23.—8.

⁴⁶ *Berciu* 1961. Fig. 109. 2.

⁴⁷ *Kutzián* 1969. Abb. 10.—1—6.

⁴⁸ v. ö. III. és IV. tábla.

⁴⁹ *Roman* 1971. Taf. XV. 2.

⁵⁰ *Patay* 1971. (idézett kézirat).

⁵¹ Id. 36. jegyzet, v. ö.: *B. Kutzián I.*, The Relationship between the Bodrogkeresztúr and the Baden culture (Symposium... Nitra 1969.) Litografált szöveg, 13.

⁵² Id. 16. sz. jegyzet.

⁵³ Pontos analógiáját közli *Banner J.*, Die Pécelér Kultur. Arch. Hung. SN. XXXV. 1956. Taf. LXII. 17, v. ö.: *Kalicz* 1963. 42b—53, *Jovanovic* 1969. 165., fig. 7.

- ⁵⁴ *Torma* 1969. 98., 5. t. 2., 16., VI. t. 9.
- ⁵⁵ v. ö.: *Patay P.* 1970. (idézett kézirat); *u. ö.* A javarézkor néhány etnikai és időrendi kérdéséről *Fol. Arch.* XXI. 1970. 19., 6. ábra.
- ⁵⁶ *Roman* 1971. 131—132.
- ⁵⁷ *Gazdapusztai* 1967.; *Renfrew C.*, The Autonomy of the South East European Copper Age *Proceedings of the Prehistoric Society N. S.* XXXV. 1969. 17.
- ⁵⁸ *Kovács I.*, A marosdécsei rézkori temető Közl. IV. Kolozsvár 1944.; *Kutzián* 1963. 442—453.; *Roman* 1971. 113.
- ⁵⁹ v. ö.: *Kalicz N.*, Die Frühbronzezeit in Nord—Ost—Ungarn *Arch. Hung.* XLV. 1968. I. fejezet.
- ⁶⁰ *Patay P.*, Probleme der Beziehungen der Bodrogkereszturer und der Badener Kultur (Symposium... Nitra 1969). Litografált szöveg 11—12.

New data on the history of the copper age in the region beyond the Tisza

ISTVÁN ECSEDY

The present publication reports some finds from copper-age settlement remains dug up in East Hungary in recent years (Fig. 1).

Kétegyháza I: a settlement of Bodrogkeresztur type

The settlement was opened up by Gyula Gazdapusztai in the course of his research into mound burials of the pit-grave type (Yamnaya culture). The people of the pit-grave kurgans dug in one of its interments into a slight mound developed by the settlement in question, and then raised a further small mound over it, utilizing the environmental culture layer of the settlement. Thus, the finds of the Bodrogkeresztur type came to light in the course of the excavation of the mound in both primary and secondary positions (Figs. 2—7, Tables I—VII).

The find material exhibits connections with the Bodrogkeresztur settlements of Herculane II and Tarnabod. In addition to the material presented, the documentation of the excavation mentions the finding of a „Scheibhenkel”, which was lost after the death of the leader of the excavation. The author assumes that from a chronological point of view the settlement may be contemporary with the cemeteries of Jászladány and Pusztai-istvánháza⁴⁻¹².

Kétegyháza II: settlement of the Cernavoda III—Boleráz type

This settlement lies a few hundred metres from the Bodrogkeresztur settlement described above, and similarly came to light during the excavations of Gyula Gazdapusztai. Some of the finds (fireplaces around the central grave of mound 5/a, object „A” at the activity level of mound 6) are presumably directly related with the basic burials of the pit-grave kurgans. This is indicated by the finding of horse-bones among the objects of the settlement. The find material represents the early Cernavoda III level (Figs. 8—16, Tables VIII—X)¹³⁻²⁶.

No connection at all can be detected in the material of these two settlements, which were dug up in the immediate vicinity of each other. We assume that the direct cause of the termination of the Bodrogkeresztur settlement was not the arrival of the Cernavoda III population. The find material containing elements of the „pure” Hunyadihalom type, or more exactly late Salcuta and certain Cernavoda elements, can be dated to the period between the two settlements. Since the extent of these settlements beyond the Tisza covers the area of incidence of the material of a Cernavoda III—Boleráz character, but their finds are not mixed, it may be assumed that the Cernavoda III—Boleráz groups arrived in the region of Eastern Hungary immediately after the late Salcuta population²⁷⁻⁴¹. Relics of the settlement of the late Salcuta population are surmised in the material of the settlement

discovered at the Mezőberény—Békési road site in the course of the excavations by Borbála Maráz (Fig. 1, notation 2). Find material: Figs. 17—20, Tables XI—XII.

Those early Baden settlement traces in the material of which the Boleráz types occur in great number can be arranged chronologically between the Cernavoda III period and the hitherto discovered classical and late Baden material from beyond the Tisza. It is here that the settlement material found at the Szeghalom—Dióér site is connected to the material of the sites thus far presented (Fig. 1, notation 3).

The material of trench III/1, providing material of a practically purely early nature, is particularly interesting (Tables XIII—XIV). Numerous early types again come to light from the culture layer of the settlement, together with classical types (Figs. 21—22, Table XV)⁴²⁻⁵⁵.

The chronological sequence of the settlement remains presented is therefore: Kétegyháza I—Mezőberény—Kétegyháza II—Szeghalom-Dióér.

The author assumes that after the Bodrogkeresztur period an extremely dynamic era began beyond the Tisza, in which a significant part may have been played by the first groups of the people of the pit-grave mounds. In successive waves there arrived in this region the late Salcuta and then the Cernavoda III populations, and the steppe groups perhaps giving rise in part to the entire migration; the first kurgan burials of these in Romania and the area beyond the Tisza must be reckoned with from the Cernavoda I—III periods⁵⁶⁻⁶⁰.

La Tène-kori magányos sírok és kis temetők a Dél-Alföldről

MARÁZ BORBÁLA

A Maros-Tisza-Körösök közén előkerült kelta leletek összegyűjtése során bukkantam rá néhány olyan leletegyüttesre, melyek egy részét a régebbi szakirodalom általában szórványként tartja számon. A múzeumi leletanyagok az azóta történt rendezése és újraeltárolása következtében, valamint a hozzájuk tartozó, kézirat formájában fennmaradt ásatási naplók, kiszállási jelentések és temetőterképek alapján lehetővé vált e leletek lelőhelyek és sírok szerinti különválasztása. Így derült ki az alábbiakban ismertetendő anyag legfőbb jellegzetessége: valamennyi magányos temetkezésből vagy mindössze 3–4 sírt tartalmazó temetőből került elő, s a hitelesítő ásatások során bebizonyosodott, hogy több sírral az adott területen nem számolhatunk (1. kép).

A leletek egy részét Hunyady Ilona már leírta leletkataszterében,¹ de mert figyelmét elkerülte a hozzájuk tartozó dokumentáció s az egyes leletegyütteseknek sem minden darabját találta meg anyaggyűjtése során, szórványként kezelte őket. Éppen ezért tartjuk szükségesnek az alábbiakban közreadni e leletanyagot, leírásánál egyesegyedül magukat a tárgyakat és a hozzájuk tartozó kéziratot, eredeti dokumentációt véve figyelembe.

1. Battonya—Kertész- fatelep

A Kertész-féle fatelep téglakitermelő gödreiben 1937-ben La Tène-kori leleteket találtak. Ezt követően Csallány Dezső végzett helyszíni szemlét a lelőhelyen, melynek során az előkerült leleteket összegyűjtötte, de síronként különválasztani már nem tudta őket.

A próbaásatás során „La Tène-kori sírokat vagy régiségeket” nem talált, viszont előkerült egy XVIII—XIX. századi magyar temető, melyből 6 sírt tárt fel.²

Az előkerült leletek:

1. Hólyagos bronz lábperec töredékei: belőlük egy hét- és egy nyolctagú lábperec rekonstruálható (2. kép és I. tábla 1—2). Az egyes tagok méretei és formája is azt mutatja, hogy két különböző lábperechez tartozhattak. Tüskés-csuklós zárószervezetük van. Csallány Dezső megfigyelése szerint „két üreg égetett agyaggal volt kitöltve, melyben ujjlenyomatok látszanak”; az I. t. 2. lábperec töredékein égésnyomok észlelhetők, s ezek alapján az egyik feltehetőleg hamvasztásos sírből származik. Egy-egy tag mérete: az I. t. 1. példányé 4,2×2 cm, az I. t. 2.-é 4,3×1,8 cm.

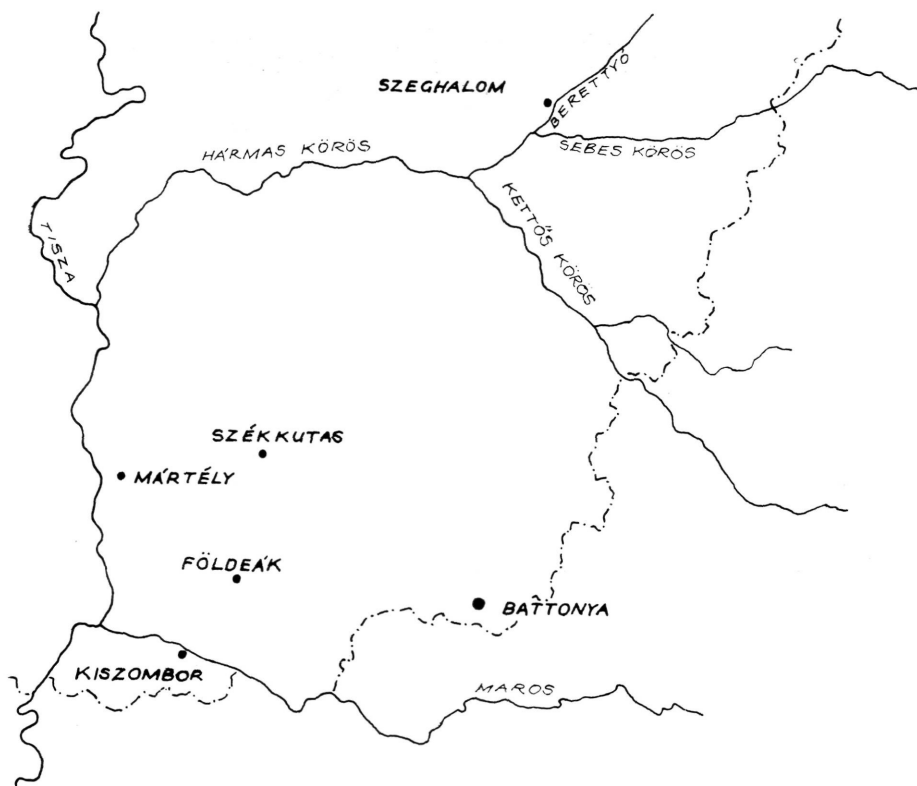
2. Korongolt, csonkakúp alakú, vastagperemű, zömök és vastagfalú tál; pereme alatt széles bemélyedéssel. Színe világosbarna, fekete foltokkal. M.: 10,5 cm, Szá.: 22,4 cm, Tá.: 11 cm (4. kép 1.).

Ezen leleteken kívül még az alábbi tárgyak valók innét, melyek időközben elvesztek és csak az ásatási napló leírásából ismertek:

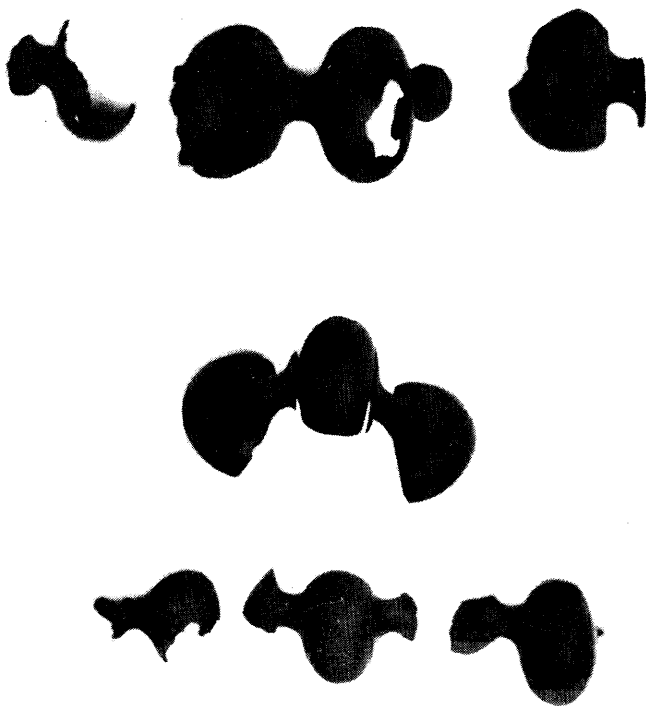
3. Vaskard töredékei.
4. Csavart és összerozsdásodott vaslánc, bronznyomokkal.
5. „Hosszúnyakú, kihajlószájú, letört fülű, korongon készült agyagkorsó, melynek magassága 13 cm, külső szájnílása 8 cm és a talpához közelfekvő derék átmérője 11,5 cm.”
6. „Korongon készült agyagkorsó töredékei. Füle, nyaka, szája hiányzik. Jelenlegi magassága 13 cm, talpszélessége 7,5 cm. Válla balról jobbra rézsút húzódó széles bemélyedésekkel díszített.”

Hosszúkás alakú őrlőkő és egy fenőkő is került még elő a lelőhelyen, de ezeknek a kelta leletekhez való tartozása kétséges.

A mellékletek számát tekintve Battonya—Kertész-fatelepen legalább 2 és legfeljebb 3—4 sírral számolhatunk.

1. kép: A magányos sírok és kis temetők elterjedési térképe
Figure 1: Map of the incidence of the isolated graves and small cemeteries

2. kép: Battonya-Kertész-fatelep
Figure 2: Battonya-Kertész-timber-yard

2. Földeák

A Száraseret kísérő partvonulaton, a Halesz nevű határrészen, Czirbus István földjén 1936-ban került elő egy La Tène-kori sír, melynek hitelesítésére a szegedi egyetem Régészeti Intézete — Párducz Mihály vezetésével — 1940 augusztusában ásatást végzett.³ A leírások alapján hamvasztásos temetkezésnek tartható leletgyűtösen kívül az ásatás több kelta sírt nem eredményezett; a lelőhelyen csak szarmata kori sírok és ugyanilyen korú településhez tartozó objektumok kerültek elő. Az ásató a kelta sírt (nagy méretű urna tállal leborítva; benne hat kisebb edény) a LT II. periódusba sorolta.⁴

3. Kiszombor B

Kiszombor község határában — elsősorban Móra Ferenc ásatásai révén — több temetőt ismerünk. Ezek közül a „B” jelzést viselő népvándorláskori temetőben került elő egyetlen kelta sír.

A lelőhely⁵ a falu DNy-i szélétől kb. 1 km távolságra, a jelenleg használt temető mellett található. „Mintegy 500 lépésre a kiszombori vályogvetőtől [ma homokbányaként használják], ahol a Nagyhalom-dűlő útja szeli az óbébai kövesutat, 1915-ben az uradalom csator-

nát ásatott.” Ennek a ma is látható csatornának a két oldalán tárt fel Móra Ferenc 1928. június 11—szeptember 7. között egy 426 síros temetőt, melynek szarmata sírjait Párducz Mihály,⁶ a népvándorláskoriakat pedig Török Gyula⁷ közölte. A kelta sír egyik publikációban sincs említve; anyaga a szegedi Móra Ferenc Múzeum népvándorláskori gyűjteményében⁸ és Móra kéziratos ásatási naplójában is a 394. sírként szerepel. A sírleírás Móra Ferenc 1928. augusztus 31-i feljegyzése alapján a következő:

„394. sír: a sírgödör hossza 200 cm, szélessége 50 cm, mélysége 20 cm. Csontváz hossza 145 cm; fordított irányú (É-nak néz). — jobb lábfejen bronzperc töredéke — mellen kis vas. Az eke a mellékletek felső részét is leszántotta.”

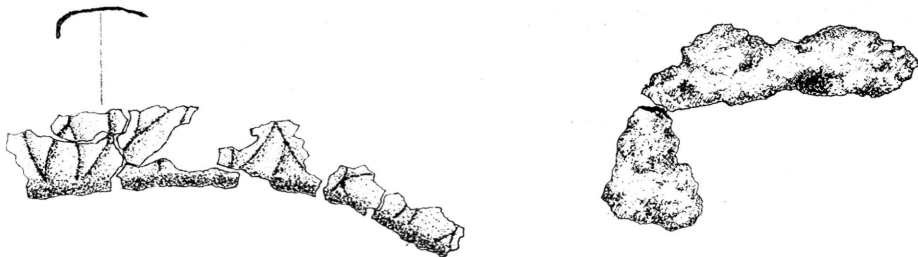
A mellkason talált „kis vas” tulajdonképpen egy vasfibula, amelynek mindössze két, alig felismerhető töredéke maradt meg (3. kép 2.). Azonban minden valószínűség szerint azonos azzal a vasfibulával, melyet Párducz Mihály szarmata corpusának III. kötetében az ugyanezen lelőhelyen előkerült szarmata sírok anyagával együtt, a szegedi múzeum akkori nyilvántartásának megfelelően, mint kelta szórványt közölt.⁹ Formája és típusa ezen fénykép alapján határozható meg: a gomboslábú fibulák csoportjába tartozik.

A jobb lábfejen talált bronztöredékekből egy igen vékony lemezből készült lábperc rekonstruálható, melyet farkasfog-szerű hornyolások díszítenek (3. kép 1.). Mérete a töredékekből nem állapítható meg.

Az előbbieken ismertetett kelta síron kívül az adott lelőhelyen több hasonló korú temetkezést nem tételezhetünk fel; ez világosan kiderül a Móra által készített helyszínrajzból és temetőterképből: ugyanis bár a sír egész környékét feltárták, ott csak népvándorláskori sírok kerültek elő. Magányos temetkezésünk nyilvánvalóan az ugyanonnet való 22 szarmata sírral se hozható kapcsolatba, melyeket a 112. és 209. sírok Marcus Aurelius-, valamint a 119. sír Caracalla-érméi a szarmata kor egyik későbbi periódusára datálnak.¹⁰ Mindezek alapján teljes biztonsággal magányos temetkezésnek tekinthető a Kiszombor B temető 394. sírja.

4. Kiszombor C (Nagyhalom)

A fentebb leírt, „B” jelzésű temetőtől mintegy 300—500 m távolságra emelkedik a Nagyhalom nevű kurgán. Ennek oldalában tárt fel Móra Ferenc 1928-ban és 1930-ban 33 sírt, melyek közül 4 La Tène-kori, a többi pedig szarmata és magyar volt.¹¹ Az 1—13. sírok a halom D—DNy-i lejtőjén, Matuszka tanító földjén, a 14—15. számúak pedig az északi oldalon kerültek elő az 1928. évi ásatáskor. De mivel Móra a halom északi oldalán a két síron kívül mást nem talált, ezért itt abbahagyta a további munkát, s 1930. szeptember 18—20. között ismét a déli lejtőn folytatta a kutatást; ekkor tárta fel a 16—33. sírokat.

3. kép: Kiszombor B. 394. sír
Figure 3: Kiszombor B: grave 394

Mivel temetőterkép erről a lelőhelyről nem áll rendelkezésünkre, nem tudjuk, hogy megtörtént-e a temető teljes feltárása. Az ásatási napló és a leletek alapján az 1., 7., 17. és 21. sírok sorolhatók a La Tène-korba.

1. sír: „130 cm mélyen megbolygatott csontváz. Mellékletek: — lábszáron hólyagos bronzperec [elvesztett]. — nagy LaTène-edény.”

7. sír: „Sírgödör hossza 100 cm, szélessége 70 cm, mélysége 120 cm. A csontváz hossza 86 cm. É—Ny-nak néz. Fejénél nagy összetört és 2 ép Latène-edény.”

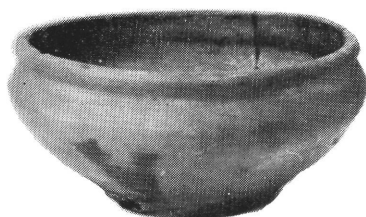
17. sír: „Feldúlt Latène; 140 cm mélyen, fejjel D-nek, arccal É-nak. Bal karjával két-fülű edényt szorít magához. Arca előtt vaslándzsa.”

A 17. sír mellékleteinek leírása:

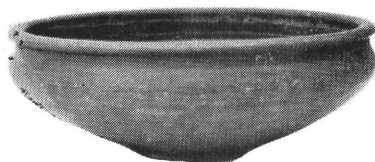
1. Téglapiros alapanyagú, kívül-belül fényes, fekete „mázzal” bevont két-fülű edény. Enyhén kihajló pereme, hengeres nyaka, gömbös teste és alacsony, fordított csonkakúpos csőtalpa van. Hasvonala alatt és a talpán vékony, besimított vonal fut körbe. A perem fölé emelkedő fülek szélesen hornyoltak. M.: 8,7 cm, Szá.: 8 cm, Tá.: 4,8 cm (II. tábla 2.).

2. Az erősen töredékes vaslándzsa meglévő hossza 21,2 cm, szélessége 4,8 cm. Levelének mindkét lapján meredek borda húzódik; köpűjében vasrozsdával átitatott famaradványok (II. tábla 1.).

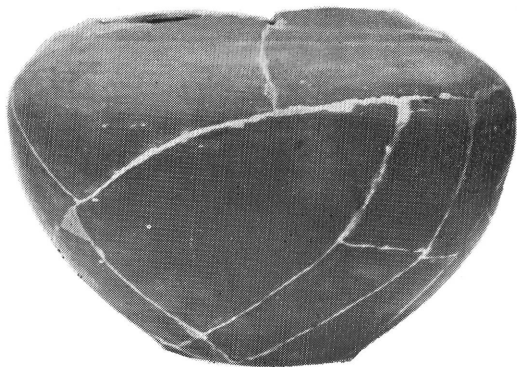
21. sír: „210 cm mélyen égetett földön: 1 tál; 1 egyfülű bögre; 1 nagy edény, kihajló szájú (cserepekben); 1 kisebb nagy edény (cserepekben)” — ez utóbbi elveszett.

1

2

3

4

4. kép: 1. Battonya-Kertész-fatelep; 2—4. Kiszombor C-21. sír
Figure 4: 1. Battonya-Kertész-timber-yard; 2—4. Kiszombor C: grave 21

A mellékletek:

1. Szürkésfekete, enyhén fényezett, korongolt tál. Kihajló pereme, gömbölyű vállvonal, csonkakúpos teste és igen alacsony, korongos talpa van. M.: 9 cm, Szá.: 25 cm, Tá.: 8 cm (4. kép 2.).

2. Durvaanyagú, fekete, egyfülű bögre. M.: 17 cm, Szá.: 14 cm, Tá.: 8,4 cm. Elveszett; csak Hunyady Ilona leírásából ismerjük (4. kép 4.).¹²

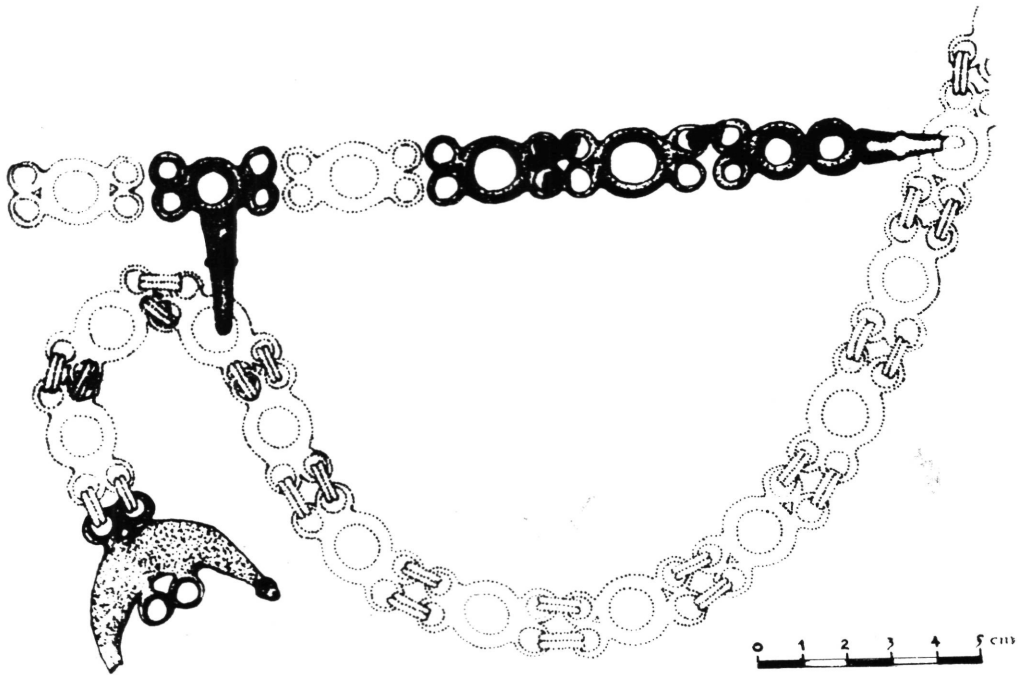
3. Sötétszürke, kihajló peremű urna töredékei; csak az urna teste állítható össze belőlük. Nyakán pontbenyomásos vonaldísz, fenekén omphalos. Meglevő magassága 22,5 cm, Tá.: 14 cm (4. kép 3.).

Az ásatási napló adatai és a meglevő leletek összevetése után, kizárásos alapon csak az 1. és 7. sírhoz tartozhattak a következő edények (pontosabban különválasztani már nem lehet őket):

1. Szürke, jól iszapolt, gömbölyű urna. Vállán két párhuzamos borda fut körbe; alja omphalosos. M.: 22,8 cm, Szá.: 14 cm, (szegedi Móra Ferenc Múzeum, It. sz. 53.9.1).

2. Világosbarna színű urna, rajta polírozás nyomai. A perem alatt félkörivekből álló, girlandszerű besimítés. M.: 33,6 cm, Szá.: 19,6 cm, Tá.: 14 cm (II. tábla 3—3a.).¹³

3. Fekete urna, talpa közepén kis omphalos. M.: 31 cm, Szá.: 19,2 cm, Tá.: 14 cm.³⁴

5. kép: Mártély—Gátórház; a bronz övlánc rekonstrukciója
Figure 5: Mártély—Gátórház: reconstruction of the bronze girdle

5. Mártély—Gátórház

Gazdapusztai Gyula 1958. évi leletmentéséből származóan ismerünk egy többé-kevésbé valószínű magányos női sírt. K—Ny tájolású. Mellékletei: bronzfüggő töredéke, bronz övlánc, üvegyöngyök, kék színű üveggarperec, 2 db bronzkarika és agyagcsupor (III—IV. tábla és 5. kép).

A LT C periódus második felére, vagy az i. e. I. századra datálható.¹⁵

6. Székkutas—Sóshalom

DK—ÉNy tájolású, valószínűleg női sír. Mellékletei: sötétszürke színű tál, lignitkarkötő és négytagú hólyagos lábperec-pár, valamint bronzlánc darabjai — ez utóbbi elvesztett (V. tábla).

A leletek 1951-ben kerültek elő; ezt követően B. Bónis Éva végzett hitelesítő ásatást a lelőhelyen, melynek eredményeképpen bizonyosodott, hogy magányos sírről van szó. Kronológiailag a sír a LT D periódusra tehető.¹⁶

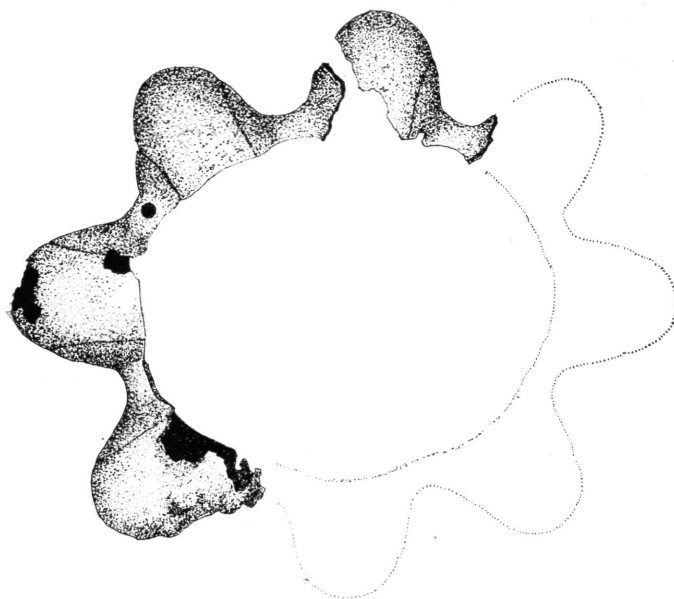
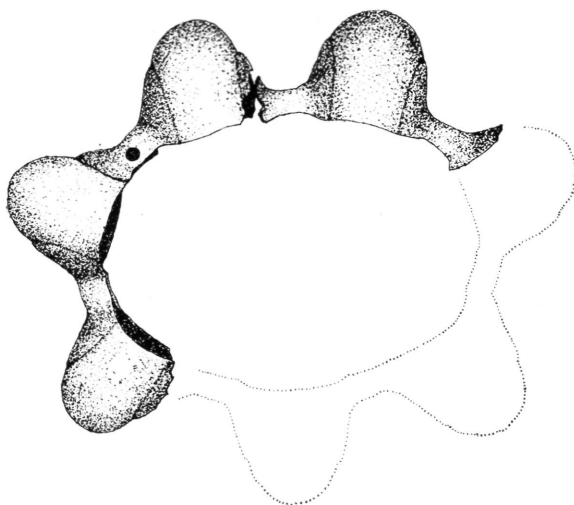
7. Szeghalom—Halaspuszta

A szeghalmi ÁG. halaspusztai (II. ker.) üzemegységétől nyugatra 2—300 m-re, a Szeghalomról Debrecen felé vezető műút déli oldalán, a 77. km-kő táján egy nagyjából háromszög alakú kis szigetszerű kiemelkedés van. Ezt ÉK—DNy-ról a Berettyó egykori, holt medre szegélyezi, melynek meredek partján 1954-ben téglaegető gödör ásása közben került elő két csontvázas sír. A helyszíni szemlét végző Asztalos György restaurátor jelentése,¹⁷ valamint a szemtanúk elbeszélése alapján tudunk a lelőköriülményekről. Később az egyik gödör fala beomlott, s ekkor került elő két vagy három újabb sír, melyek anyaga elkallódott. Időközben az első két sír mellékletei is elvesztek, így mindössze annyit tudunk, hogy az előkerült 4—5 kelta sír tájolása nagyjából K—Ny irányú volt, és mindegyik csontvázas rítusú volt. Közülük két sírban találtak összehajtogatott vaskardot és edényt.

A lelet hitelesítésére 1972. nyarán Békés megye Régészeti Topográfiajának keretében hitelesítő ásatást végeztünk a lelőhelyen, de újabb kelta sírokat már nem találtunk, bár az egész (mindössze 50—70 m széles és 100—120 m hosszú) szigetet kutatóárokokkal átkutattuk. Ezek alapján a lelőhelyet 4—5 sírből álló kis temetőnek tekinthetjük.

A leletek kronológiai helyzete

A fentebb tárgyalt leleteink minden kétséget kizáróan a La Tène-korszakhoz kapcsolhatók. A *battonyai* lelet tájának legközelebbi párhuzamait a kishomoki,¹⁸ a Hódmezővásárhely — solt paléi (Katona István halma)¹⁹ és a szőregi²⁰ kelta temetőben találjuk meg. Kishomokon két hamvasztásos sírből került elő középső LT vasfibulával, lándzsákkal, valamint szkíta jellegű urnával és behúzott peremű tállal együtt. A Katona István halmán talált darab (dux típusú bronzfibulával) szintén hamvasztásos sírből származik, a szőregi példányt pedig vaskard, lándzsa, vas övlánc és középső LT sémájú vasfibula kísérte. Mindhárom temető a dél-alföldiek közt a korábbiak közé tartozik, a LT C periódusba sorolható. Ugyanezt a datálást erősíti meg a Jászberény—cserőhalmi²¹ és mezőbándi²² tál is, a Felsőzsupon előkerült darab²³ viszont — a vele együtt talált négytagú hólyagos lábperec alapján

I. tábla: Battonya-Kertész-fatelep
Table I: Battonya-Kertész-timber-yard

— már valamivel későbbi időre tehető. Hunyady Ilona e típust a LT C₂—D-re jellemző formának tartja.²⁴

A battonyai tál korai időkre való datálását támasztják alá a vele együtt előkerült hét- és nyolctagú hólyagos lábperecek is, bár ezen ékszertípus keltezésében az egyes vélemények erősen eltérnek egymástól, s az újabban perdöntőnek elfogadott isthmosi lábperec-párt is egyesek az i. e. IV. századra,²⁵ mások az i. e. III. század első felére (280 körüli időre)²⁶ helyezik.

A Kárpát-medencei hat- és kilenctagú hólyagos bokaperecek kísérő leletei a LT C periódus kezdetére utalnak: Gyomán²⁷ korongos torques, babos karperecek és LT C-típusú bronzfibulák; Rábatamáson²⁸ rozettás díszű bronzfibula; Badacsonyan²⁹ kúpos végű bronz nyakperec; Keszthely—Csórégödörnél³⁰ pedig madárfejes típusú vasfibula kísérte.

Szlovákiában³¹ és Csehországban³² szintén LT C jellegű leletekkel találták; a legfőbb elterjedési területen (Rajnavidék és Bajorország) is ugyanilyenek a kísérőleletei. Csak míg Reinecke és Déchelette a manchingi temetőt, ahol a 7—9 tagú hólyagos lábperecek mellett bronz övláncokat és üvegkarkötőket találunk, a LT C illetve a LT II. periódusra (i. e. 300—100),³³ Reitinger a Braunau-osternbergi példányt hasonló kísérőleletekkel — Krämer nyomán — a LT B₂-re datálja.³⁴ Ugyancsak a LT B második felére való keltezést fogadja el Viollier,³⁵ Jahn³⁶ és a svájci leletekre vonatkozóan Trümpler³⁷ is.

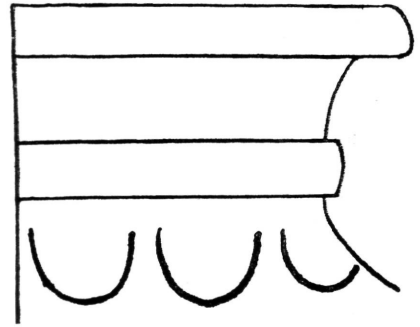
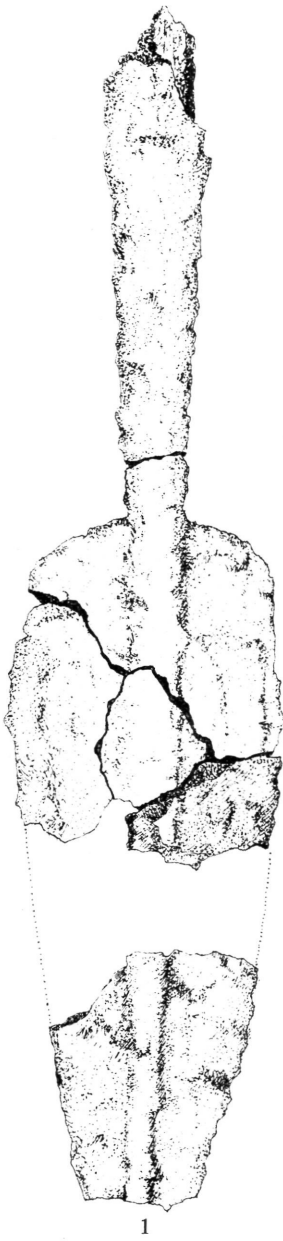
Nyilvánvalóan arról van szó, hogy ezen ékszertípus már a LT B-ben kialakult, s a LT C ideje alatt is használatban maradt (kísérőleletei legalábbis ezt mutatják). Kialakulási területéről, a délbajor-Dunamedencéből — ahol elterjedési centruma is található³⁸ — került a kirajzó kelta népcsoportokkal a Kárpát-medencébe, amit a korongos torquesek elterjedési térképe is megerősít.³⁹ Ezt látszik igazolni az a tény is, hogy a Kárpát-medencei korai kelta leletanyagot igen erős szálak fűzik a bajorországi és Rajnavidéki kelta temetőkhöz. Valószínűleg az erről a vidékről kiinduló kelta népcsoportok telepedtek meg a Dél-Alföld területén is, s ideérkezésük az i. e. III. század kezdeténél nem korábbra, a III. század első felére tehető. Ez jelenti nálunk a LT C periódus kezdetét, az egyik legkorábbi kelta betelepülés régészeti hagyatékát. Ennek értelmében a battonyai temetkezés a LT C első felére datálható.

A földéaki sírt Hunyady Ilona nyomán a LT D periódusra keltezzük, aki a leletegyüttes kerámiaanyagának egy részét a LT C alatt is használatban levő típusok közé sorolta, de a sávós díszítésű urnákat kizárólag a LT D-re jellemző formának tartja.⁴⁰ Ezt a datálást támasztják alá ez utóbbi edénytípusnak Apahidán előkerült hasonmásai is.⁴¹

A Kiszombor B lelőhelyen előkerült magányos sírt gomboslábú vasfibulája és üreges bokaperece ugyancsak a LT C periódusra keltezi, de ezen belül pontosan datálni — véleményünk szerint — nem lehet. Ugyanis a gomboslábú fibulák Hunyady Ilona szerint a LT B (i. e. IV. század) folyamán lépnek föl, de virágkorukat a LT C alatt érik el; pontosabban a Pittioni-féle LT C₁-re datálhatók. Különféle variánsaik viszont az egész LT C alatt megtalálhatók.⁴² Csehszlovákiában — Filip vizsgálatai szerint — együtt fordulnak elő az üreges-félgömbös karperecekkel, lignitkarkötőkkel és bronz övláncokkal,⁴³ tehát az egész LT C ideje alatt használatban levő tárgyakkal.

Az üreges bronz lábperec legközelebbi párhuzamait a Gyoma—Egei halomnál feltárt temetőből ismerjük: a 19. sírban duxi típusú fibulák kíséretében, a 27. sírban pedig zsu-gorított csontváz bokáján találtuk.⁴⁴ Radostyánban szórványos leletek közt, LT C-korú fegyverekkel került elő.⁴⁵

Ugyanilyen, de teljesen ép, kéttagú, csuklós tuskés szerkezettel kapcsolódó és záródó üreges bronzkarperecet ismerünk Slány Kvičekről is, ahol nyolctagú hólyagos lábpereccel és pecsétlős végű torquessel együtt fordult elő.⁴⁶

II. tábla: 1—2.: Kiszombor C-17. sír; 3—3a.: 1. és 7. sír
Table II: 1—2. Kiszombor C: grave 17; 3—3a. graves 1 and 7

Filip szerint már a korai LT időkben megjelenik ez az ékszerforma és a duxi típusú, majd a gomboslábú fibulák horizontján át az i. e. II—I. század fordulójáig használatban van; éppen ezért nem tekinthető megbízható kronológiai alapnak.⁴⁷

A *Kiszombor C* lelőhelyről származó leleteket Hunyady Ilona — elsősorban a kétfülű kis talpas amphora alapján — i. e. I. századnak határozta meg. Ugyancsak ő mutatta ki az amphora-formájú edényeknek a balkáni-illyr területekről való származását és a halottkultusszal kapcsolatos szerepét.⁴⁸ Foltiny a velemszentvidi telepen talált amphorákat szintén a LT D fokozathoz sorolta.⁴⁹

E szóbanforgó edényformát valóban nem találjuk meg a nyugati kelta területeken; a Szerémségen és a Kárpát-medencén kívül másutt nem került elő. Időrendi helyzetére vonatkozóan azonban nem tekinthető helytállóknak Hunyady Ilona véleménye, aki azért tartotta késő LT formának, mivel a „szerémségi temetők általában az I. századra helyezhetők.” Éppen az újabb ásatások eredményeként tudjuk, hogy tipikusan LT C leletekkel is előfordul. Eszéken⁵⁰ vaslándzsákkal, grafitos agyagsöbörrel, kereszt alakú kapcsolótárgakkal ellátott bronz övlánccal és láncos bronzfibulával együtt találták. Orosháza-Gyopároson gyöngyösdíszú, üreges bronzkarkötő, duxi és münsingeni típusú (korongos lábú) és gomboslábú bronzfibulák kísérték, valamint egy ugyanolyan tál, mint amilyen a Kiszombor C 21. sírjához is tartozik.⁵¹ Ennek értelmében a kétfülű talpas amphorákat már a LT C periódusban is meglevő formának kell tekintenünk.

Hasonlóan LT C-re utal a 17. sír vaslándzsája is: a közép LT harcossírok jellegzetes leletei közé tartozik. Analógiáit Bodroghalomról,⁵² Pilinről, Szobróról, Radostyánból és Magyarszerdahelyről ismerjük.⁵³ Hunyady⁵⁴ és Filip⁵⁵ is LT C típusnak tartja ezt a hosszúköpűjű és keskenylevelű lándzsafarmát. Ennél pontosabb datálásra azonban a vaslándzsák — az alábbiakban ismertetendő kerámiaanyaggal együtt — nem alkalmasak.

A 21. sír táljának párhuzamait LT C-jellegű környezetből ismerjük az előbb említett Orosháza-gyopárosi temetőből, Szőregről,⁵⁶ Jászberény—Cserőhalomról,⁵⁷ valamint a LT C—D-korú apahidai temetőből.⁵⁸ Hunyady I. ezt a kiszombori tálat a LT C₂—D táltípusai közé sorolta.⁵⁹

Ugyancsak a szóregi temetőből való a 21. sír egyfülű bögréjének analógiája.⁶⁰

Az 1. és 7. sírokból való urnák szintén az egész LT C—D-re jellemző formát képviselnek. Párhuzamaikat Apahidáról,⁶¹ Hódmezővásárhely—Solt Paléból,⁶² Kishomokról,⁶³ Vácraól,⁶⁴ Jászberényből⁶⁵ és Radostyánból⁶⁶ ismerjük. Az elmondottak értelmében a Kiszombor C lelőhelyen feltárt kis temetőt — Hunyady Ilonával ellentétben — a LT C periódusba soroljuk.

A temetkezések jellemzői

A fentieket összefoglalva a temetkezések jellemzői:

Battonya: kis temető; előfordul benne a hamvasztásos rítus is. A hét- és nyolctagú hólyagos lábpercek alapján a legkorábbi temetkezések közé tartozik (LT C kezdete).

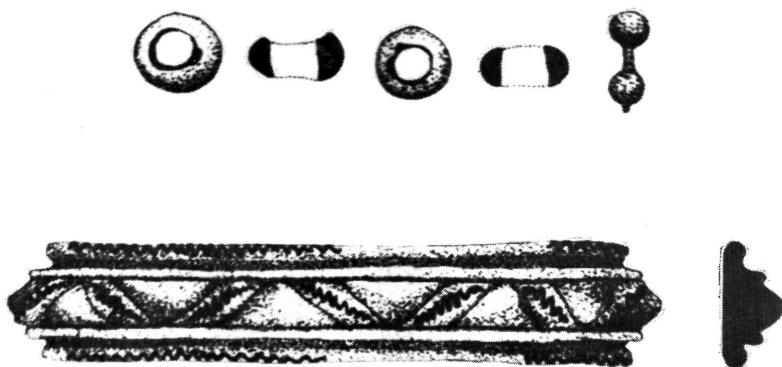
Földeák: valószínűleg hamvasztásos, magányos sír. LT D-korú.

Kiszombor B: magányos sír, csontvázassal. A LT C periódusba sorolható.

Kiszombor C: birituális kis temető. LT C-korú.

Mártély—Gátörház: valószínűleg magányos női sír, csontvázassal. A LT C második felére vagy a LT D-re keltezhető.

Székkutas—Sóshalom: csontvázassal magányos temetkezés. Kora a LTD periódusra tehető.

III. tábla: Mártély—Gátórház
Table III: Mártély—Gátórház

Szeghalom—Halaspuszta: csontvázas rítusú kis temető. Kora meghatározhatatlan.

Tehát mindezen temetkezéseket egyetlen jellemzőjük kapcsolja össze: magányosak vagy mindössze 2—4 másik sírral együtt kis temetők. Férfi és női sírok egyaránt találhatóak köztük. Az egész LT C—D periódus alatt megvannak, mindkét rítus előfordul bennük (egy temetőn belül is), és tájolásuk sem egységes, bár ez utóbbinak jelen esetben semmiféle jelentősége sincs, hiszen az egész kelta világban hasonló a helyzet.⁶⁷

A magányosan vagy hármásával-négyesével eltemetett sírok az egész kelta-lakta területen megtalálhatók. Ismerünk ilyeneket a Dunántúlról,⁶⁸ Csehszlovákiából⁶⁹ és Romániából⁷⁰ is. Csehország területén pedig a nagyobb temetők mellett 10—20 síros komplexumokat is találunk, melyek előfordulása szinte törvényszerű.

Létrejöttük okára vonatkozóan a szakirodalomban nemigen találunk utalást.

Kézenfekvőnek látszik az a magyarázat, miszerint a magányos sírok elkülönítő szándékkal eltemetett, „fejedelmi” temetkezések lennének. Azonban ezt a feltevést cáfolja az a tény, hogy egy kivétellel valamennyi sír a köznépi temetkezések közé sorolható; egyedül a mártélyi női sír tartható a gazdagabb vezető réteghez tartozónak bronz övlánca és üvegkarkötője alapján. Csehországban, Morvaországban és Szlovákiában a hasonló mellékletű sírok a temetők sírszámának 6—10%-át alkotják, s Filip egyértelműen a vezetőréteg temetkezéseinek tartja őket.⁷¹ Ilyen sírok tehát nemcsak magányosan, hanem nagy temetőkön belül is megtalálhatók.

A fegyvermellékletes sírok alapján gondolhatnánk arra is, hogy ezek a rablóhadjáratok vagy vándorlások alatt elesett harcosok egyes temetkezései lehetnek. Csakhogy ilyen harcos-sírok előfordulnak a fentebb említett kis temetőkben olyan sírokkal együtt is, amelyekben fegyvert nem találunk, vagy éppen női sírokkal együtt is. Itt inkább olyan egyének sírjairól lehet szó, akik életükben — többek között — katonáskodtak is.

A magányos sírok és kis temetők azonban egy valamit bizonyítanak: mégpedig azt, hogy a keltáknál nem találjuk meg azt az elsősorban a népvándorláskori nomád népeknél észlelt jelenséget, hogy a temető egy nagyobb, rokonsági kapcsolaton alapuló közösség „központ”-ja, összetartó ereje lett volna, ahová lakhelyétől függetlenül is — vagy éppen nem lévén állandó lakhelye — mindenki temetkezik.

A kelta temetők sírszámának nagymértékű ingadozását talán az okozhatta, hogy a temetők éppen a települési rendszert követték. Eszerint a magányos sírok és kis temetők mindössze egy-két házból álló tanyákhoz, vicus-szerű településekhez vagy igen rövid ideig lakott telepekhez köthetők, míg a nagy, néha száznál több sírt magukba foglaló temetők nagy kiterjedésű falvakhoz és oppidumokhoz tartozhattak.

A kelták ilyen településformáiról — a csekély számú régészeti megfigyelés mellett — elsősorban az ókori auctorok írásaiból tudunk. Bár ezek az adatok nem kimondottan Magyarországra vonatkoznak, mégsem tarthatjuk valószínűnek, hogy nálunk gyökeresen más viszonyokat találunk a La Tène-korban, mint Európa más, gallok által lakott részein.

Caesar, akinek mint katonamesternek a figyelmét — galliai hadjáratai alatt — elsősorban éppen a terepviszonyok, a gall települések és élelcmszerző helyek vonták magukra, több helyütt szól a gallok tanyáiról és majorjairól, s ha a hadsereg vonulásáról és gyűjtőgatásairól beszél, az oppidumok mellett mindig külön említi a falvakat és tanyákat.⁷² A germánok életmódjáról és szokásairól szólva külön kiemeli, hogy náluk egy-egy családnak soha nincs állandó földterülete vagy lakhelye; évenként költöznek át más-más területre.⁷³

Tacitus ugyanezt írja a germánokról,⁷⁴ Appianos pedig, aki az i. sz. I—II. század fordulóján írta történeti könyveit, a pannónokról és japodokról mondja, hogy nem városokban, hanem falvakban és majorokban, mezsei tanyákon élnek.⁷⁵

Az elmondottakat támasztják alá a dél-alföldi kelta telepekről való eddigi ismereteink is. A két, sejtethetően oppidum-szerű településen (csongrádi vár⁷⁶ és Szentés—Dónát⁷⁷) kívül

IV. tábla: Mártély—Gátórház
Table IV: Mártély—Gátórház

valamennyi telep igen kis kiterjedésű és rövid ideig volt lakott. Ilyennek tekinthető a *Csongrád—Vidre szigeten* újabban feltárt késő LT telep⁷⁸ és talán *Szegvár—Kendergyár*,⁷⁹ ahol áztatómedence építéskor földbemélyített ház egy része került elő, gyér cserépanyaggal. E két település kiterjedését nem ismerjük, mivel egyik sincs teljesen feltárva; csak annyi biztos, hogy mindkettő rövid ideig volt használatban.

Ószentiván VIII. lelőhelyén, a vasútállomás melletti neolitikus telep feltárásakor szintén találtak kelta teleplepnyomokat. Az 1. és 2. gödörben a Vinča-jellegű cserepek mellett korongolt kelta kerámiaanyag is előkerült. Ugyancsak innét származnak még a felszínen talált szórványos La Tène-kori cserepek is. Feltehetőleg a neolitikus telepbe ástott La Tène-kori objektumokról van szó, melyeket az ásás során nem sikerült elkülöníteni.⁸⁰

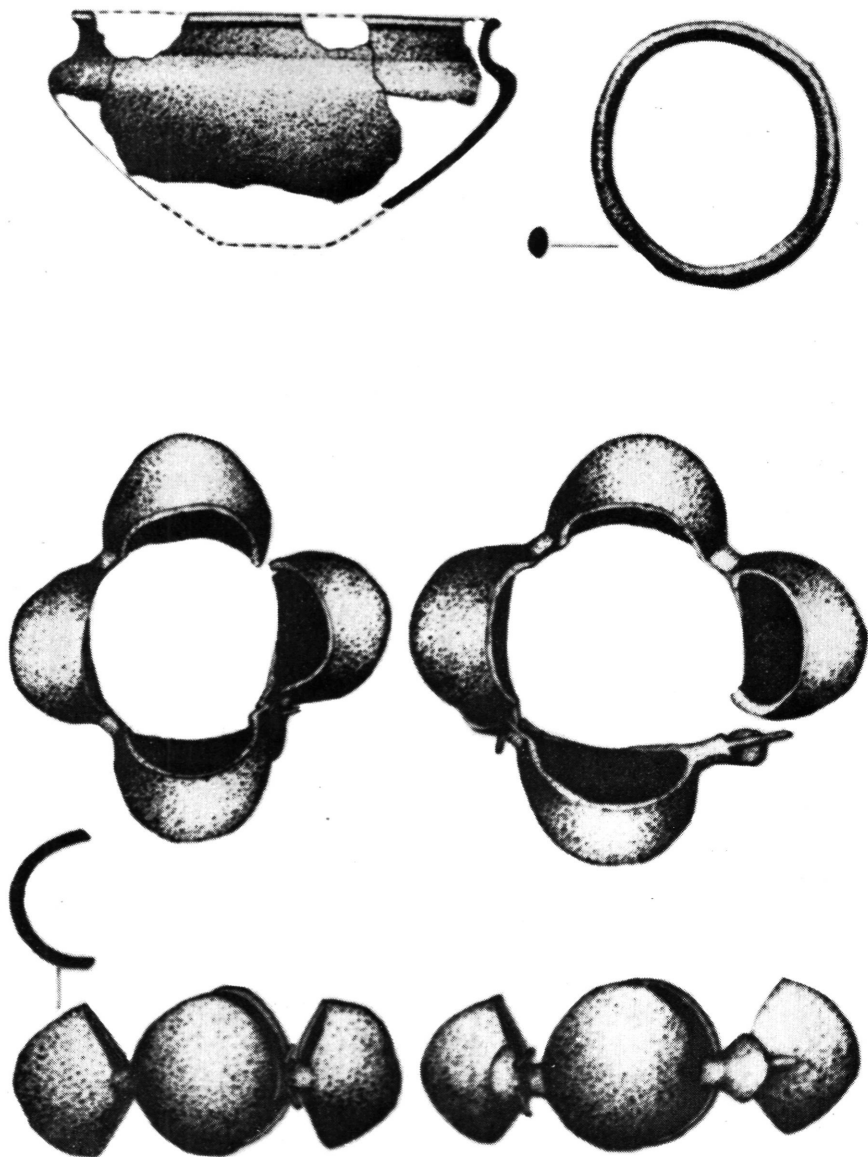
A *Hódmezővásárhely melletti Fehértó* partján Banner János és Párducz Mihály tárt fel a tóparton egymás mellett sorakozó kelta-objektum-csoportokat, melyekhez hulladék-gödörök, földbe mélyített gödörlakások és kemence tartozott.⁸¹ Az objektumok a tó északi partján levő két telep részei voltak, melyek — Banner János megfigyelése szerint — az egyébként szikes területnek földművelésre leginkább alkalmas részén kerültek elő.

A *Kiszombor B és C temetők közvetlen közelében*, az egykori vályogvetőnél, földhordás során került elő egy újabb kelta telep, ahol Bálint Csanád néhány hulladék-gödört tárt fel. A cserepek alapján a telep a LT C periódusba tartozik.⁸² A település egyébként — saját topográfiai megfigyeléseink alapján — igen kicsi, mindössze néhány házból álló lehetett. A kelta cserepek ugyanis egy kiszáradt ér partján kb. 30×50 m-es területen és nagyon szórványosan fordultak elő.

A lelőhely feletti érdekes számunkra, mivel az óbébai út bal oldalán került elő, mindössze néhány száz méterre az előbbieken ismertetett magányos sír és a C jelzésű kis temető helyétől. Elképzelhető, hogy ezek egyikéhez tartozott ez a kétségtelenül kis település.

Szóbanforgó temetkezéseink alapján tehát semmiképpen sem beszélhetünk a Dél-Alföld gyér kelta megszállásáról, sem olyan jelenségről, hogy a kelták D—DK felé irányuló támadásaik során csak átfutottak volna e területen.⁸³ E nézet egyedüli alapja az, hogy az Alföld La Tène-korát tervszerűen és intenzíven — a szegedi egyetem Régészeti Intézetének a két világháború közti úttörő tevékenységén kívül — soha sem kutatták, s az utóbbi években feltárt nagyobb kelta temetők⁸⁴ sincsenek publikálva. Éppen ezen nagy temetők megléte is bizonyítéka annak, hogy az Alföldön igenis számolhatunk komolyabb kelta megszállással, s a magányos vagy kettesével-hármasával eltemetett sírok nem egy rövid, futólagos kelta átvonulás vagy szórványos megtelepedés következményei, hanem a majorok, vicus szerű telepek tartozékai lehettek; mellettük pedig megvoltak a nagyobb, falusias jellegű telepek is, melyekhez a nagykiterjedésű temetők kapcsolhatók.

La Tène-kori temetőink sírszámában az ilyen nagymértékű eltérés oka tehát feltehetőleg a kelták településformájában és -rendszerében keresendő. Ezt azonban véglegesen eldönteni természetesen csak a telepek intenzívebb kutatása után lehetséges, és éppen ennek érdekében is igen fontos, hogy a későbbiekben nagyobb gondot fordítsunk a kelta telepek felkutatására és feltárására.

V. tábla: Székkutas—Sóshalom
Table V: Székkutas—Sóshalom

JEGYZETEK

- ¹ *Hunyady I.*, Kelták a Kárpát-medencében. Leletanyag. Rég. Füz. 2. 1957. 130. és 139.
- ² A leletek a szegedi Móra Ferenc Múzeumban találhatóak; lelt. sz.: 53.93.1—12. A hitelesítő ásatásról szóló jelentés ugyanott: Régiségügyi Napló 10/1937. — A leletek eddigi említése a szakirodalomban: *Hunyady I.*, Rég. Füz. 2. 1957. 139. és *Bálint A.*, Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék régészeti áttekintése. Csanád vármegyei Könyvtár 37. Makó, 1941. 13.
- ³ *Párducz M.*, Koravaskori és szarmatakori telep és temető Földeákon. Dolg. XVI. 1940. 187—188.; *Párducz M.*, Szarmatakori, telep és temető Földeákon. Dolg. XVII. 1941. 90—101.
- ⁴ A La Tène-kori sír közvetlen közelében előkerült 4 szarmata temetkezésnek nyilvánvalóan semmi köze a kelta lelethez, mivel a 3. sírban talált Commodus-érme alapján a szarmata sírok legkorábban az i. sz. II—III. század fordulójára keltezhetők. Márpedig nem valószínű, hogy kelta népelemek továbbélésével számolhatunk eddig az időpontig. A szarmata sírokra vonatkozóan lásd: *Párducz M.*, Dolg. XVII. 1941. 99.
- ⁵ A Kiszombor B és C lelőhelyek leírását részben Móra Ferenc kéziratos ásatási naplójának szövege, részben saját terepbejárásai megfigyeléseim alapján közlöm.
- ⁶ *Párducz M.*, A nagy magyar Alföld római kori leletei. Dolg. VII. 1931. 82—84.
- ⁷ *Török Gy.*, A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között. Dolg. XII. 1936. 101—177.
- ⁸ Szegedi Móra Ferenc Múzeum; lelt. sz. 53.5.781—782.
- ⁹ *Párducz M.*, A szarmatakori emlékei Magyarországon III. Arch. Hung. XXX. Bp. 1950. 17. és XLVIII. t. 20.
- ¹⁰ *Párducz M.*, Dolg. VII. 1931. 84.
- ¹¹ Az ásatási napló és a sírleírások a szegedi Móra Ferenc Múzeum Adattárában. A leletek lelt. száma: 53.9.1., 53.82.1—3 és 53.192.1.
- ¹² *Hunyady I.*, Rég. Füz. 2. 1957. 130. és Diss. Pann. II/18. Táblakötet LXXII. t. 10. — a fotó ennek nyomán közöljük.
- ¹³ Hunyady Ilona leírása és fotója alapján — *Hunyady I.*, Rég. Füz. 2. 1957. 130. és Diss. Pann. II/18. XCII. t. 2—2a.).
- ¹⁴ Szintén csak Hunyady I. leírásából (Rég. Füz. 2. 1957. 130.) ismert.
- ^{15–16} *Maráz B.*: La Tène-kori sírok Csongrád megyéből. MFME 1972. (Kézirat).
- ¹⁷ A helyszíni szemle eredményéről: *Asztalos Gy.*, Szeghalom-Halaspusztá. Arch. Ért. 1956. 97.
- ¹⁸ Hódmezővásárhely—Kishomok 19. és 23. sírban. *Párducz M.*, Bronz-, szkíta-, La Tène- és germánkori temető Hódmezővásárhely—Kishomokon. Dolg. XVI. 1940. 82. VIII. t. 2. és 3.;
- ¹⁹ *Párducz M.*, La Tène- és népvándorláskori sírok a Solt-Paléban. Dolg. XI. 1935. 166., XXX. t. (a 34. sírből).
- ²⁰ *Banner J.*, A szőregi La-Tène temető. Dolg. V. 1929. 102—104. 13. kép. 2. — A szóban forgó tálat a 8. sírban találták, a Kiszombor C 21. sírjából való tálhoz hasonló másik tállal együtt.
- ²¹ *Kaposvári Gy.*, A Jászberény-cserőhalmi kelta temető. Arch. Ért. 1969. 178—198. 8. kép 7.
- ²² *Roska M.*, A kelták Erdélyben I. Közl. IV. 1944. (Kolozsvár) 64., 31. kép 1.
- ²³ Roska i. m. 59., 20. kép 3.
- ²⁴ *Hunyady I.*, Diss. Pann. II/18. Szöveggötet 131.
- ²⁵ Az isthmosi lelet első publikálója, John L. Caskey elsősorban a lábperccel együtt talált görög készítésű kerámiát és terrakotta-figurát datálta az i. e. 350—300. körüli időkre (*John L. Caskey*: Objets from a Well at Isthmia. Hesperia XXIX. 1960. 175—176.), Szabó Miklós pedig ókori történeti adatokkal igazolta, hogy a kelta leletek már az i. e. IV. században is eljuthattak Hellasz területére; nem szükséges kizárólag az i. e. 279-es kelta betörésre gondolni (*Szabó M.*, Az isthmiai kelta lelet kérdéséhez. Ant. Tan. XV. 1968. 61—64.).
- ²⁶ *W. Krämer*, Keltische Hohlbuckelringe vom Isthmus von Korinth. Germania 39. 1961. 37—38. — Relatív kronológiai szempontból a klasszikus LT B-hez tartozónak véli, de Isthmosba való kerülésénél az i. e. 279. évi kelta hadjáratra gondol. F. R. Hodson szintén az i. e. 279-es dátumot (Delphoi feldúlása) veszi alapul a lábpercek keltezésénél (*F. R. Hodson*, La Tène chronology, continental and British. Bulletin of the Institute of Archaeology 4. London, 1964. 123—141.).
- ²⁷ Békéscsabai Múzeum; lelt. sz.: 52.1103.1 és 52.1104.1.
- ²⁸ *Lovas E.*, Kelta leletek a győri Kálvária és újszállási temetőkből és Rábatamásiából. FA I—II. 1939. 88—96.
- ²⁹ *Darnay K.*, Sírleletekről a vaskorban. Arch. Ért. 1909. 163—169. — A Kárpát-medencei hólyagos lábperceket Hunyady Ilona szintén a LT C-re datálta (Diss. Pann. II/18. 99.).
- ³⁰ *Kuzsinszky B.*, A Balaton környékének archaeológiája. Bp. 1920. 94. 135. ábra.
- ³¹ Horny Jatov—Trnovec 233. és 564. sírban, Dvory nad Žitavou 1. sírban közép LT sémájú vasfibulával, bronztorquessel, vas övlánccal stb. együtt került elő (*B. Benadik—E. Vlček—C. Ambros*,

Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei. Arch. Slov. Fontes I. Bratislava, 1957. 21—23., Taf. XIV. 1—3., XXVII. 3., 8.).

³² Cseh- és Morvaországban a 6—9 tagú hólyagos lábpercek szintén igen gyakran előforduló leletei a kelta sírmezőknek (kb. 80 temetőben kerültek elő). Kísérőleleteik közt találjuk a rozettás karpereceket, babos bronzkarkötőket, gomboslábú fibulákat stb. (*J. Filip*, Keltové ve Střední Evropě. Praha, 1956. 486—487.). De Filip, aki a La Tène-kori leleteket következetesen későbbre datálja, a 6—9 tagú hólyagos lábperceket is az i. e. II—I. század fordulójára teszi.

³³ *P. Reinecke*, Grabfunde der zweiten La Ténestufe aus der Zone nordwärts der Alpen. Auh. V. V. kötet, 1911. Taf. 51. és *J. Déchelette*, Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine. II/3. Paris, 1914. 931.

³⁴ *J. Reiting*: Die latènezeitlichen Funde des Braunauer Heimathauses. Ein Beitrag zur Kenntniss der latènezeitlichen Bronze- und Eisenketten. Jahrb. des Oberöst. Musealvereins 111. Linz, 1966. 168., 185., Abb. 2:25.

³⁵ *D. Viollier*, Les sépultures du second âge du fer sur le plateau suisse. Genève, 1916. 48.

³⁶ *M. Jahn*, Die Kelten in Schlesien. Quellenschriften zur Ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte. Leipzig, 1931. 28., 41.

³⁷ *D. Trümpler*. Die frühe Latènezeit im Mittelland und Jura. Repertorium der Ur- und Frühgeschichte Schweiz 3. 1957. 17—18.

³⁸ *W. Krämer*, Germania 39. 1961. 40. és Abb. 1.

³⁹ *R. Giessler—G. Kraft*, Untersuchungen zur frühen und älteren Latènezeit am Oberrhein und in der Schweiz. BRGK 32. 1942. (1950.)

⁴⁰ *Hunyady I.*, Diss. Pann. II/18. Szövegkötet 144—146. és 59—61., 64.

⁴¹ *Kovács I.*, Az apahidai őskori telep és La-Tène temető. Dolg. II. 1911. (Kolozsvár) 1—57. A négytagú hólyagos lábpercek is a LT D-re való datálást erősítik meg, bár a temető újra-publikálójá, *I. H. Crişan* eltérő álláspontot képvisel: az i. e. IV—II. századra teszi a temető korát (*I. H. Crişan*, Das Keltische Gräberfeld von Apahida. Acta Musei Napocensis VIII. 1971. 52—53).

⁴² *Hunyady I.*, Diss. Pann. II/18. 74—76.

⁴³ *J. Filip*, i. m. 483. — Abszolút kronológiai szempontból a gomboslábú fibulák használatának idejét az i. e. II. századra teszi.

⁴⁴ Szerző ásatása; közöletlen.

⁴⁵ *K. Végh K.*, Kelta leletek a miskolci múzeumban. HOMÉ VIII. 1969. 74. VIII. t. 8.

⁴⁶ *V. Moucha*, Les trouvailles de l'époque de La-Tène dans le cadastre de la ville Slaný (Bohème Centrale). Arch. Stud. Mat. I. 1964. 157. és obr. 3:2 — Szerző a bronzkarpereceket — nyilván Filip kronológiai rendszere alapján — az i. e. II. századra teszi.

⁴⁷ *J. Filip*, i. m. 485.

⁴⁸ *Hunyady I.*, Diss. Pann. II/18. 37—39. Analógiáit is lásd ugyanott, ill. még Rég. Füz. 2. 1957. passim.

⁴⁹ *S. Foltiny*, Velemszentvid, ein urzeitliches Kulturzentrum in Mitteleuropa. Veröffentlichungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte III. Wien, 1958. 52.

⁵⁰ *E. Spajić*, Funde aus der jüngereren Eisenzeit aus Osijek. Osječki zbornik VIII. Osijek, 1962. 39., 42—43. Taf. XIV. 7., XIX. 20. A két talpas amphora a 18. és 31. sírból való.

⁵¹ *Juhász Irén* ásatása; közöletlen. A 15. és 134. sírban kerültek elő az amphorák (Orosházi Múzeum, lelt. sz.: 72.11.4 és 72.92.3). Az adat felhasználásának engedélyezéséért Juhász Irénnek mondok köszönetet.

⁵² *K. Végh K.*, HOMÉ VIII. 1969. 70., XVII. t. 2.

⁵³ és ⁵⁴ *Hunyady I.*, Diss. Pann. II/18. 119., XIV. t. 5., L. t. 11.

⁵⁵ *J. Filip*, i. m. 492.

⁵⁶ *Banner J.*, Dolg. V. 1929. 103., 13. kép 1. (a 8. sírból).

⁵⁷ *Kaposvári Gy.*, Arch. Ért. 1969. 8. kép 1. és 14. kép 5. (a 16. és 57. sírokból).

⁵⁸ *I. H. Crişan*, Acta Musei Napocensis VIII. 1971. II. t. 3., IV. t. 5. és X. t. 4., 6.

⁵⁹ *Hunyady I.*, Diss. Pann. II/18. 130.

⁶⁰ *Banner J.*, Dolg. V. 1929. 13. kép 3. (a 21. sírból).

⁶¹ *I. H. Crişan*, Acta Musei Napocensis VIII. 1971. IV. t. 4., 6—7., VI. t. 3. és X. t. 5.

⁶² *Párducz M.*, Dolg. XI. 1935. XXX. t. 15. (34. sír).

⁶³ *Párducz M.*, Dolg. XVI. 1940. V. t. 3. (az 1. sírból).

⁶⁴ *Hellebrandt M.*, Előzetes jelentés a Vác-kavicsbányai kelta temető 1969—1970. évi feltárájáról. Arch. Ért. 1971. 176—184. — a 2., 9—10. és 15—16. sírokból.

⁶⁵ *Kaposvári Gy.*, Arch. Ért. 1969. 17. és 19. sír (6. kép 1., 9. kép 1. és 12. kép).

⁶⁶ *K. Végh K.*, HOMÉ VIII. 1969. XXII. t. 4.

⁶⁷ *Hunyady I.*, Diss. Pann. II/18. p. 15. és *J. Filip*, i. m. 508.

⁶⁸ Fejér megyéből: *F. Petres É.*, A kelták Fejér megyében. Fejér megye története I/3. Székesfehérvár, 1971. 8—10.; Ráksi (Somogy megye): 2 hamvasztásos sírból álló kis temető; közöletlen. Draveczy B.—Maráz B. ásatása.

⁶⁹ *J. Filip*, i. m. 478.

⁷⁰ *A. Vulpe—V. Căpitanu*, Une tombe isolée de l'époque du Latène a Răcătău. *Apulum* IX. 1971. 155—164.

⁷¹ *J. Filip*, i. m. 510.

⁷² *Caesar*, *Bellum Gallicum* VI. 6.: „Caesar ... aedificia vicosque incedit, magno pecoris atque hominum numero potitur.”; VII. 14.: „pabulum secari non posse; necessario dispersos hostes ex aedificiis petere, vicos atque aedificia incendi oportere”; VIII. 5.: „calamitate ceterorum docti Carnutes desertis vicis oppidisque, quae tolerandae hiemis causa constitutis repente exiguis ad necessitatem aedificiis incolebant”.

⁷³ *Caesar*, *Bellum Gallicum* VI. 22.: „neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios, sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum quique una coierunt, quantum et quo loco visum est agri adtribuunt atque anno post alio transire cogunt.”

⁷⁴ *Tacitus*, *Germania* 16.: „Nullas Germanorum populis urbes habitari satis notum est, ne pati quidem inter se iunctas sedes. colunt discreti ac diversi, ut fons, ut campus, ut nemus placuit. vicos locant non in nostrum morem conexis et cohaerentibus aedificiis: suam quisque domum spatio circumdat, sive adversus casus ignis remedium sive inscientia aedificandi.”

⁷⁵ *Appianus*, *Illyrica* 22.: „ὀλώθησθ δὲ ἐστὶν ἡ Παιόνων καὶ ἐπιμήγησθ ἐξ Ἰαπόδων ἐπὶ Δαοδάνου καὶ ὅν πόλεισ φῶζον οἱ Παιόνες οἶδε, ἀλλ' ἀγροῦσ ἢ κώμασ κατὰ συγγένειαν.”

⁷⁶ *Zalotay E.*, Csongrád vármegye őskori települése. *Dolg.* VIII. 1932. 97. és *Kovalovszki J.*, Régészeti adatok Szentes környékének település történetéhez. *Rég. Füz.* 5. 1957. 53.

⁷⁷ *Arch. Ért.* 1897. 450., *Hunyady I.*, *Rég. Füz.* 2. 1957. 132. és *Kovalovszki J.*, *Rég. Füz.* 5. 1957. 53. — Csongrádon is és Szentes-Dónáton (a Kórógy partján) őskori földváron belül kerültek elő szórványos kelta leletek. Minden valószínűség szerint nem La Tène-kori oppidumról van szó, hanem arról, hogy a már korábban létesült földvárat a kelták is használatba vették. Ez érthető is, hiszen mindkét lelőhelyet földrajzilag is fontos területen találjuk: nyilvánvalóan fontos ellenőrző szerepük lehetett a Tisza—Körös-torkolatnál. Erre utal az a tény is, hogy pl. az előkelők rétegét jellemző bronz női övláncozat és üvegekarkötőket is Mártély—Szentes—Szolnok körzetéből ismerjük az Alföldön.

⁷⁸ *Goldman Gy.*, Késő La Tène-kori telep Csongrádon. *MFMÉ* 1972. (Kézirat).

⁷⁹ *Csalog J.*, *Rég. Füz.* 11. 1959. 22.

⁸⁰ *Párducz M.*, Ásatás Ószentivánon. *Dolg.* XVII. 1941. 175. — Ásatási jelentése említi a kelta cserepeket. A LT-anyag az Ószentiván VIII. publikációjában (*Banner J.—Párducz M.*, Újabb adatok Dél-Magyarország újabb kőkorához. *Arch. Ért.* 1946—1948. 19—44) nincs említve; jelenleg a szegedi egyetem Régészeti Intézetének gyűjteményében található (lelt. sz.: 9833, 10942—10946, 10957).

⁸¹ *Banner J.*, Településtörténeti kutatások a hódmezővásárhelyi Fehértó partján. *Dolg.* XIX. 1943. 195—201. és *Párducz M.*, Szkítakori telep a hódmezővásárhelyi Fehértó partján. *Arch. Ért.* 1944—1945. 62—80.

⁸² Az adatok felhasználásának engedélyezéséért Bálint Csanádnak tartozom köszönettel.

⁸³ *J. Filip*, i. m. Abb. 1. a jelentősebb kelta lelőhelyek közül a Dél-Alföldről csak hármat említ meg.

⁸⁴ Békéssámsón—Erdőhát halom, Gyoma—Egei halom, Orosháza—Gyopáros.

La Tene-age isolated graves and small cemeteries on the South Hungarian Plain

BORBÁLA MARÁZ

The finds to be reported below are linked by one of their main characteristics: all of them came to light from isolated burials or from cemeteries containing only 3—4 graves, and it proved during the corroboratory excavations that more graves can not be reckoned with in the given area (Fig. 1.)

I. *Battonya-Kertész-timber-yard*: the La Tene-age finds were discovered in 1937, and may have belonged to at least 2, and at most 3—4 graves; one of them was crematorial². Inventory: 7- and 8-membered bullate leglets (Fig. 2; Table I, 1—2), an iron sword, an iron chain, two jugs with handles and a bowl (Fig. 4, 1). The small burial-ground can be dated to the first half of the LT C^{18—39}.

II. *Földeák*: individual grave, probably with crematorial rites (large urn covered by a bowl, and in it six smaller vessels)^{3—4}. This is dated to the LT D period^{40—41}.

III. *Kiszombor B*: individual grave excavated by Ferenc Móra in a 426-grave cemetery of the migration period. A grave containing a skeleton of N—S orientation; on the right foot a hollow anklet made from a bronze plate, and decorated with wolf's tooth-like groovings (Fig. 3, 1); on the chest a fragment of a button-based iron fibula (Fig. 3, 2)^{5—10}. This can be classified in the LT C period.

IV. *Kiszombor C (Nagyhalom)*: 300—500 m from the isolated grave *Kiszombor B*, Ferenc Móra excavated four La Tene-age graves in the side of the *Nagyhalom* kurgan; three of these contained skeletons, and one was crematorial. The finds: urns, a bowl, a mug with a handle, a two-handled amphora and an iron spear (Table II, 1—3; Fig. 4, 2—4)^{11—14}. On the basis of the finds, the small cemetery can be assigned to the LT C period^{48—66}.

V. *Mártély—Gátórház*: probably an isolated female grave; E—W orientation. Inventory: fragment of bronze pendant, a bronze girdle, glass beads, a blue glass bracelet decorated with white inlay, two small bronze rings and a clay pot (Tables III—IV; Fig. 5). This can be dated to the second half of the LT C, or to the 1st century B. C.¹⁵.

VI. *Székkutas—Sóshalom*: probably a female grave; of SE—NW orientation. Inventory: a turned bowl, a lignite bracelet and four-membered bullate leglet pair, and pieces of a bronze chain (Table V). The skeletal-ritual isolated grave can be ascribed to the LT D period¹⁶.

VII. *Szeghalom—Halaspuszta*: a small cemetery consisting of 4—5 graves, with skeletal ritual. Inventory: repeatedly folded iron sword and vessel

Isolated graves and those in groups of three-four can be found throughout the entire territory inhabited by the Celts^{68—70}. As regards the reasons for their existence, it can not be considered that they indicate „princely” burials separated by design, since with

the exception of the Mártély grave (which alone may be regarded as belonging to the richer, ruling layer), all of them are common burials. Nor is it probable that, for instance, the weapon-supplemented graves are the individual burying-places of soldiers who were killed during the marauding expeditions of migrations, for they occur in the small cemeteries together with female graves. These burials are not the results of a brief, transitory Celtic passage or a scattered settlement, and they do not show that the Celts merely passed through the region of the South Hungarian Plain in the course of their raids towards the south and south-east. Thus, there is a continual increase in the number of cemeteries in this region which contain sometimes more than a hundred graves (Békéssámson, Gyoma—Egei halom, Orosháza—Gyopáros), and this points to a more considerable Celtic occupation.

The isolated graves and small cemeteries show that the Celts do not exhibit the phenomenon observed in the migration-period nomadic peoples that the cemetery was the "centre" of a larger community based on kinship, where everyone was interred regardless of his dwelling-place (or simply the lack of a permanent dwelling-place). The considerable fluctuations in the number of graves in the Celtic cemeteries may have been caused by the fact that these cemeteries simply followed the settlement system. Accordingly, the isolated graves and small cemeteries may have been attached to farms consisting of only one or two houses, to vicus-type settlements or to settlements inhabited for only a very brief period; the large cemeteries sometimes containing more than a hundred graves may have belonged to extensive villages or oppida.

We know about such settlement-forms of the Celts from archaeological observations, but primarily from the writings of the ancient authors (Caesar⁷²⁻⁷³, Tacitus⁷⁴, Appian⁷⁵). However, the same is shown by our knowledge to date of the settlements on the South Hungarian Plain: in addition to the oppidum-like settlements⁷⁶⁻⁷⁷, others which were extremely small and inhabited for brief periods are also known from Csongrád — Vidre island⁷⁸, from Szegvár⁷⁹, from the Ószentiván VIII find-site⁸⁰, from Hódmezővásárhely—Fehértópart⁸¹ and from Kiszombor⁸².

Our presently known La Tene-age settlements and cemeteries indicate therefore that the appreciable differences in extent of the cemeteries have been caused by the settlement-forms and settlement system of the Celts.

Újabb adatok Békés megye honfoglaláskori történetéhez

BAKAY KORNÉL—KISZELY ISTVÁN

Alig több, mint egy évtizede lendült fel ismét Békés megyében a honfoglalás kori magyar emlékek kutatása s az eredmények máris figyelemreméltóak.¹ A kutatás lendületét kétségtelenül fokozta a régészeti topográfia munkálatainak megindítása 1969-ben.² E kutatások során négy lelőhely vonta magára leginkább a figyelmet: Szeghalom, Gádosros, Gerendás, Mezőkovácsháza.

Szeghalom Kovács-dombon 1969-ben végeztünk nagyobb méretű ásatást a szakirodalomban többször említett³ lelőhelyen, honfoglalás kori temetőnek azonban nyomát sem találtuk.

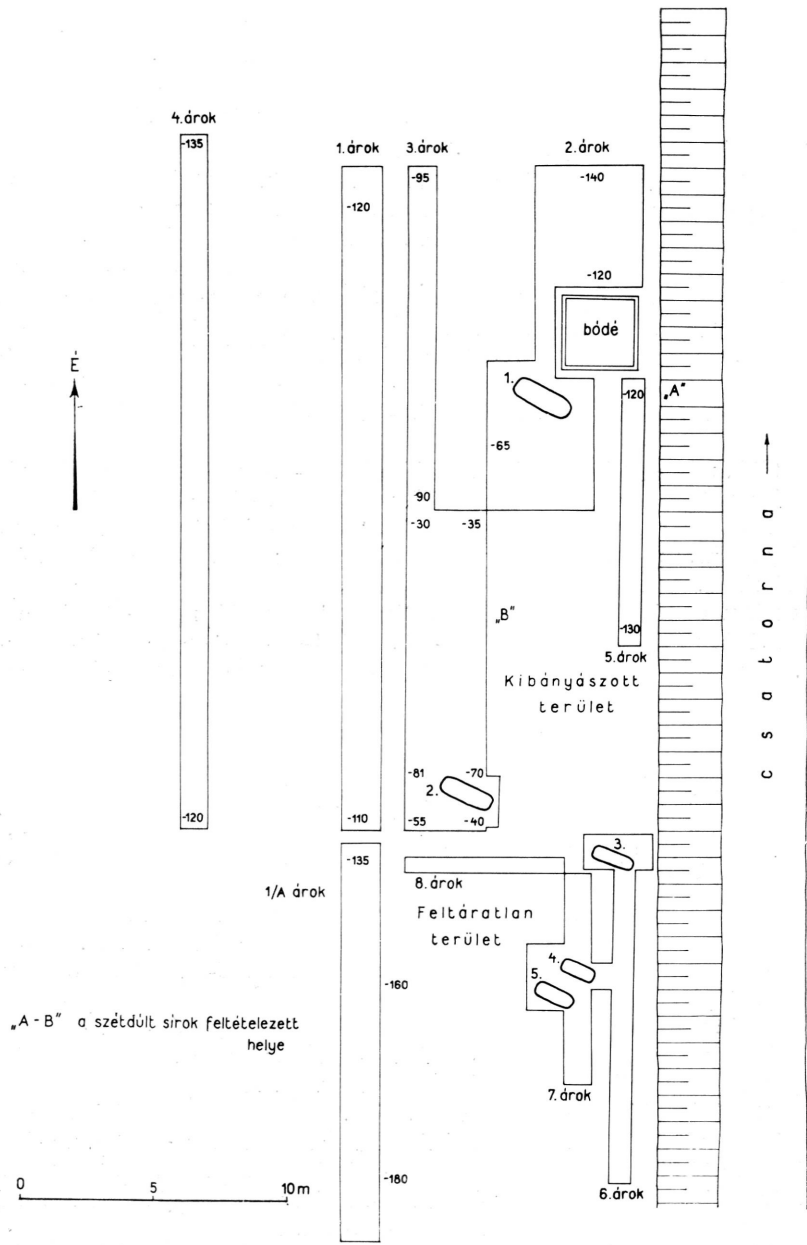
Gerendás

1969-ben Gerendás községben, a Vízvári tanyánál fekvő homokbányából egy trepanált koponyát adott át Zsibrita Mihály gerendási lakos dr. Torda-Molnár Bélának, aki ezt jelentette a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumnak.⁴ E bejelentés nyomán indult meg a feltáró munka 1970-ben. (L. a helyszínrajzot).

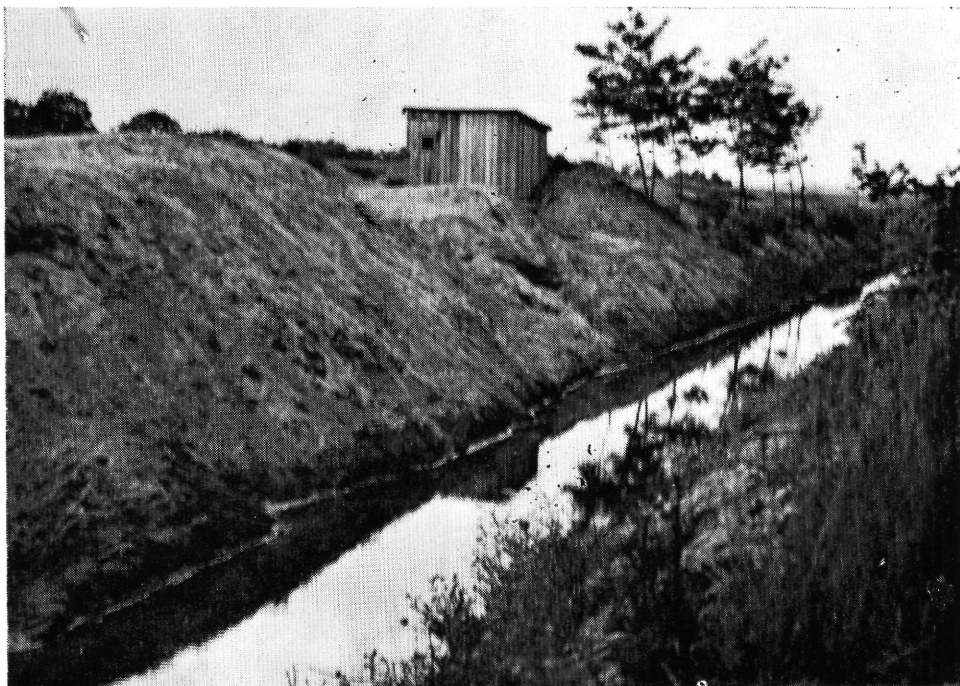
Gerendás község területe ismert lelőhely a magyar honfoglalás kori kutatásban, hiszen már 1879-ben Árpád-kori köznépi temető sírjaira bukkantak a Grjecs-malomnál, majd 1964-ben Dienes István a községtől délre eső, a Petőfi Tsz-hez tartozó homokbánya környékén két feldúlt sírt tárt fel.⁵

A Vízvári tanya a községtől délnyugatra esik. Ettől a tanyától északnyugatra a Tanya 288. számú porta Rauf Jánosé, s ez Gerendáshoz tartozik, míg a délkeletre fekvő Tanya 248. számú porta, amely Bella Pálé már Csanádapáca része. A csaknem pontosan észak-déli irányú mesterségesen kiásott csatorna a Vízvári-tanya előtti nagy homokdombot éppen átvágja, habár nem a közepén, hanem keleti egyharmadánál. Már a csatorna ásásakor sok sírt feldúltak, később pedig a Vízvári tanya felőli oldalon nagy homokbányát nyitottak, s s amint Rauf János elmondta, már évtizedek óta sírokat tettek tönkre a homokhordók. 1969-ben végre tudomást szerezhettünk a temetőről (I. tábla).

A Békés megyei régészeti topográfia munkálatai keretében gyors leletmentő és szondázó ásatást végeztünk 1970. június 1—12. között.⁶ A feltárást kutató árkos módszerrel kezdtük meg. Az 1. számú kutató árkot a csatornától nyugatra, eléggé távol jelöltük ki, mivel a rézsűs part mellett hatalmas gödröt ástak a homokhordók, s így ez a terület már reménytelen volt. A trepanált koponyás sír helyét eléggé pontosan megmutatták, a jelzett helyen azonban semmit sem találtunk, mert érkezésünkig már jókora mennyiségű homokot elhordtak onnan is. A csatornajavító munkások egy kis fabódét állítottak fel a part mellett,

Gerendás—Vízvári tanya. Ásátási helyszínrajz.
 Gerendás—Vízvári farm. Lay-out of excavations

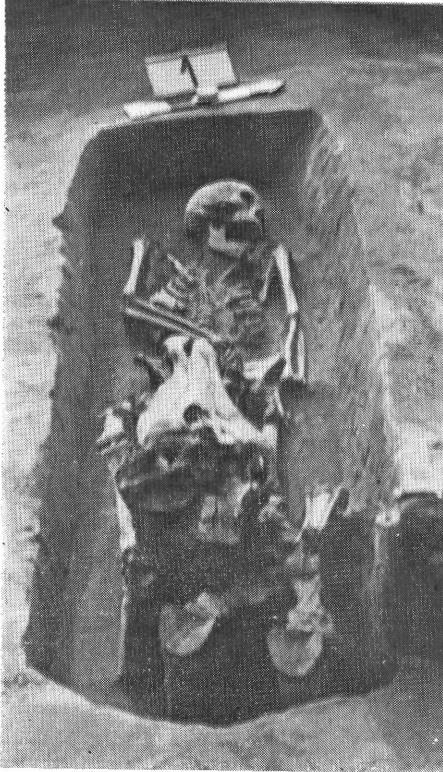
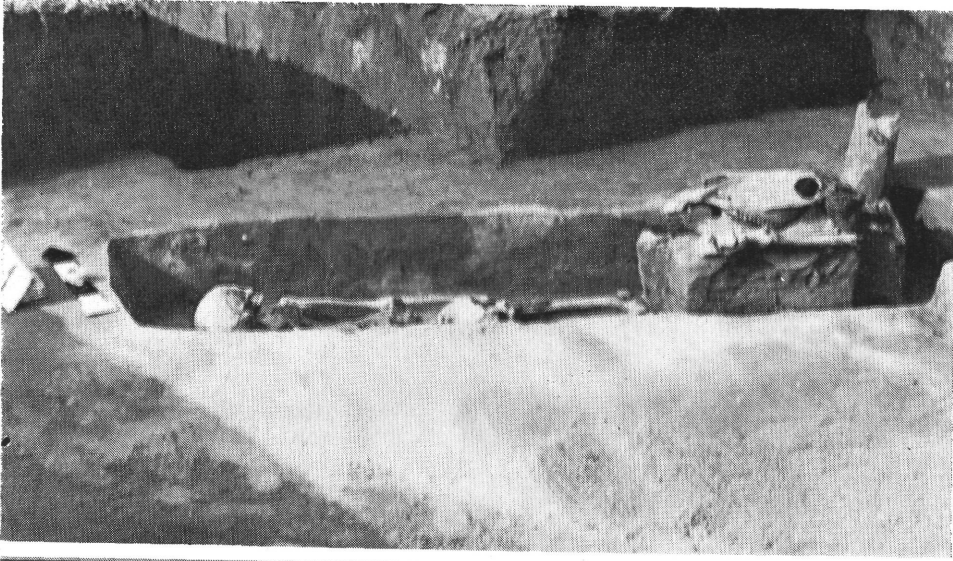
I. tábla: A gerendási honfoglaláskori ásítás helyszínén készült kép

Table I: Picture prepared at the scene of the excavations into the period of the Hungarian conquest at Gerendás

s e mögött sekély mélységben másodlagos helyzetben sírnyomokat (embercsontokat, lócsontokat és leleteket) találtunk. A régészeti leletek között *vas kengyel fül-része, tegezvasalások darabjai* és egyéb *vastöredékek* voltak (X. tábla, középen).

Az észak-déli irányú kutató árkokról és a szelvényekről a helyszínrajz szolgáltat adatokat. A leletmentő ásátás öt sírt eredményezett.

I. sír. A homokbánya termelési szintjétől 25 cm-rel mélyebben tünt elő a lekerekített sarkú téglalap alakú sírfolt éles kontúrja (II. tábla). A sírgödör eredeti mélysége 80—100 cm lehetett. A sírgödör tájolása: Ny—K (295°). A sírgödör hossz tengelye 220 cm, a sírfenék szélessége 48 cm. A sírfenéktől 22 cm-rel magasabban azonban a kifelé hajló gödör szélessége 60 cm volt. Eredetileg a gödör szélessége a felszínnél 120—130 cm lehetett, amit az egyik kengyel (IX. tábla) helyzete is bizonyít. A törött kengyel a sírfenéktől 42 cm-rel magasabban feküdt, és a talpa külső széle 3,2 cm-rel volt kintebb a fenéktől 22 cm-rel feljebb mért sírszélességtől. A 30 év körüli férfi kitűnő megtartású csontváza kismérvű állati bolygatástól eltekintve sértetlen volt. Az állati turkálás a kézcsontokat és a jobb lábfej csontjait mozdította el eredeti helyéről. A koponya a bal oldalán fekszik, az állkapocs leesett. Szemfedőnek nyoma nincs. A bal alkart a medencére hajlították, a kézfej a szeméremív felé fordult, a jobb alkar egyenesen kinyújtott. A bal lábszár térdízülete alatt — láthatólag töréstől eredő — forradás van. A csontváz hossza 150 cm. A sír keleti végében a lábszárakra úgy helyezték rá a megnyúzott ló maradványait a szokásos lábcsontokkal és koponyával, hogy a lókoponya a férfi koponyájára felé nézett, a ló mellső lábai pedig szorosan a lókoponya mellett helyezkedtek el. A bal mellső láb kifordult, így patával felfelé állt, a két hátsó láb a lókoponya jobb oldalánál keresztezve egymást, s patával ugyancsak felfelé állt (II, IV. tábla). A jobb mellső pata alsó széle a sírfenéktől 19 cm-rel, a bal mellső pata alsó széle 22,5 cm-rel, a jobb hátsó pata 14 cm-rel, a bal hátsó pata 14,5 cm-rel volt magasabban, mint a lókoponya alsó állkapcsa amely a sírfenéktől 15 cm-rel volt feljebb. Az összehajtogatott lóbőr eredeti vastagsága tehát — a 15—30 cm-es mai vastagságot figyelembe véve — körülbelül 30 cm lehetett. A lókoponya bal szemürege mellett a homlokon 6,3×3 cm-es olvális lyuk tátong, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a lovat valamiféle tompa tárgyjal csapták fejbe, méghozzá többször, mivel a homlokcsonton több csapástól eredő szilánkolódás látható. A törött lyukba nyúlik bele a 17 cm magas, 12 cm széles *vas kengyel* (IX. tábla), amely igen gyenge állapotban maradt ránk, a restaurálás során azonban sikerült megmenteni.⁷ A másik *kengyel töredéke* (IX. tábla) — nyilván a földmunkálatok során sérült meg — az előbbi-től 7,5 cm-rel magasabban feküdt, a két kengyel füle közötti távolság 35 cm. Temetéskor a lószerszámot levették a lóról, mert az egyszerű *vas csikózabla* (IX. tábla) közvetlenül az egészben maradt vas kengyelre került. A zablakarikák átmérője 6,4 cm, a csuklós szájvasak hossza 10,1 cm, illetőleg 8,8 cm, tehát asszimmetrikus. Úgy látszik, hogy a bőrkantár a zablával együtt a nyeregről csúszott le bal felé, a baloldali kengyelre. A férfi koponyájának bal csecsnyúlványánál, tehát a koponya alatt egyszerű, nyitott *bronz hajkarikát* találtunk, nyitott végével nyugat felé fordulva (X. tábla). A bal kulcsont és a lapocka között, hegyével felfelé álló 6,8 cm hosszúságú *vas nyílhegyet* lőtünk (X. tábla), amely első pillanatra belőtt nyílnek látszik. Mivel azonban az első borda, amely felett volt a nyílcsúcs tövise, nem sérült meg, továbbá a bal váll alatt ujjperc is volt, a lábvégnél pedig rácsáló csontok heverték, biztos, hogy ezt a nyílhegyet állati bolygatás mozdította el eredeti helyéről. Eredetileg ugyanis a bal kézfej és a combcsont között voltak a nyilak. A bal kézfej belső oldalán, a combcsonton 9,2 cm hosszú, 2,1 cm széles *vas nyílhegy* feküdt, hegyével a térd felé fordulva. A nyílvevő eredeti hosszúsága — az in situ talált nyílhegy iránya alapján — maximum 69 cm lehetett. A nyílvevőt eredetileg a bal karra helyezték, a hüvelyk és a mutatóujj közé (X. tábla). A bal szeméremívhez tapadva, a bal combcsontfejen volt a harmadik *nyílhegy* (X. tábla), amely hegyével ugyancsak a térd felé nézett. A deltoid-alakú vas nyílhegy tuskéje megcsontult. Textil-, bőr- vagy famaradványokat nem észleltünk.

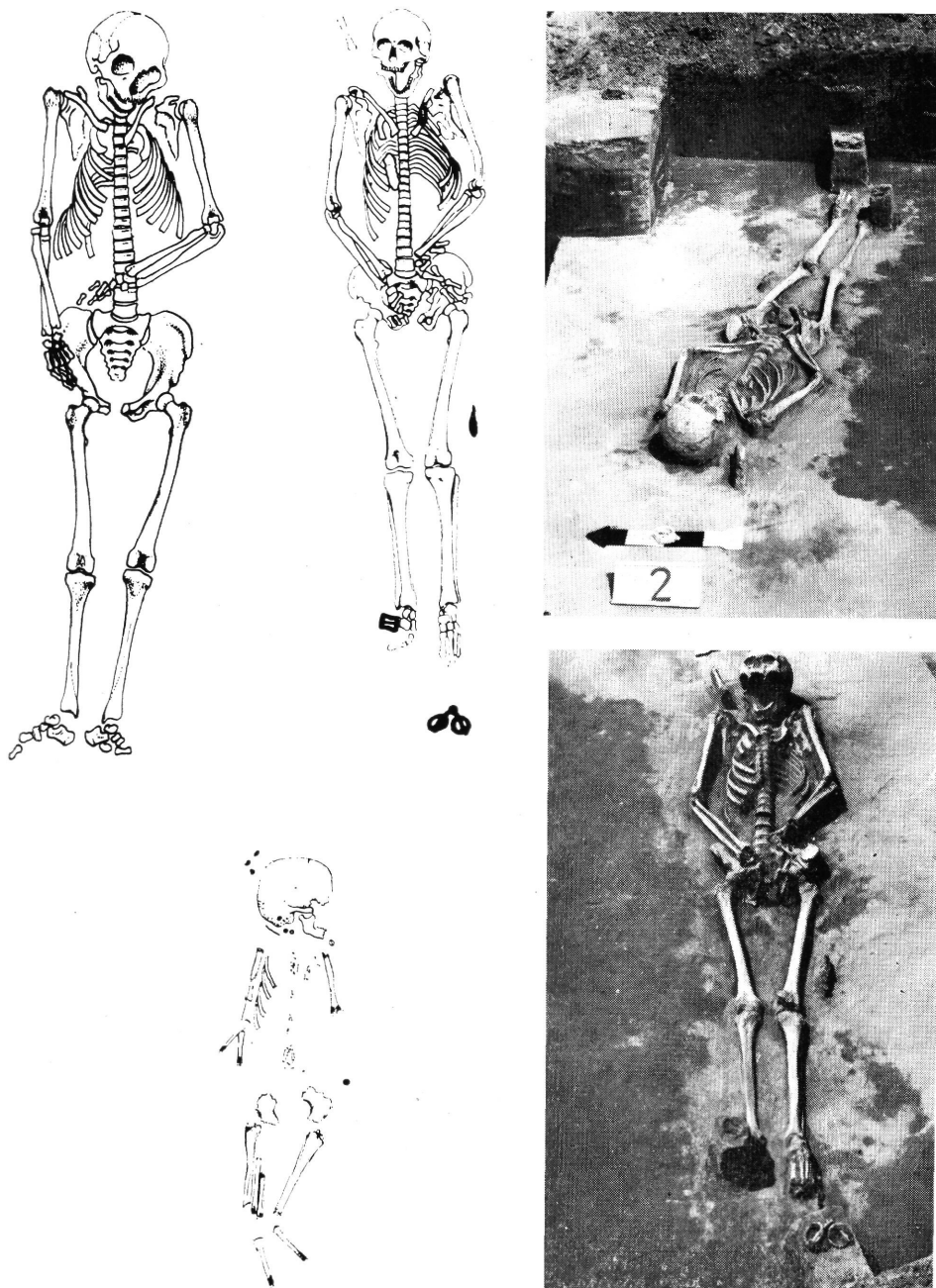

II. tábla: Gerendás 1. számú sír kibontva
Table II: Opened grave 1 at Gerendás

Antropológiai jellemzés: Teljes, jómegtartású koponya, ép állkapocccsal, valamint jómegtartású teljes vázcsontok. Neme: *férfi*. Életkora: *30 év körüli*. Koponyavarratok ugyan még nyitottak, a bölcsességfog éppen csak, hogy kinőtt, a többi fogaknak kopásfoka azonban a Körber 2—3-as fokot mutatja. Combsont, felkarcsont proximális epiphysis-e 1-es fokot, a szeméremcsont facies symphyaiialis-a pedig 1—2-es fokot mutat. Számított életbeni termete: *162 cm*. A csontváz antropológiai jellege: mesokephal, orthokephal, metriokephal, normálhomlokú, eurymetop, euryprosop, euryen, mesokonch, mesorrhin, leptostaphyllin, branchyuran, mesognath. Típusa: *keletbalti, cromagnonid keveredéssel*. Ez utóbbi leginkább az arcnak meglehetősen szélességében, valamint állkapocs-alakban mutatkozik meg (XI. tábla, felső sor).

2. *sír*. (III. tábla) A homokbánya mai szintjétől 53 cm, illetőleg 49 cm-rel mélyebben feküdt a 40 év körüli férfi jómegtartású, bolygatatlan csontváza. A sír eredeti mélysége 90—95 cm lehetett. A csontváz hossza 163 cm, a sír tájolása: Ny—K (295°). Az állkapocs leesett, a bal kulccsont törött. A koponya jobb oldalán *állatcsontot* találtunk (III. tábla). Az alkarokat a medencére hajlították. A bal könyöktől 5,5 cm-re, a felkarcsontra merőlegesen álló 4,4 cm hosszú és 1,4 cm széles *tegezvasalás* (X. tábla), feküdt. A bal combsont külső oldalán, a térdtől 9 cm-re a koponya felé, hegyével a lábfejek irányában álló levélalakú *vas nyílhegyet* találtunk (X. tábla), amelynek hosszúsága 8,5 cm, szélessége, 2,5 cm. A nyílveesztöt temetéskor a bal alkarra fektették: a nyílveesztőnek az idegre illeszkedő vége eredetileg körülbelül 25 cm-rel feljebb kellett álljon a sír fenekénél. A jobb boka felett, a sír fenekétől 16 cm-rel magasabban, a bokától 8,5 cm-rel feljebb, a csatpeccek szabadon álló végével dél felé néző *vas hevedercsat* (X. tábla) hevert. A bal bokától 26 cm-re keletre a sírfenekétől 18 cm-rel magasabban igen jó megtartású kovácsolt vas csikózáblát találtunk (X. tábla).

Antropológiai jellemzés: Jómegtartású koponya állkapocccsal és teljes, jómegtartású vázcsontozat. Neme: *férfi*, bár a férfias jellegek nem minden esetben kifejezettek. A medence incisura major-ja szélességénél fogva gyenge nőies jellegeket visel magán, glabella fejlettsége típusánál fogva nem haladja lényegesen túl a női nemhez tartozó variáció szélességét. Állcsúcs nem kifejezett, ugyanakkor azonban a férfiakra jellemző ún. „kettős áll” megtalálható. A koponya nem túlságosan férfias jellegei mellett egyértelműen férfiasak a zömök, erőteljes tapadási felszínekkel bíró hosszúcsontok, különösen a combsont igen erős pilasztere. Életkora: *40 év körüli*, bár a különböző nem-meghatározó értékek nagyon eltérőek. A varratok elcsontosodási rendje külső és belső felszínen egyaránt nem teszik lehetővé a 30—35 évnél többre való beclést, hiszen a nyílvarrat és koronavarrat bregmatáji része éppen csak elcsontosodóban van. Ugyanakkor a fogak összesített kopásfoka a Körber-i 3, 3,5-es fokot mutatja, ami a 40. életévre utal. Szeméremcsonti és felkarcombsont-i életkor-meghatározó adatok pedig az 55 éves korra engednek következtetni. Így az átlagos összesített életkor 40 életévet mutat, valószínűleg a varratok késői elcsontosodása pathológiás tünet lehet, esetleg alimentáris betegségre következtethetünk belőle. Számított életbeni termete: *164 cm*, az egyes részadatokból közel azonos értékeket kapunk. A csontváz antropológiai jellemzői: brachykephal, hypsikephal, tapeinokephal, normálhomlokú, eurymetop, mesoprosop, lepten, hypsikonch, leptorrhin, mesuram, orthognath. Az egész koponya másodlagosan, valószínűleg a földben való jobb oldali fekvés következtében gyengén plagiokephal, ferde. Varratcsont a lambdavarrat jobb oldalán fordul csak elő, 1 db. Érdekes, hogy a fogsorban jobb oldalt a felső második metsző és felső jobb oldali szemfog között diasztéma van, mint atavisztikus jelenség. Az alsó állcsont jobb 6-os és 7-es fogak közötti fogmedri része alatt esteoporotikus rész figyelhető meg, nyilván egy in vivo foggyökérgyulladás következtében szívódtak fel a csontgerendák. A bal oldali clavicula in vivo eltörött, majd kaluszképződés kíséretében gyógyult jóval a halál előtt. Típusa: *Cromagnonid, gyenge pamíri*

III. tábla: Középen és jobboldalt: Gerendás 2. számú sír rajza és sírfotója. Baloldalt fenn: Gerendás 4. számú sír rajza. Baloldalt lenn: Gerendás 5. számú sír.

Table III: Centre and right side: Drawing and photograph of grave 2 at Gerendás. Upper left: Drawing of grave 4 at Gerendás. Lower left: Grave 5 at Gerendás

keveredéssel. Pamíri keveredés a koponya meglehetősen rövid mérete, az arc hosszúsága és általános alakja alapján mutatható ki (XI. tábla, középen).

3. sír. (IV. tábla). A ma mérhető sírmélység 100 cm volt, de eredetileg 50—60 cm-nél több nem nagyon lehetett, mivel a csatornaépítők kb. 50 cm vastagságú réteget ráhordtak erre a részre. A sírban egy 8—10 éves kisfiú csontváza pihent. Tájolása: Ny—K (295°), csontvázhossza 110 cm. Melléklete nem volt.

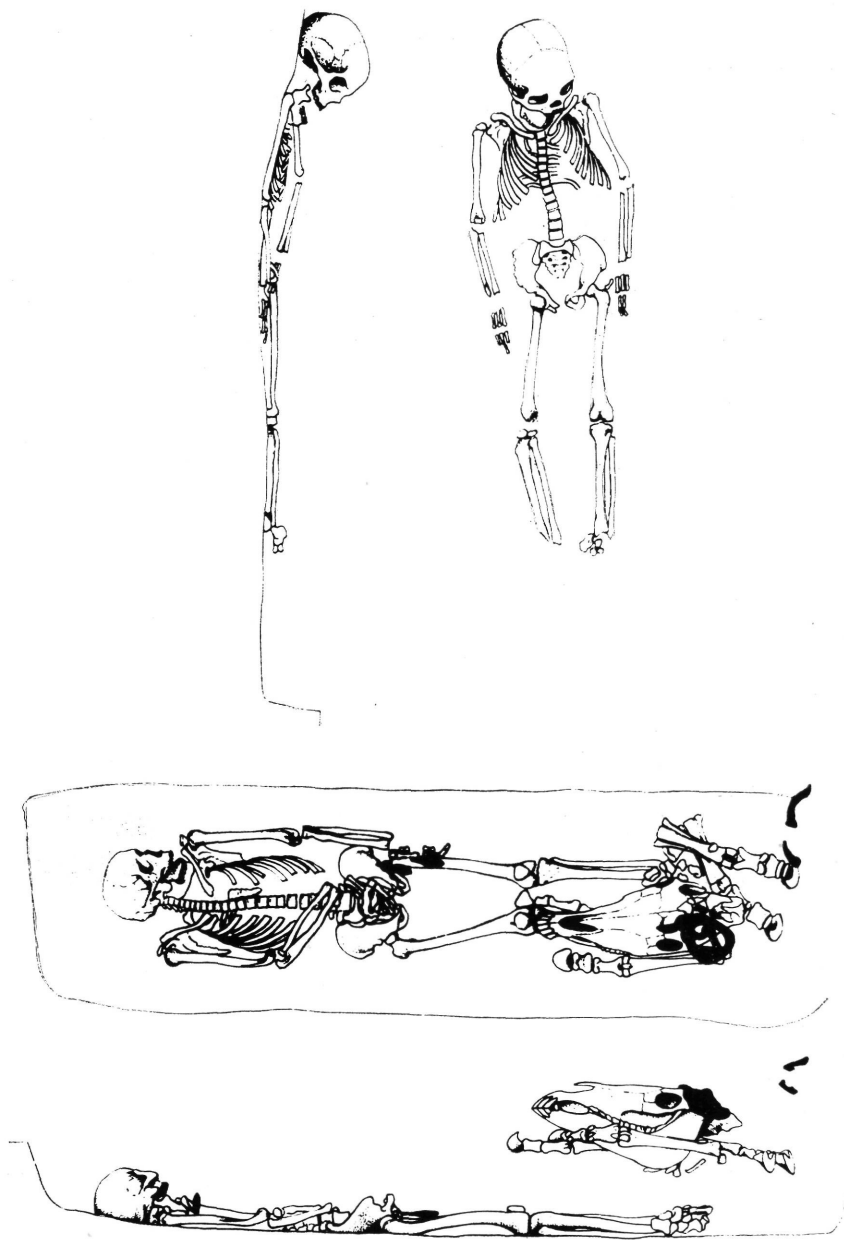
Antropológiai jellemzés: Jómegtartású ép koponya állkapoccsal, valamint igen töredékes vázcsontok. Életkora: 8—9 éves, ezt a fogak kibúvási rendje jól meghatározza: még 3—3 tejfog megvan, ugyanakkor már a felső metszők maradandóak, teljes mértékben kibújt már az első őrlőfog is. Éppen, mert gyermek, neme morfológiailag nehezen határozható meg, csak valószínűsíthető. A tarkóvonalak korai fejlettsége, medencealak, kezdődő glabella-dudorodás inkább a *fügyermeket* valószínűsítik. Számított életbeni termete 127 cm körüli volt, ami éppen meg is felel egy mai 8—9 év körüli gyermek testmagasságának. Bár az infans-ok testméreteit etnikumok statisztikai összesítésénél nem szoktuk felhasználni, jelen esetben a történeti korok testnövekedési vizsgálatához úgy véltük, hogy fontos adatokat szolgáltatunk ezzel. Antropológiai jellegei: mesokephal, orthokephal, tapeinokephal, normálhomlokú, metriometop, euryprosop, euryen, mesokonch, chamaerrhin, brachystaphyllin, brachyuran, mesognath. Különösen feltűnő U-alakú primitív jellegű szájpadaalakja. A koponya gyengén plagiokcephal, valószínűleg a jobboldali fekvéstől. A 3. sz.-ú táblázatban a szabálytól eltérően a csontanyag töredékessége miatt a hosszúcsontoknak csak a diaphysis-adatait vettük fel. A típusa éppen fiatal kora miatt nem állapítható meg, középhosszú fejű (agy- és arckoponyájú) típus, az orrgyök igen széles volta, az erőteljesen kitöltött fassi canina mongolid beütés mellett tanúskodnak (XI. tábla, alsó sor).

4. sír. A jelenlegi sírmélység 120 cm volt, a ráhordott 35 cm-es réteget leszámítva azonban 85—90 cm-es mélységgel számolhatunk (III. tábla). A sírgödör feltja nem volt kivehető. A sírban egy középkorú nő eléggé gyenge megtartású vázát találtuk. A sír tájolása: Ny—K (290°). A bal alkart a medencére hajlították, a jobb egyenesen nyújtott a test mellett. Melléklete nem volt.

Igen rossz megtartású, erősen korrodált és másodlagosan — a bal orbota-tája hiányzik — töredékes állkapoccsal, de teljes és jómegtartású vázcsontokkal. Neme: nő. Magas homlok, kis csecsnyúlványok, igen széles incisura major a medencén nőies jellegek; a combcsont erőteljes pilasztere gyengéden férfias. Életkora: 40—50 év közötti. Varratok 50 év fölötti életkorra utalnak, már csak a nyílvarrat obeliontáji része nincsen elcsontosodva. Fogak abrázios szintje Körber 3—4-es, ami 40—50 év közötti életkort enged meg, a szeméremcsont alapján 46 éves, felkarcsont és combcsont proximális epiphysis alapján is 45 év körüli. Számított életbeni termete: 160 cm. Antropológiai jellemzői: brachykephal, orthokephal, tapeinkephal, középhomlokú, eurymetop. Hosszúcsontok igen fejletlenek, vékonyak, ezeken korai osteoporosis generalis fedezhető fel. Típusa a koponya töredékessége miatt pontosan nem határozható meg, de alapalakban, szemgödörben és egyéb jellegzetességeiben igen hasonló a 2. számú sírhoz, annál azonban kerekesebb és finomabb reliefű a koponya, így leginkább a *Cromagnonid-alpi* típusal lehetne jellemezni, amennyiben az anyag töredékessége miatt egyáltalán jogosult típusát meghatározni (XV. tábla).

5. sír. A sírmélység mai adata (120 cm) ebben az esetben sem valószínű, mivel e sír felett is 35 cm-es friss ráhordást tapasztaltunk. A sírgödör feltja nem volt kivehető. Az igen rossz megtartású gyermeki váz tájolása Ny—K (295°) volt. A bal alkar, a felsőtest, nagy része a kéz- és lábfejek hiányoztak és a meglevő csontok is eléggé rendetlenül feküdtek. A koponya alatt *gyöngyszemeket* (III. tábla) és két átfürt *cyprea kagylót* találtunk.

Antropológiai jellemzés: 6—7 éves gyermek kalottja. Az arci rész valamint az állkapocs

IV. tábla: Fenn: Gerendás 3. számú gyermeksír rajza. Lenn: Gerendás 1. számú sír.
Table IV: Upper: Drawing of child's grave 3 at Gerendás. Lower: Grave 1 at Gerendás

bal fele hiányzik. Vázcsontokból csak igen töredékes hosszúcsont-diaphysisek maradtak meg. Életkorát jól meghatározza az első maradó felső metszőfog és az első felső maradó őrlefog jelenléte. Antropometriai vázcsontadatok nem voltak felvehetőek, a femur diaphysis-részből kiszámítva azonban életbeni termete *115 cm lehetett*. Neme természetesen szintúgy nem határozható meg morfológiailag, mint ahogyan azt nem határozhatjuk meg a 3. sz. sír esetében sem, valószínűbb azonban, hogy leánygyermek volt. Antropológiai adatai nem voltak megállapíthatók mindössze a koponya hozzávetőleges hosszából (165 mm) és szélességéből (137mm) következtethetünk, hogy az illető 83,03-as Martin 8:1-es jelzőértéke brachykephal volt. A homlok feltűnően meredek, a hosszúcsontok felszíni sequesterek, lehetséges, hogy az illető gyermek halálát rachitis okozta. Típusa részben gyermekkora, részben pedig pathológiás státusa miatt nem határozható meg, az igen széles orrgyök, finom reliefű, falcsont felé egyenletesen emelkedő koponyaboltozat valamely *brachykran europo-mongolid* típusra enged következtetni. Lambdavarratnál egyrészt inkább inkaönt.

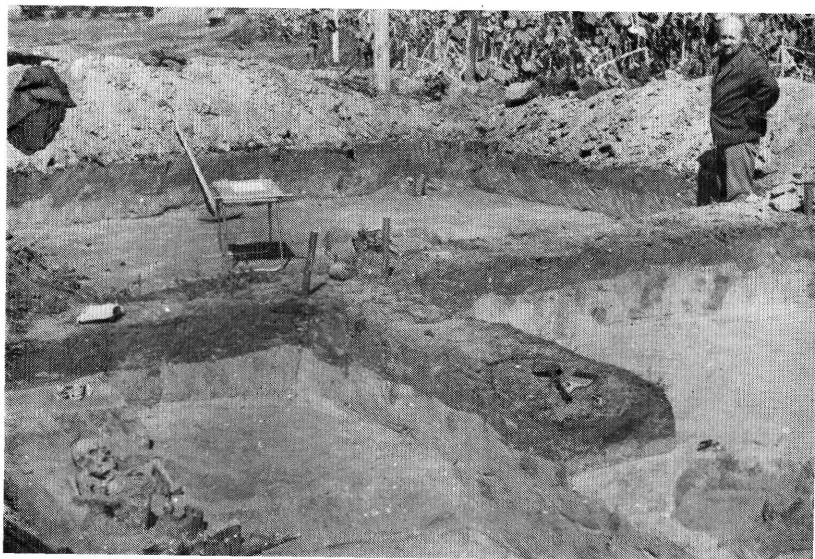
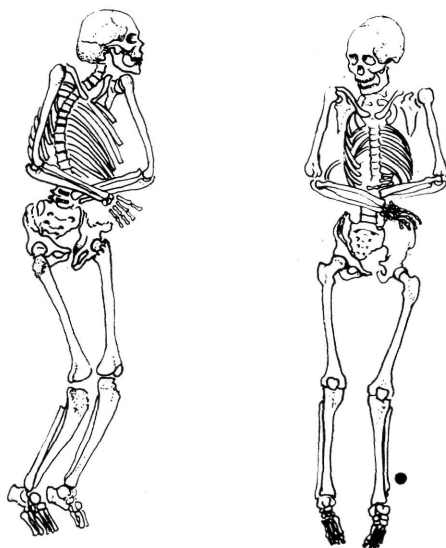
A temetőtérről világosan látható, hogy a feltárt 5 sír egy soros elrendezésű, nagyobb sírszámú temető kis része csak. Az elpusztított sírok számát megközelítően sem lehet megadni, mivel a nagyarányú dűlés a nyomokat is eltüntette. Csaknem biztos azonban, hogy a 4. és 5. sír sorában még vannak fel nem tárt sírok.

A gerendási honfoglaláskori temetőnek antropológiailag feldolgozható anyaga mindössze 5 csontvázból áll. A töredékes, feldolgozott anyag két férfi, egy nő és két gyermek csontvázát tartalmazza. Típusjelleg szerint a leletekben dominál a cromagnonid típus, többnyire olyan más típussal való keveredésben (pamíri, kelet-balti, gyengén mongolid), amely jellemzi az ország más területén talált X—XI. sz.-i köznépi magyar temetők emberanyagát. E kis anyagban a *magyarság vezetőrétegéhez kötött turanid-*, illetve *türk-jellegek nem fordulnak elő, a cromagnonid típusjelleg származhat a magyarság őshazájából, a „depigmentált cromagnonid”* elemekből éppúgy, mint Etelköz helyi lakosságától; bár nem ismerjük, de valószínűleg erős cromagnonid jellegű lehetett a Délkelet-Tiszántúl alaplakossága is a magyarság előtt. Az 1. sír keletbalti típusa „jó magyar” jelleg. Bizonyos fenntartással azt állapíthatjuk meg, hogy *meglehetősen homogén populációval állunk szemben*, egy olyan néppel, amely igen nagy keveredésen ment keresztül, így egyetlen tiszta típusjelleg sem mutatható ki, ugyanakkor *igen jól beilleszthető* termetét, típusát, antropológiai méreteit, jellemzőit és anatómiai variációit illetően a Lipták által feldolgozott *Alföld-i magyarság köznépi temetői közé*. Nevezetesen a szabadkígyósi, orosházi, békési és szarvasi temetők embertani anyagával mutat erős rokonságot.¹⁴

Mezőkovácsháza

Hasonlóan csonka a *mezőkovácsháza-templomföldi* temető is. Mezőkovácsháza és Vég-egyháza között, az országúttól keletre, a Szarazér partján, az ér által hurkosan közrefogott dombhát legmagasabb részén, közel a Fülöp-tanyához nagy homokbányát nyitottak. A homokbányászás már évek óta folyt, a régészeti leleteket azonban csak 1970. nyarán jelentette be a bányamester. Több sírt megsemmisítettek, az egyik csontváz mellett leleteket is találtak: *bronz nyakperec, gyöngysor, karkötő, gyűrű* és 2 db két félből összetett *bronz fülesgomb* volt a leletegyüttesben, amely végül is a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumba jutott. A homokbányászás során nagyszámú sírt kellett elpusztítania a munkásoknak s nyilván ez a magyarázata annak, hogy a Békés megyei régészeti topográfia keretében elvégzett gyors leletmentő ásatás mindössze 7 sírt eredményezett (V. tábla).

1. sír. A sírgödör hossz tengelye 200 cm, a gödör szélessége a koponyánál 62 cm, a lábánál 60 cm. Tájolás: Ny—K (310°). A sírgödörben 80 cm mélységben nő közepes megtar-

V. tábla: Lenn: I—III. kibontott szelvény a mezőkovácsházi honfoglaláskori temetőből
 Fenn baloldalt: Mezőkovácsháza 1. sír rajza. Fenn jobboldalt: 2. sír rajza
 Table V: Lower: Opened sections I—III from the Mezőkovácsháza cemetery from the period
 of the Hungarian conquest Upper left: Drawing of grave 1 at Mezőkovácsháza. Upper right:
 Drawing of grave 2.

1. táblázat
A gerendási koponyák méretei

Martin-f. szám	Méret		1. sz. sír	2. sz. sír	3. sz. sír	4. sz. sír
1.	Legnagyobb koponyahosszúság	(g-op)	184	175	176	165
3.	Glabella-lambda hosszúság	(g-l)	174	169	169	156
8.	Legnagyobb koponyaszélesség	(eu-eu)	142	148	139	135
9.	Legkisebb homlokszélesség	(ft-ft)	102	105	95	90
10.	Legnagyobb homlokszélesség	(co-co)	125	131	115	120
11.	Biauriculáris szélesség	(au-au)	123	127	112	118
17.	Agykoponya magassága	(ba-b)	131	133	124	123
20.	Porion-bergma-magasság	(po-b)	111	112	108	102
23.	Horizontális kerület	(glabellán át)	474	527	502	493
24.	Haránt koponyaív	(po-b-po)	322	318	302	283
25.	Nyilirányú koponyaív	(n-o)	351	359	360	342
32/1.	Nasion-bragma-szög	(n-b)	46°	47°	53°	49°
32/2.	Glabella-bregma-szög	(g-b)	43°	43°	47°	43°
32/a.	Tangenciális-szög		72°	73°	85°	70°
40.	Arckoponya hosszúsága	(ba-pr)	98	96	87	—
42.	Alsóarc magasság	(ba-gn)	117	108	97	—
45.	Arcszélesség	(zy-zy)	141	140	118	—
46.	Középarcszélesség	(zm-zm)	100	106	88	—
47.	Arcmagasság	(n-gn)	117	122	96	—
48.	Felsőarcmagasság	(n-pr)	68	77	57	—
51.	Orbitaszélesség	(mf-ek)	j:42 b:42	j:42 b:42	j:38 b:36	—
52.	Orbitamagasság	(or-m)	j:33 b:34	j:36 b:37	j:30 b:29	—
60.	Maxilloalveolaris hossz.	(pr-alv)	54	56	42	—
61.	Maxilloalveolaris szélesség	(ekm-ekm)	63	62	62	—
65.	Condylus-távolság	(kdl-kdl)	115	130	107	125
66.	Állkapocsszélesség	(bo-go)	104	107	93	97
68.	Állkapocshosszúság		103	100	87	100
72.	Arcprofilszög	(n-pr)	83°	89°	—	—
73.	Középarc-profilszög	(n-ns)	86°	90°	85°	—
79.	Állkapocs-szög		124°	112°	122°	122°

2. táblázat
A mezőkovácsházi koponyák méretei

Martin-f. szám	Méret		1. sír	2. sír	3. sír	6. sír
1.	Legnagyobb koponyahosszúság	(g-op)	174	180	187	192
3.	Glabella-lambda hosszúság	(g-l)	168	175	187	182
8.	Legnagyobb koponyaszélesség	(eu-eu)	146	135?	143	142
9.	Legkisebb homlokszélesség	(ft-ft)	95	—	—	96
10.	Legnagyobb homlokszélesség	(co-co)	116	—	103	115
11.	Biauriculáris szélesség	(au-au)	106	126?	118	118
17.	Agykoponya magassága	(ba-b)	130	—	—	134
20.	Porion-bregma-magasság	(po-b)	113	118	—	116
23.	Horizontális kerület	(glabellán át)	495	—	516?	535
24.	Haránt koponyaív	(po-b-po)	300	—	—	305
25.	Nyilirányú koponyaív	(n-o)	345	—	—	370
32/1.	Nasion-bregma-szög	(n-b)	48°	—	—	—
32/2.	Glabella-bregma-szög	(g-b)	42°	—	—	—
32/a.	Tangentális-szög		77°	—	—	—
40.	Arckoponya hosszúsága	(ba-pr)	92	—	—	?
42.	Alsóarc magasság	(ba-gn)	97	—	—	?
45.	Arcszélesség	(zy-zy)	125	—	—	128
46.	Középarcszélesség	(zm-zm)	98	—	112	97
47.	Arcmagasság	(n-gn)	107	—	—	113
48.	Felsőarcmagasság	(n-pr)	67	—	—	73
51.	Orbitaszélesség	(mf-ek)	j:37 b:36	—	—	j:38 b:37
52.	Orbitamagasság	(or-m)	j:28 b:29	—	—	j:28 b:28
60.	Maxilloalveolaris hossz.	(pr-alv)	54	—	—	—
61.	Maxilloalveolaris szélesség	(ekm-ekm)	62	—	—	—
65.	Condylus-távolság	(kdl-dkl)	104?	112	—	127
66.	Állkapocsszélesség	(go-go)	92	105	—	110
68.	Állkapocshosszúság		98	104	—	115
72.	Arcprofiliszög	(n-pr)	85°	—	—	—
73.	Középarc-profiliszög	(n-ns)	88°	—	—	—
79.	Állkapocs-szög		114°	114°	—	128°

3. táblázat
A gerendási koponyák és vázcsontok jelzői

Martin-f. szám	Jelző	1. sz. sír	2. sz. sír	3. sz. sír	4. sz. sír
8:1	Hosszúság-szélesség-jelző (Garson) . . .	77,17	84,57	78,99	81,81
17:1	Hosszúság-magasság-jelző	71,20	76,00	70,45	74,54
20:1	Hosszúság-magasság-jelző	60,33	64,00	61,36	61,81
17:8	Szélesség-magasság-jelző	92,25	89,87	89,21	91,11
20:8	Szélesség-magasság-jelző	78,17	75,68	77,69	75,55
9:10	Haránthomlokjelző	81,60	80,15	82,61	75,00
9:8	Transversális frontoparietális jelző . . .	71,83	70,95	68,35	66,67
27:26	Sagittális frontoparietális jelző	100,00	92,31	102,54	94,95
29:26	Sagittális-frontalis jelző	88,62	83,84	87,28	86,55
47:45	Morfológiai arcjelző (Kollmann)	82,98	87,14	81,36	—
48:45	Felsőarcjelző	48,23	55,00	48,31	—
52:51	Szemüregjelző	j:78,57 b:80,95	j:85,71 b:88,09	j:78,94 b:80,50	—
54:55	Orrüregjelző	48,00	44,64	52,27	—
50:44	Interorbitális jelző	25,51	22,11	25,88	—
63:62	Szájpadjelző	61,54	—	100,00	—
61:60	Maxillo-alveolaris-jelző	116,67	110,71	147,62	—
Clavicula 6:1	Robuszticitás-jelző	j:27,59 b:27,39	j:23,29 b:32,86	j:22,21 b: —	j:20,44 b:20,44
Humerus 6:5	Diaphysis transversalis-jelző	75,00 86,36	87,50 78,26	93,33 93,33	83,33 88,23
7:1	Hossz-kereszt-jelző	22,11 21,94	21,34 19,85	—	—
Ulna 13:14	Platolenia-jelző	109,09 91,82	108,69 113,04	—	126,31 127,78
Sacrum 5:2	Hossz-szélesség-jelző	91,06	108,04	—	124,48
2:1	Keresztcsonti jelző	94,62	94,12	—	86,72
Pelvis 1:2	Szélesség-magasság-jelző	131,82	132,93	—	—
Femur 6:7	Index pilastericus	92,86 96,43	111,11 107,14	90,47 79,17	100,00 100,00
10:9	Index platimericus	75,00 80,65	78,79 75,67	90,47 79,17	78,57 74,19
Tibia 9a:8a	Index cnemicus	70,97 70,97	58,33 58,33	73,91 76,19	63,33 63,33

4. táblázat

A mezőkovácsházi koponyák és vázcsontok jelzői

Martin-f. szám	Jelző	1. sír	2. sír	3. sír	6. sír
8: 1	Hosszúság-szélesség-jelző (Garson) ...	83,91	75,00	76,47	73,96
17: 1	Hosszúság-magasság-jelző	74,71	—	—	69,79
20: 1	Hosszúság-magasság-jelző	64,94	65,56	—	60,42
17: 8	Szélesség-magasság-jelző	89,04	—	—	93,71
20: 8	Szélesség-magasság-jelző	77,40	87,41	—	81,69
9: 10	Haránthomlokjelző	81,90	—	—	83,48
9: 8	Transverzális frontoparietális jelző ...	65,07	—	—	67,61
47: 45	Morfológiai arcjelző (Kollmann)	85,60	—	—	88,28
48: 45	Felsőarcjelző	53,60	—	—	57,03
52: 51	Szemüregjelző	j: 75,68 b: 80,56	—	—	j: 73,68 b: 75,68
54: 55	Orrüregjelző	54,17	—	—	44,23
50: 44	Interorbitális jelző	—	—	—	24,74
63: 62	Szájpadjelző	75,00	—	—	—
61: 60	Maxillo-alveolaris-jelző	114,81	—	—	—
Clavicula 6: 1	Robuszticitás-jelző	j: 24,28 b: —	—	—	j: 32,88 b: 30,58
Humerus 6: 5	Diaphysis transversalis-jelző	j: 85,82 b: 76,19	j: 83,33 b: 83,33	j: 73,08 b: 75,00	j: 75,00 b: 83,33
7: 1	Hossz-kereszt-jelző	—	—	—	j: 22,76 b: —
	Olivier-féle szexuál-jelző	—	96,36	—	—
Femur 6: 7	Index pilastericus	j: 100,00 b: 107,69	j: 95,83 b: 91,67	j: 110,71 b: 117,86	—
10: 9	Index platimericus	j: — b: 87,80	j: 76,47 b: 75,00	j: 64,00 b: 61,11	—
Tibia 9a: 8a	Index cnemicus	j: 67,65 b: 68,75	j: 60,00 b: 60,71	j: 80,56 b: 82,86	j: 63,16

5. táblázat
A gerendási vázcsontok méretei

Martin-f. szám	Méretek	1. sz. sír		2. sz. sír		3. sz. sír*		4. sz. sír	
		jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal
Clavicula	1. Legnagyobb hosszúság	145	146	146	140	95?	—	138?	137
	6. Kerület közepén	40	40	34	46	23	—	28	28
Humerus	1. Legnagyobb hosszúság	312	310	328	328	204	200	295	—
	2. Teljes hosszúság	306	303	319	322			290	—
	4. Distalis epiphysis szélesség	65	63	65	67			56	—
	5. Diaphysis max. középső átmérő	24	22	24	23	15	15	18	17
	6. Diaphysis min. középső átmérő	18	19	21	18	14	14	15	15
	7. Diaphysis legkisebb középső kerület	69	68	70	65			56	53
	9. Caput humeri transversális átmérő	43	42	46	44			—	—
Radius	1. Legnagyobb hosszúság	245	246	249	—	106?	—	216	215
	4. Diaphysis transversális átmérő	17	15	17	16	10	—	14	13
	5. Diaphysis sagittalis átmérő	12	12	13	12	8	—	9	9
Ulna	1. Legnagyobb hosszúság	266	268	270	271	—	—	235	—
	13. Felső transversális átmérő	24	18	25	26	—	—	24	23
	14. Felső dorso-ventrális átmérő	22	22	23	23	—	—	19	18
Os sacrum	1. Elülső ívhossz		130		119	—	—		113
	2. Elülső egyenes hossz		123		112	—	—		98
	5. Felső egyenes szélesség		112		121	—	—		122
Pelvis	1. Medencemagasság		203		218	—	—		203
	2. Intercristalis átmérő		154		164	—	—		—
Femur	1. Legnagyobb hosszúság	423	428	462	470	274	272	403	403
	2. Természetes hosszúság	420	425	456	465	—	—	400	400
	6. Diaphysis sagittalis középső átm.	26	27	30	30	17	18	25	27
	7. Diaphysis transversális középső átm.	28	28	27	28	17	18	25	27
	9. Transversális átmérő a felső harmadban	32	31	33	37	21	24	28	31
	10. Sagittalis átmérő a felső harmadban	24	25	26	28	19	19	22	23
	19. Caput sagittalis átmérője	46	45	48	49	—	—	41	41
Tibia	1. Teljes hosszúság	360	362	380	382	230?	—	—	—
	1/b. Mollison-féle hosszúság	342	345	367	368	—	—	316	317
	8a. Sagittalis átmérő a for. nutr-nál	31	31	36	36	23	21	30	30
	9a. Transversális átmérő a for. nutr-nál	22	22	21	21	17	16	19	19
Fibula	1. Legnagyobb hosszúság	344	348	370	—	—	—	—	—

* csak a diaphysisek méretei adhatók meg!

6. táblázat

A mezőkovácsházi vázcsontok méretei

Martin f. szám	M é r e t e k	1. sz. sír		2. sz. sír		3. sz. sír		6. sz. sír	
		jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal
Clavicula	1. Legnagyobb hosszúság	140	—	—	—	—	—	146	144
	6. Kerület közepén	34	34	32	30	40	—	48	44
Humerus	1. Legnagyobb hosszúság	—	—	—	—	—	—	318	—
	2. Teljes hosszúság	—	—	—	—	—	—	320	—
	4. Distalis epiphysis szélesség	55	—	50	—	64	—	63	65
	5. Diaphysis max. középső átmérő	22	21	18	18	26	24	24	24
	6. Diaphysis min. középső átmérő	18	16	15	15	19	18	18	20
	7. Diaphysis legkisebb középső kerület	63	—	56	55	77	74	72	74
	9. Caput humeri transversális átmérő	41	—	—	—	48	51	44	—
Radius	1. Legnagyobb hosszúság	230	—	—	—	—	—	—	252
	4. Diaphysis transversális átmérő	18	18	13	13	20	—	—	18
	5. Diaphysis sagittalis átmérő	17	11	9	9	13	—	—	13
Ulna	1. Legnagyobb hosszúság	—	246	—	222	275	272	—	—
Femur	1. Legnagyobb hosszúság	—	414	392	392	480	466	—	—
	2. Természetes hosszúság	—	410	388	388	462	460	—	—
	6. Diaphysis sagittalis középső átm.	26	28	23	22	31	33	—	—
	7. Diaphysis transversális középső átm.	26	26	24	24	28	28	—	—
	9. Transversális átmérő a felső harmadban	—	41	34	36	50	54	—	—
	10. Sagittalis átmérő a felső harmadban	—	36	26	27	32	33	—	—
	19. Caput sagittalis átmérője	41	42	38	39	52	50	—	—
Tibia	1. Teljes hosszúság	—	—	320	320	376	372	—	—
	1/b. Mollison-féle hosszúság	—	—	308	306	362	354	372	—
	8a. Sagittalis átmérő a for. nutr-nál	34	32	30	28	36	35	38	—
	9a. Transversális átmérő a for. nutr-nál	23	22	18	17	29	29	24	—

7. táblázat
A gerendási koponyák anatómiai variációi

Variáció	1. sz. sír	2. sz. sír	3. sz. sír	4. sz. sír
Agykoponya vastagsága (Beddoe)	vastag	középvastag	vékony	vékony
Koponya alapalak (Sergi)	ellipsoidesbirsoides	sphaenoides	ovoid-birsoid	ellipsoides
Koponya hátsó alakja (Heberer)	házalak	házalak	házalak	bombaalak
Arckoponya láthatósága	phaenoprosop	phaenoprosop	kryptoprosop	kryptoprosop
Járomívek láthatósága	kryptozyg	kryptozyg	kryptozyg	kryptozyg
Homlokdudorok fejlettsége	gyengén fejlett	középfejlett	erősen fejlett	gyengén fejlett
Falcsonti dudorok fejlettsége	közepesen fejlett	középfejlett	igen erősen fejlett	gyengén fejlett
Pterion-táj variációi (Martin)	széles sut. sph.	széles sut. sph.	széles sut. sph.	—
Nyakszirt kidomborodása	curvooccipital	plano-curvooccip.	plano-curvooccip.	plano-curvooccip.
Protuberantia occipitalis externa (Martin)	—3—	—1—	—1—	—2—
Glabella fejlettsége (Broca—Martin)	—3—	—2—	—1—2—	—1—
Csecsnyúlvány nagysága (Martin)	—3—	—2—3—	—1—2—	—1—2—
Orbita alakja (Martin)	szögletes-ferde	lekerekített	magas, ferde	magas, lekerekített
Csontos orr hajlása	egyenes	gy. domború	gyengén homorú	—
Orrcsont alakja (Hovorka)	—1—	—2—	—1—	—
Apertura piriformis alakja	alul széles	középszéles	alul széles	—
Orrtővis fejlettsége (Broca)	—3—	—2—	—1—	—
Apertura piriformis alsó széle (Hovorka)	anthropin	anthropin	anthropin	—
Fossa canina mélysége	középmély	középmély	kitöltött	—
Állcsúcsforma (Eickstedt)	magas-piramis	alacsony piramis	alacsony piramis	csillagalakú
Szájpad alakja	U-alakú	U-alakú	U-alakú	—
Sutura platina stransversa alakja (Stieda)	egyenes	egyenes	egyenes	—
Szájpadmélység	középmagas	magas	igen alacsony	—
Foramen occipitale magnum alakja	hátrafelé keskenyedő	hátrafelé kesk.	hátrafelé kesk.	kerek
Varrat és koponyaalak rendellenesség	—	plagiokephal	gy. plagiokephal	—
Megmaradt fogak száma	—32—	—25—	—22—	—24—
Fogak illeszkedése	labidontia	labidontia	labidontia	labidontia
Fogkopás (Körber)	—2—3—	—3—	—0—	—4—
Felső incisívisok alakja	ásóalak	ásóalakú	—	—
Karies helye, mértéke	—	—	—	—

8. táblázat

A mezőkovácsházi koponyák anatómiai variációi

Variáció	1. sz. sír	2. sz. sír	3. sz. sír	6. sz. sír
Agykoponya vastagsága (Beddoe)	vastag	vékony	középvastag	vastag
Koponya alapalak (Sergi)	birsooides	ovoides	ovál	birsooides
Koponya hátsó alakja (Heberer)	bomba-ház	bomba-ház	bomba	bomba-ház
Arckoponya láthatósága	phaenoprosop	—	—	phaenoprosop
Járomívek láthatósága	phaenozyg	—	—	phaenozyg
Homlokdudorok fejlettsége	gyengén fejl.	gyengén fejl.	gyengén fejl.	gyengén fejl.
Falcsonti dudorok fejlettsége	közepesen fejl.	gyengén fejl.	gyengén fejl.	közepesen fejl.
Pterion-táj variációi (Martin)	széles sut sph.	—	—	—
Nyakszirt kidomborodása	plano-curvoocip.	—	—	plano-curvoo.
Protuberantia occipitalis externa (Martin)	—2—3—	—2—	—	—3—
Glabella fejlettsége (Broca—Martin)	—2—3—	—2—	—	—4—
Csecsnyúlvány nagysága (Martin)	—2—	—4—	—	—4—
Orbita alakja (Martin)	lekerekített, ferde	—	—	középmagas
Csontos orr hajlása	gy. homorú	—	—	—
Orrcsont alakja (Hovorka)	—1—	—	—	—
Apertura piriformis alakja	alul középszéles	—	—	keskeny
Orrtövis fejlettsége (Broca)	—	—	—	—
Apertura piriformis alsó széle (Hovorka)	fossa praenasalis	—	—	anthropin
Fossa canina mélysége	kitöltött	—	—	középmély
Álcsúcsforma (Eickstedt)	alacsony piramis	dudoros	piramis	al. piramis
Szájpad alakja	patkóalak	—	—	U-alak
Sutura palatina stransversa alakja (Stieda)	egyenes	—	—	—
Szájpadmélység	alacsony	—	—	alacsony
Foramen occipitale magnum alakja	ovális	—	—	ovális
Varrat és koponyaalak rendellenesség	—	—	—	depr. lambd.
Megmaradt fogak száma	—10—	—4—	—7—	—26—
Fogak illeszkedése	labidontia	labidontia	—	labidontia
Fogkopás (Körber)	—2—3—	—3—	—4—	—3—
Felső incisivusok alakja	lapát	—	—	ásóalak
Karies helye, mértéke	2, 3, 4	6 4	—	7

tású vázát találtuk, a csontváz mérhető hossza 142 cm volt (V. tábla). A halottat félig a bal oldalára fektették, s a lábak enyhén be voltak hajlítva. A karokat az ölben keresztbe fektették. A lábak rendellenes fekvésének nyilvánvalóan az az oka, hogy a bal combcsontfej hozzánőtt a medenceízülethez. Melléklet: az állkapocs bal oldalánál, a koponya alatt 1 db egyszerű ezüst hajkarika.

A koponya, állkapocs és vázcsontok közel teljesek, jómegtartásúak. Az 1. sz. sír *antropológiai jellemzése: 35—40 év körüli nő*. Számított életbeni termete: 160 cm. A varratok alapján lényegesen fiatalabb, mint a fogak alapján, ennek oka lehet a majd a későbbiekben vizsgált betegség is. Lambdatájon enyhe lapulat. A koponya abszolút méretei kicsinyek, brachykephal, orthokephal, tapeinokephal, normálhomlokú, mesoprosop, mesen, chamaeconch, chamaerrhin, leptostaphyllin, mesuran, eurymeria, mesoknemia (XII. tábla). Típusa: *turáni, több keletbalti jelleggel*. Különösen szembetűnőek a mongolid jellegek, így a felnőttön széles orrgyök, keskeny, de jól megfigyelhetően oldalt kiálló járomív, lapátalakú felső metszőfog, stb. A csigolyákon (XIV. tábla) peremexostosis. A nagymértékű artrosis deformans (idült izületi bántalom) következtében a combcsont feje és medence izületi vápája közötti porcréteg elpusztult, a csontvégek közvetlen érintkezésbe kerültek egymással, peremexostosisok keletkezése után e két csont rész mereven ízesült egymással. Ez magyarázza a lábak rendkívüli helyzetét a sírban.

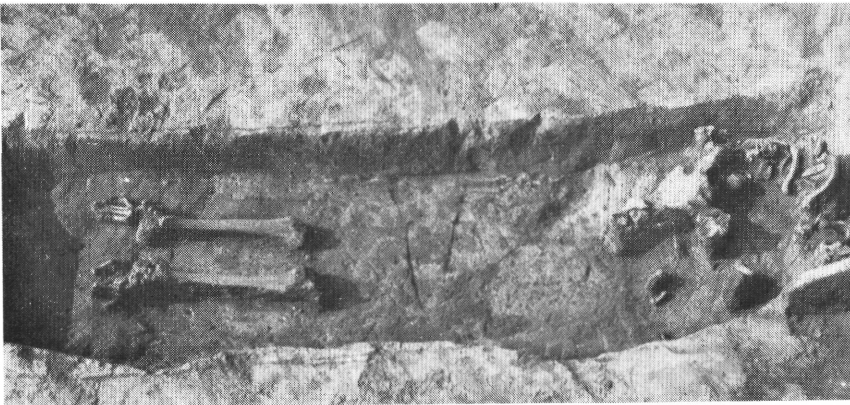
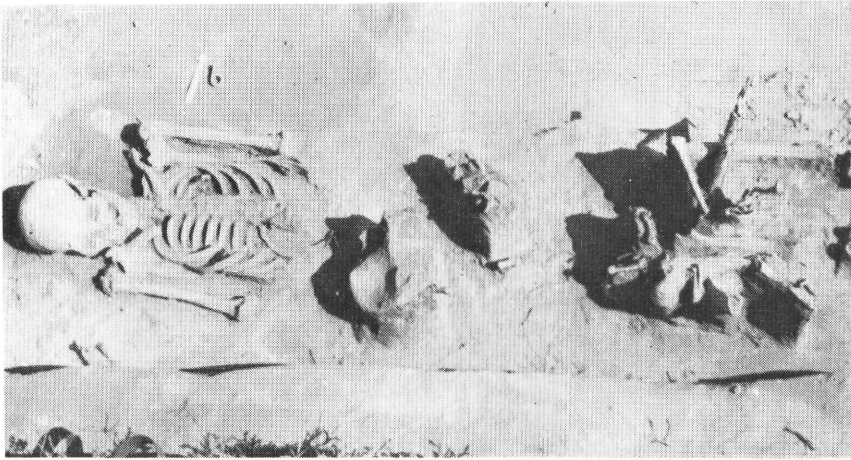
2. sír. A sírgödör hossz tengelye 205 cm, szélessége 78 cm (V., VII. tábla). Tájolás: Ny—K (295°). A sírgödör mélysége a koponyánál 80 cm, a lábnál 100 cm volt. A gödörben 144 cm hosszú idősebb nő jómegtartású vázát találtuk. Az alkarokat a mellén keresztbe fektették. Mellékelete nem volt. A sírban töredékes kalott (XIII. tábla), töredékes arckoponya, állkapocs és többé-kevésbé teljes vázcsontozat volt. 40 éves, vagy valamivel idősebb nő. Típusa a töredékesség miatt nem állapítható meg pontosan, valószínűleg *keletbalti-turáni* típuscsoporthoz tartozhatott. Számított életbeni termete: 158 cm. Patellán és sarokcsonton-hasonlóan az 1. számú csontvázhoz-horgosan kiálló peremexostosisok, idült izületi betegség bizonyítékai. Mesokephal, hypsikephal, akrokephal, platymer, platyknem.

3. sír. A sírgödör hossz tengelye 212 cm, szélessége 76 cm. Tájolás: Ny—K (295°). Az 56 cm mélységű sírgödörben felnőtt férfi bolygatott váza feküdt. Karjait a mellre hajlították. Mellékelete nem volt. A bolygatás újkori eredetű (VII., VIII. tábla). A 3. sírban levő csontanyag töredékes: kalott, állkapocstöredékek mellett a vázcsontok közel teljesek. 50 év körüli férfi, típusa közelebről meghatározhatatlan, Mesokephal, arányosan boltozódó agykoponyája legközelebb valamely *cromagnonid-jellegű típusra* utal. A vázcsontozat izomtapadási helyei erőteljesen fejlettek, számított életbeni termet: 171 cm körüli. A femur alapján kapott termet közel 4 cm-rel magasabb, mint a tibia alapján számított. A koponyán enyhe lambdalapulat.

4. sír. A sírgödör hossz tengelye 200 cm, szélessége 63 cm. Tájolás: Ny—K (275°). A 72 cm mélységű sírgödörben csaknem teljesen szétdőlt váz maradványait találtuk meg. Csak a lábszárcsontok és a lábfejek maradtak in situ, a többi csont egy halomban volt a sírgödör nyugati végében. Mellékletet nem találtunk. A sírban *felnőtt* (adultus) *férfinek* vázcsontrészei maradtak meg. A csontok erőteljesek, vastagok, a számított életbeni termet 164 cm, a tibia meso-eurycnem.

5. sír. A sírgödör hossz tengelye 205 cm, szélessége 70 cm. Tájolás: Ny—K (286°). Az 57 mélységű sírgödörben felnőtt egyén csaknem teljesen szétrombolt vázát leltük, csak a lábszárcsontok voltak in situ. Mellékelete nem volt (VII. tábla).

E sírban felnőtt 30—40 év körüli férfinek állkapcsa és hiányos vázcsontjai maradtak fenn. Számított életbeni termete: 164 cm. Platymer, eurycnem a combcsont és sípcsont, a bal femur egész felületén sequesteres csontszövetfelszívódás (XVI. tábla) látható. Ugyanabból a sírból került elő egy női combcsont, más sírból másodlagosan került e sírba.

VI. tábla: Mezőkovácsházi honfoglalás kori temető sírjai. Fenn: IV. szelvény „A” szórvány, középen 6. sír, lenn: 4. sír

Table VI: Graves of Mezőkovácsháza cemetery from the period of the Hungarian settlement. Upper: Section IV, fragment „A”. Centre: Grave 6. Lower: Grave 4.

6. sír. A sírgödör hossz tengelye 194 cm, szélessége 65 cm. Tájolás Ny—K (280°). A 30 cm mélységű sírgödörben erőteljes férfi vázának részben bolygatott maradványait találtuk meg. Melléklete nem volt (VI., VII. tábla.).

40 éves férfi arci részén kissé töredékes koponyája állkapoccsal, és közepes megtartású, kissé töredékes vázcsontjai. Típusa: *nordikus-cromagnonid* (XII. tábla). Számított életbeni termete: 170 cm. A koponya jellege: dolichocephal, chamaecephal, metriokephal, normálhomlokú, mesoprosop, lepten, chamaekonch, leptorhin. A combcsont: mesoknem. Koponyán a lambdatáji részen lambdalapulat, a bal orsócsont proximális részén a tuberositas radii hozzá nőtt az ulnának megfelelő részéhez (XVI. tábla).

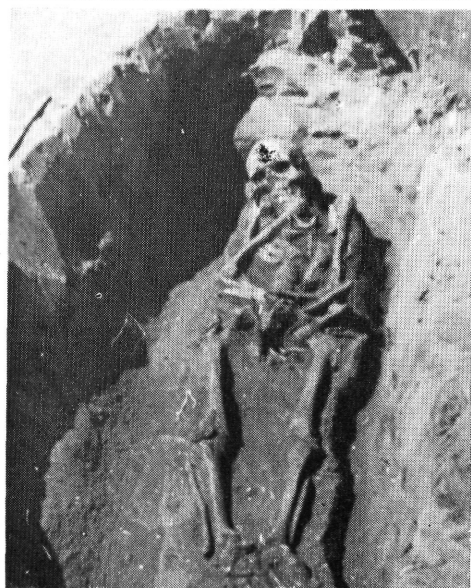
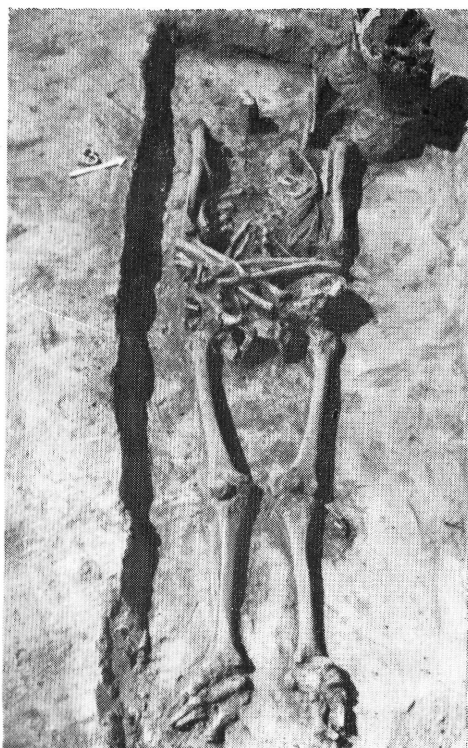
7. sír. Szétdúlt gyermeksír, a széthányt csontok között egy *bronz hajkarika* feküdt. A megmaradt csontok töredékes koponyára és néhány rosszmegtartású vázcsonttöredékre szorítóznak. A koponya alapalakja hosszú, occipitális részen osztott inkacsont. Szélgödri-homlokli részen osteoporotikus rész, ez az osteoporosis symmetrica jellemző ismérve. Irodalmi adatok szerint ez fiatakorban az anaemiának, vérszegénységnek megjelenési szimptomája.

Mint szörványleletek a mezőkovácsházi ásatásból a következő egyedekhez tartozó csontvázrészek kerültek elő:

1. 16—18 éves egyednek felkarcsontja és combcsontja.
2. maturus férfinek combcsont- és sígcsonttöredéke.
3. 50—60 éves férfinek kalottja.
4. adultus férfinek kalottja és fogai.
5. férfinek állkapocstöredékei, homlokdarabjai.
6. maturus nőnek kalottja, erőteljes lambdalapulattal.
7. 30—40 év körüli nőnek arc- és koponyatöredékei.
8. fiatal nőnek koponyatöredékei.
9. férfinek (adultus) combcsontjai, sípcsontjai és medencéje. Platymer, mesoknem. Számított termete: 171 cm.
10. adultus nőnek combcsontja, két sípcsontja. A sípcsont jobb felső harmadában status post infractio nem, sequesteres csontfelszín, kalluszosan megnagyobbodott felszínekkel (XVI. tábla).
11. felnőtt nőnek combcsontja, orsócsontja és két felkarcsontja. Számított életbeni termete: 164 cm.
12. felnőtt, adultus férfinek igen erőteljes vázcsontja. Számított termete: 170 cm, platymer, eurycnem. Bal femur-nyakon in vivo gyulladás nyomai (XV. tábla).
13. 20 év körüli valószínűleg nőnek fél állkapcsa. Ez utóbbit kivéve, mely az V. szelvény megjelölésével került leleltározásra, a többi szörványcsontok a IV. szelvényből származtak. Ez arra utal, hogy nagyobb temetőnek maradványai ezek.

Ami a mezőkovácsházi antropológiai anyag etnikum-meghatározó jellegét illeti, bár kevesebb anyag áll rendelkezésünkre, mint Gerendásról —, mégis az etnikum kérdése jobban megfogható. Okot erre az 1. számú sír szolgáltat. E sír típusa: turanid, kevés keletbalti jelleggel. A turanid típus azon túl, hogy a magyarságnak fő komponense, az alföldi honfoglaló magyar temetőknek is jellegzetes típusa, így elsősorban Homokmégy-Halom, Üllő-Ilona-út, Tömörkény, Derekegyháza temetőiben fordul elő.

Valószínűleg a 2. számú sír is e típushoz tartozhatott, bár teljes biztonsággal a hiányosság miatt ezt nem dönthetjük el. A 3. sír cromagnonid-típusú lehetett (ez is igen töredékes), ez a helyi lakoságnál éppúgy előfordulhatott, mint a magyarságnál. Hasonló a helyzet a jól meghatározható 6. sírnál is, amelynek nordikus-cromagnonid típusa nem kizárólagos etnikumjelző ebben a korban. Ez is származhat a magyarság köznéptől éppúgy, mint a helyi lakosságtól.

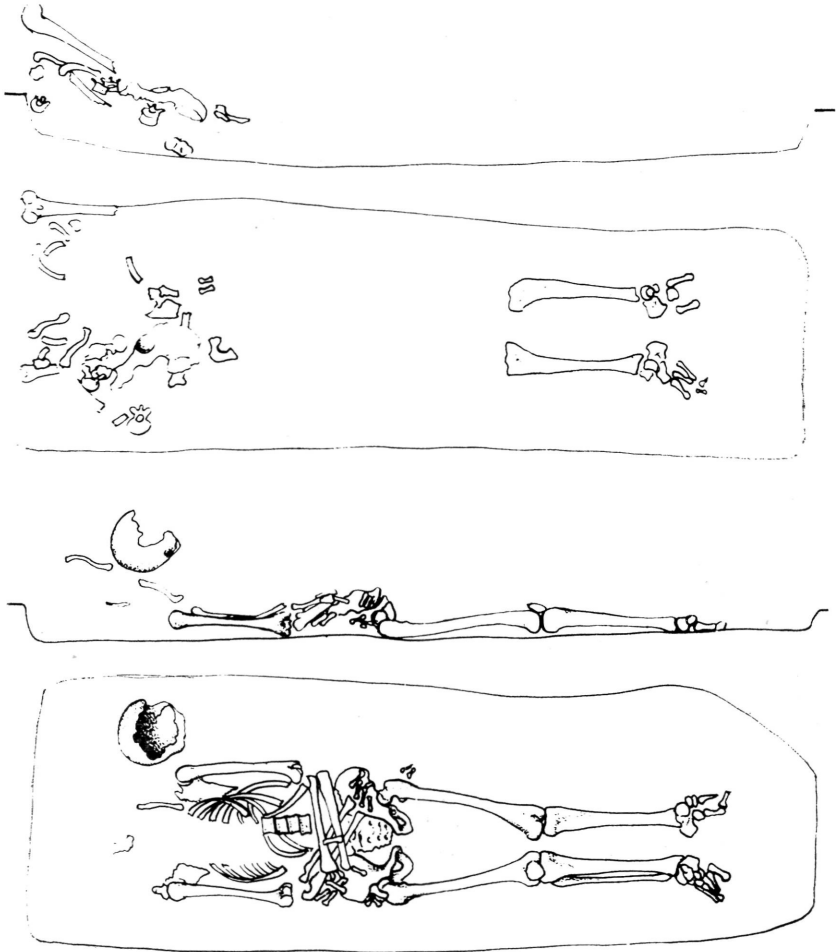

VII. tábla: In situ sírok a mezőkovácsházi temetőből. Baloldalt fenn: 5-ös sír, Jobboldalt fenn: 3. sír, baloldalt lenn: 6. sír, jobboldalt lenn; 2. sír
Table VII: In situ graves from the Mezőkovácsháza cemetery. Upper left: Grave 5. Upper right: Grave 3. Lower left: Grave 6. Lower right: Grave 2.

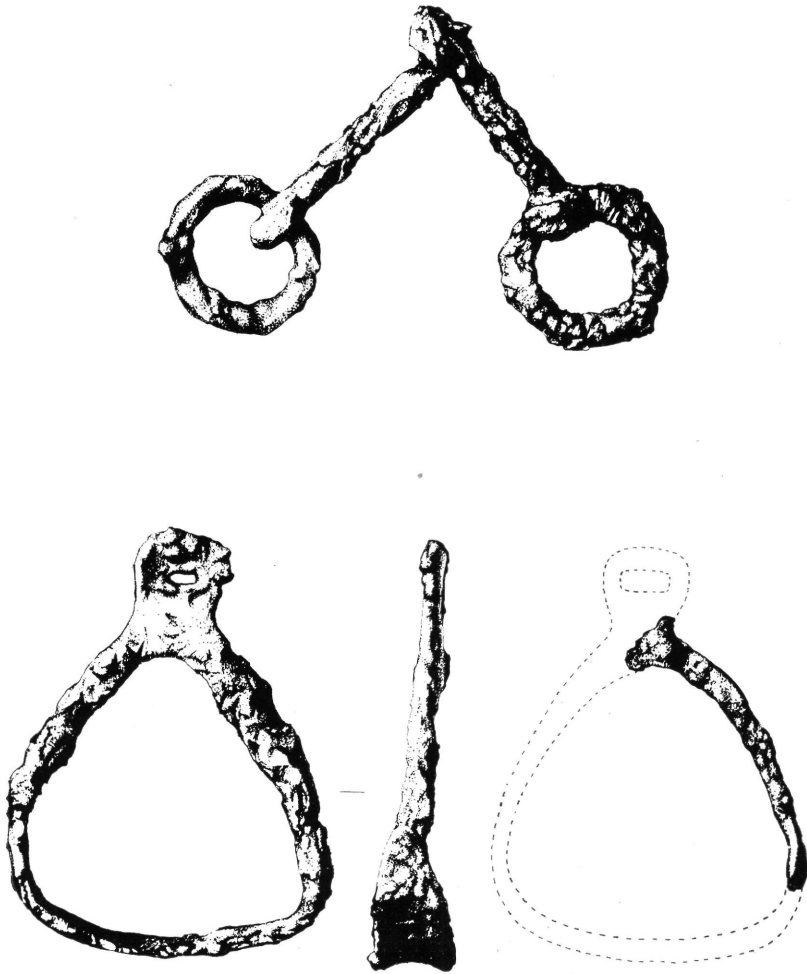
A rendelkezésünkre álló anthropológiai anyag tehát kevés, a meghatározható anyag azonban összetételben olyan, hogy azonosságot mutat az Alföld többi, jól meghatározott X. századi temetőinek anthropológiai anyagával.

Itt utalunk az embertani feldolgozás módszerére is az alábbiakban.

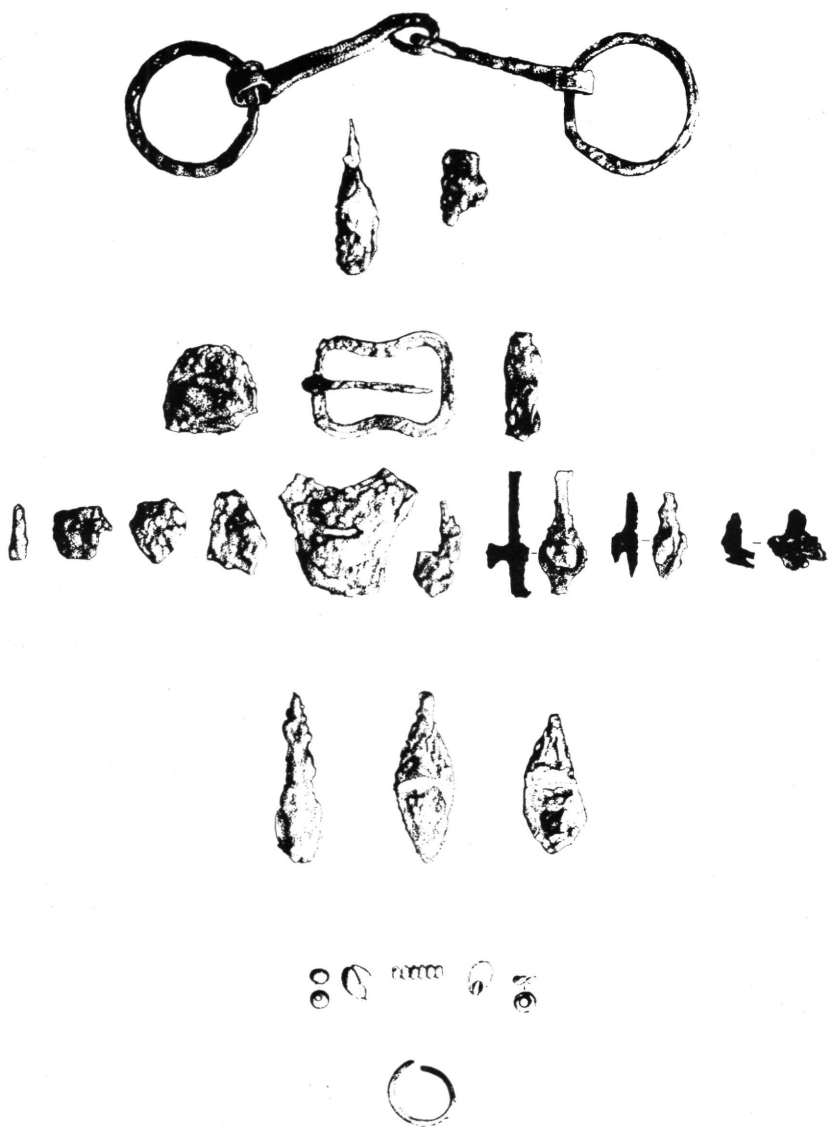
Méreték: A csontok méreteit és ezekből kiszámított jelzőit R. Martin szerint vettük fel, és azokból táblázatainkban olyanokat közöltünk, amelyek egyéb honfoglaló magyar temetőknél is szerepelnek. A könnyebb összehasonlítás kedvéért a koponya anatómiai variációit is táblázatosan közöljük (4. táblázat), hogy az egymás közötti eltérés — jelen esetben inkább a hasonlóság — szembetűnőbb legyen. A vázcsontok méreteit és jelzőit különösen azért tartottuk fontosnak, mert azokból a termetre vonatkozóan vonhatók le következtetések.

VIII. tábla: A Mezőkovácsháza-i honfoglaláskori sírok. Fenn: 4. sír, lenn: 3. sír
Table VIII: Graves from the period of the Hungarian conquest at Mezőkovácsháza. Upper:
Grave 4. Lower: Grave 3.

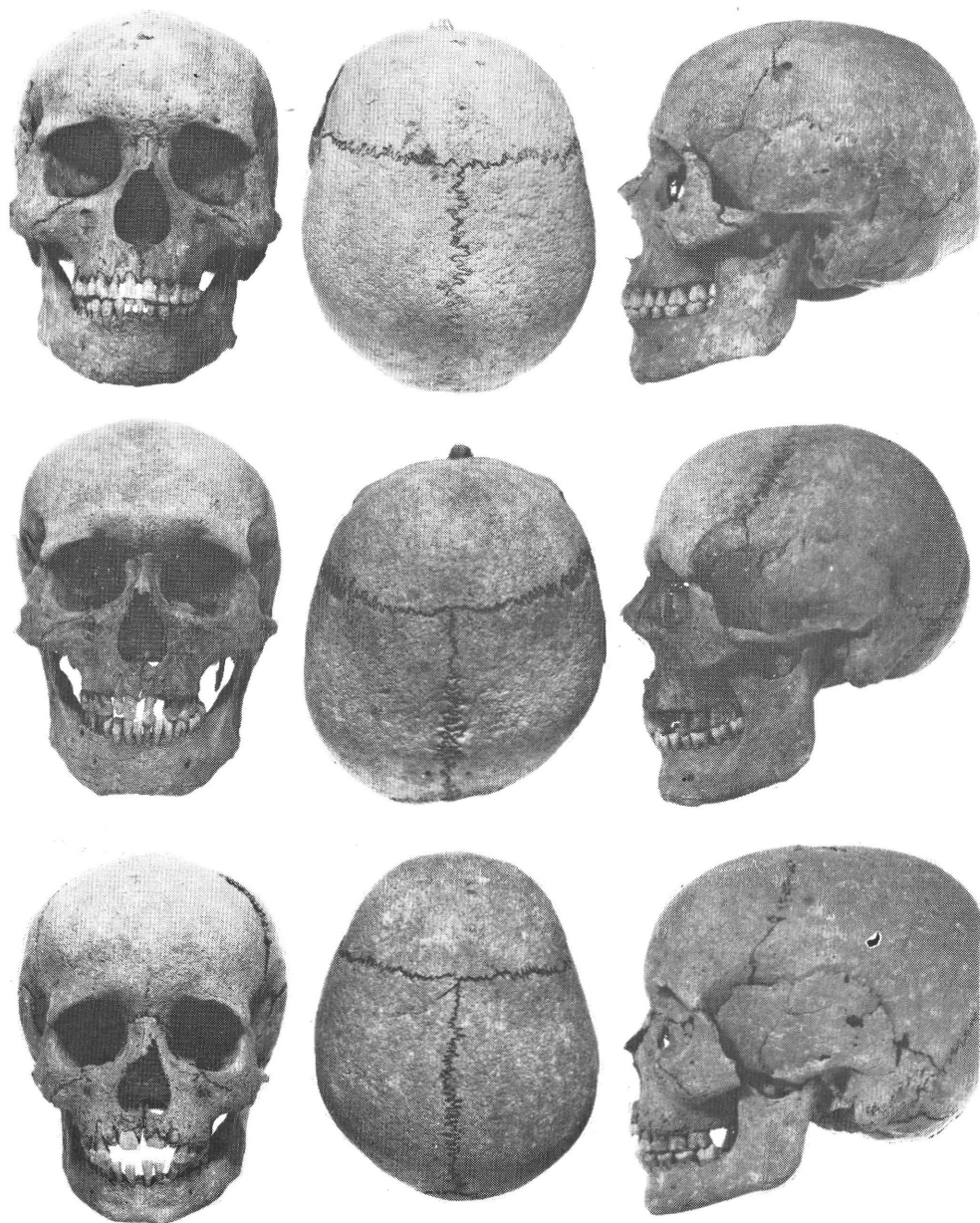

IX. tábla: A Gerendás 1. számú lovassírból előkerült zabra és kengyel
Table IX: Bridle and stirrup from equestrian grave 1 at Gerendás

X. tábla: Gerendás 1. számú és 2. számú sírből, valamint szórványként előkerült régészeti leletek

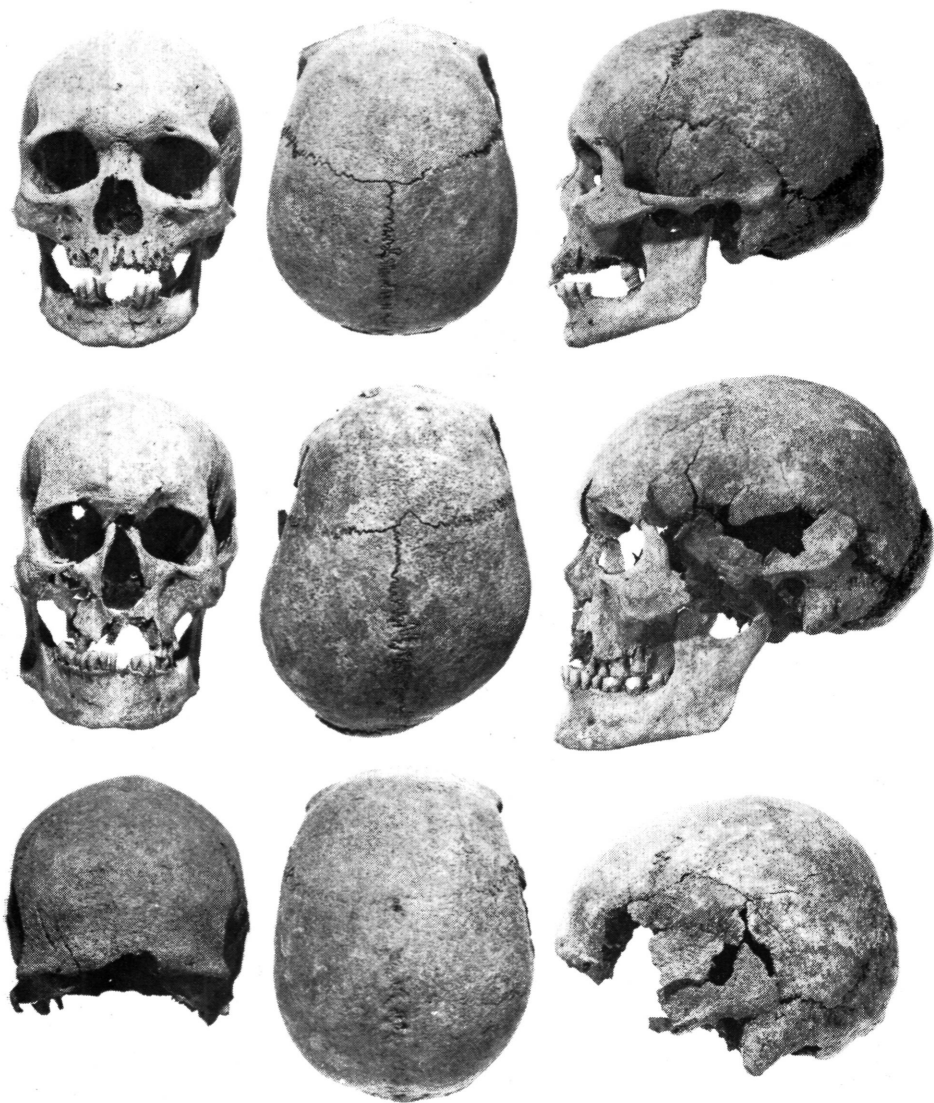
Table X: Archaeological finds from graves 1 and 2 at Gerendás, and as scattered objects

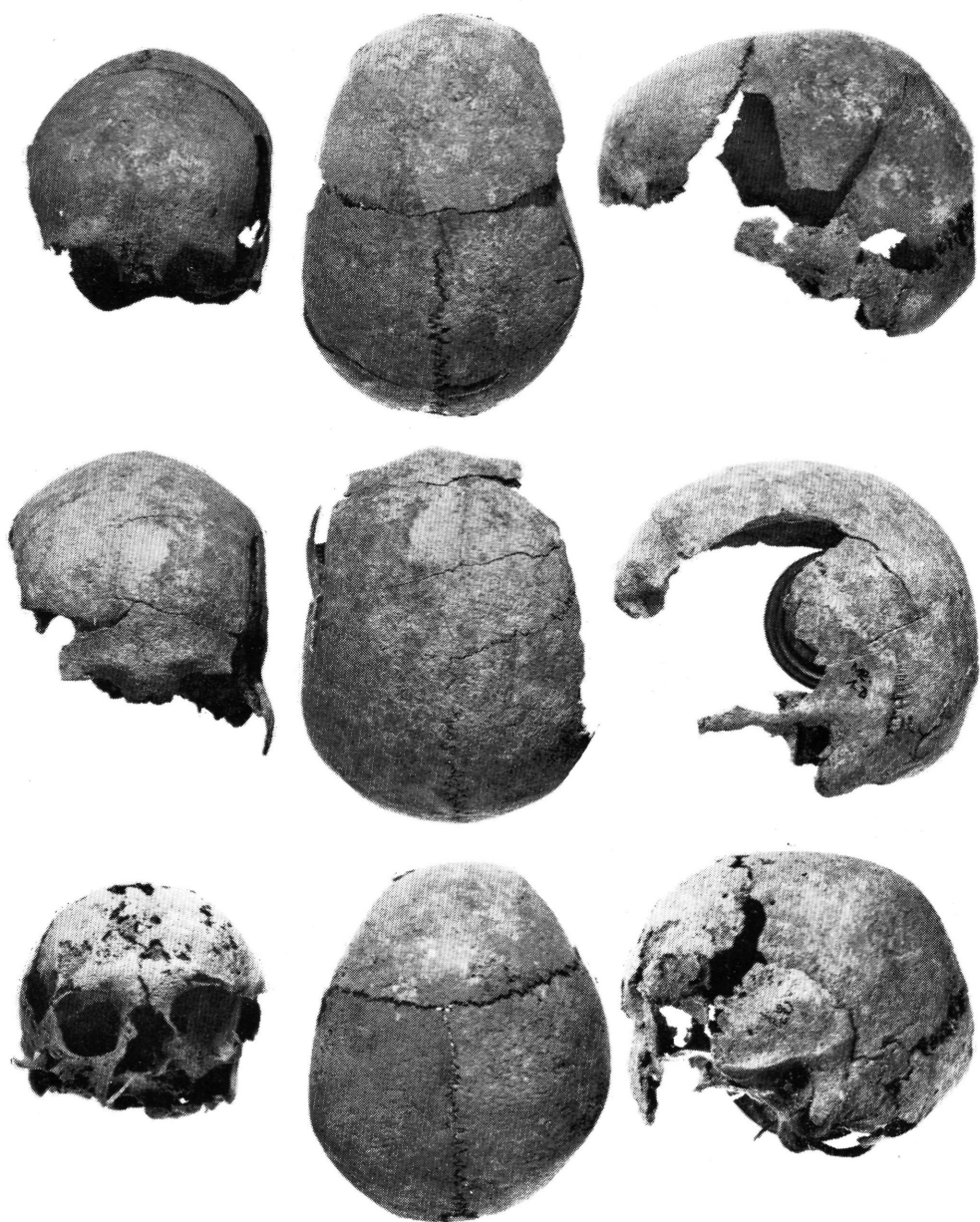
XI. tábla: A gerendási honfoglaláskori temetőből előkerült sírok koponyái három nézetben.

Fenn: 1. sír, középen: 2. sír, lenn: 3. sír.

Table XI: Three views of skulls from Gerendás cemetery from the period of the Hungarian conquest. Upper: Grave 1. Centre: Grave 2. Lower: Grave 3

XII. tábla: A mezőkovácsházi honfoglaláskori temetőből előkerült sírok koponyái három nézetből. Fenn: 1. sír, középen: 6. sír, lenn: 9. sír.
 Table XII: Three views of skulls from graves in Mezőkovácsháza burial-ground from period of the Hungarian settlement. Upper: Grave 1. Centre: Grave 6. Lower: Grave 9

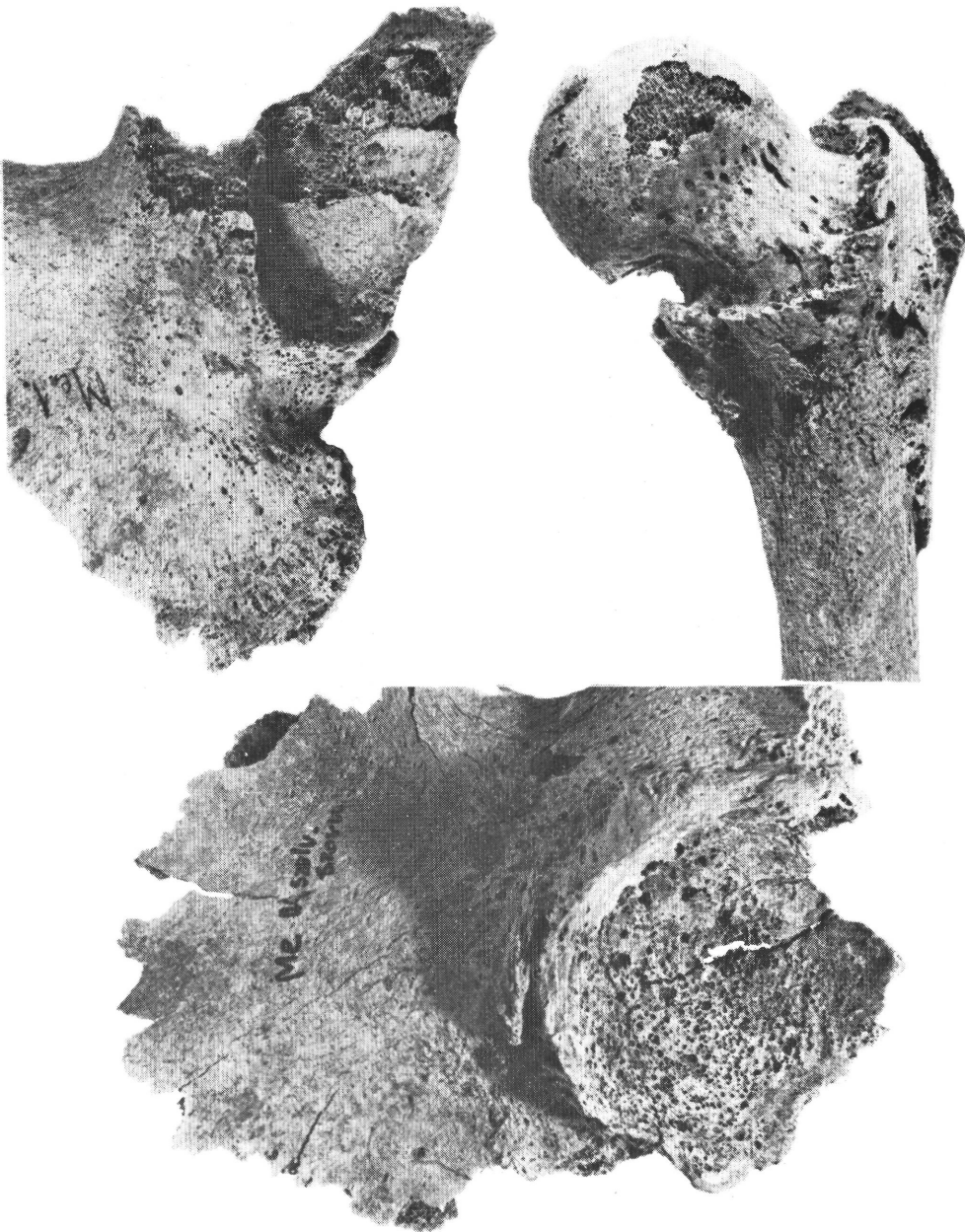
XIII. tábla: Honfoglaláskori koponyák három nézetben. Fenn: Mezőkovácsháza 7. sír.

Középen: Mezőkovácsháza: 2. sír. Lenn: Gerendás: 4. sír.

Table XIII: Three views of skulls from the period of the Hungarian conquest. Upper: Mezőkovácsháza grave 7. Centre: Mezőkovácsháza grave 2. Lower: Gerendás grave 4

XIV. tábla: Baloldalt és jobboldalt fenn: spondylarthrosisos csigolyák peremexostosisal.
Jobboldalt középen és lenn: resorbeált alveoláris részek Mezőkovácsházáról a szórvány anyagból
Table XIV: Left and upper right: Spondylarthrotic vertebrae with marginal exostosis. Central and
lower right: Resorbed alveolar parts from the scattered material at Mezőkovácsháza

XV. tábla: Fenn: I. számú sír (Mezőkovácsháza) medencéjének acetabuluma és arthrosis-os combcsont-feje. Lenn: II. szelvény (Mezőkovácsháza) szórványából előjött megmerevedett medenceízület

Table XV: Upper: Acetabulum and arthrotic whirlbone of pelvis of grave 1 (Mezőkovácsháza): Lower: Ankylotic pelvic joint from fragment of section II (Mezőkovácsháza)

XVI. tábla: Néhány pathológiás eset a Mezőkovácsháza-i honfoglaláskori temetőből. Fenn: in vivo törött és kalluszosan gyógyult kulccsontok (1. sír és szórvány). Baloldalt lenn: 1. számú sír sequesteres csontfelszíne. Középen: singcsontoz forrt orsócsont „összeforradási” felszíne (6. sír). Jobboldalt lenn: az 5. számú sírnál talált csonthártyagyulladás utáni csontfelszín a sípcsont felső harmadában

Table XVI: Some pathological cases from the Mezőkovácsháza burial-ground from the period of the Hungarian conquest. Upper: in vivo broken clavicles which healed with callus formation (grave 1 and scattered). Lower left: Sequesteral bone surface from grave 1. Centre: „Ankylosis” surface of radial bone fused to ulna (grave 6). Lower right: Bone surface after periostitis in the upper third of the tibia, found in grave 5

Életkormeghatározás: Az életkor meghatározásokat a rendelkezésünkre álló morfológiai jellegek alapján végeztük el. Életkormeghatározó adataink: a koponyavarratok elcsontosodási rendje a külső felszínen éppúgy, mint a belső felszínen. Itt Vallois sémáit vettük alapul. A fogak abraziósfoka. Először megvizsgáltuk az egyes fogak kopásfokát, majd ezekből átlagot számolva Körber, illetve Geraszimov táblázatai alapján állapítottuk meg az életkorát. Gyermekeknél a fogak kibúvási rendjét vettük alapul, Balogh beosztása alapján. Jó életmeghatározó adatok Todd—Lyon, illetve Hansen, majd Nemeskéri—Harsányi—Acsádi humerus és femur proximális epiphyseinek az erővonal — alakulása, valamint a szeméremcsont facies symphysialis-ának alak-, illetve felszínváltozásai.

Nem meghatározás: A csontváz összes nemmeghatározó ismérveit vettük tekintetbe, elsősorban a koponya általános alakját, glabella fejlettségét, homloki és falcsonti dudorok fejlettségét, csecsnyúlvány nagyságát, lineae nuchaek erősségét, állkapocság szögét, állkapocstest vastagságát, a felkar- és combcsont fejének nagyságát, a hosszúcsontok izomtapadási felszíneit, medence nagy-bevágását, stb.

Az életbeni termet kiszámításához nőknél Bach, férfiaknál Breitinger táblázatait használtuk, valamint kontrollként Pearson-Wolanski monorammját. A valóságos életbeni termet végső megállapításához az egyes részadatokból külön-külön kiszámítottuk a hosszúcsontokból adódó termetet, majd ezeknek aritmetikai átlagát vettük. E módszerrel egyes esetekben egyúttal fontos felvilágosításokat kaptunk az illető típusbeli hovatarozására is.

A hat szelvényvel és három árokkal végrehajtott ásatás természetesen nem eredményezhette a megmaradt temető teljes feltárását. Minden bizonnyal a sértetlen sírok a Fülöp-tanya kertjében húzódtak. A homokhordók elbeszélése alapján joggal feltehetjük, hogy a jelenlegi bánya és a múút közötti magaslaton is sírok vannak. Az egyik szelvény sarkában egy helyre hordott koponyákat találtunk, amelyek ugyancsak a temető egykori nagyobb sírszámára mutatnak. Felesleges erőfeszítés lenne e kevés adatból történeti értékelést konstruálni vagy tipológiai összevetésekkel bőségesen indokolni, miért keltezhetjük a jellemzett sírokat a X—XI. századra. A mellékletek semmi különös sajátosságot nem mutatnak, a temető belső rendjére sem lehet következtetni. Az értékelhető adatok a temetkezési szokásra és az antropológiai anyagra korlátozódnak. A gerendási I. sír lovas temetkezése megerősíteni látszik azt a feltevést, hogy ennél a temetkezési formánál a lenyúzott lóbürt összehajtogatták.⁸ Nem hallgatható el azonban E. A. Halikova véleménye,⁹ aki szerint az elhunyt sírgödörbe tétele után földet szórtak a holttestre, s csak ezután helyezték a sírba a ló maradványait. Az bizonyos, hogy ez a temetkezési forma a köznépi magyar temetőkben nagyon elterjedt és Békés megyében is gyakori.¹⁰

Függelék

Végezetül rövid összefoglalásban a *gerendási honfoglaláskori lócsont leletekre* vonatkozó megállapítások:

A sírban talált csontok: Koponya az alsó állkapocccsal és nyelvcsonttal. Végtagcsontok: elülső és hátulsó lábközépcsontok (harmadik, második és negyedik lábközépcsontok), csüdcsonatok, pártacsontok, patacsontok, lábtőcsontok, egyenlítő csontok, nyírcsontok. A felsorolásból is látható, hogy a négy végtagnak a csontjai az elülső és hátulsó lábköztől lefelé hiánytalanul megvannak.

A csontok állapota: A csontok erősen porózusak, törékenyek. A koponya sérült, agyi része letörve, a falcsontok hiányoznak, a fogak kihullottak. Restaurálható. A végtagcsontok épek.

Értékelés: A csontok vizsgálata alapján megállapítható volt, hogy a leletek keleti típusú melegvérű, him ló (mén) maradványai. Kb. 7 éves lehetett. A koponya a népvándorláskori lókoponyák között közepes hosszúságúnak bizonyult, alaphosszúságának mérete beleillik a honfoglaláskori lókoponyák hosszmeretének intervallumába és pontosan megegyezik az általam mért kazárlovak koponyái alaphossz méretének átlagával. Homlokszélessége viszont nagyobb mind a kazár-, mind a honfoglaláskori lovak homlokszélességének átlagánál, de így is csak közepesen széles homlokúnak minősíthető. Ehhez viszonylag széles arc párosul, ami a magyar- és kazárlovak között gyakori jelenség. Feltűnő viszont a zápfogsor rövidege, amely többnyire avar lovaknál fordul elő. A végtagsontok a népvándorláskori lovak között közepesen hosszúak, a közepesnél viszont vékonyabbak, amelyből könnyű, élénk mozgású lóra következtethetünk. Marmagassága: 140 cm volt.

MATOLCSI JÁNOS

JEGYZETEK

¹ 1958: Békés—Povád = *Trogmayer O.*, X—XII. századi magyar temető Békésen. — Ein ungarischer Friedhof in Békés. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960—62. 9—38; *Dienes I.*, Nemzeti jegegy (tamga) a békési honfoglaláskori íjcsonton. — Sippenzeichen (Tamga) auf dem Bogenknochen von Békés aus der Zeit der Landnahme. *Folia Arch.* XIV. (1962) 95—109. 1961: Orosháza-Dózsa Tsz és Belső monori tanya = *Dienes I.*, Orosháza és környéke a római kortól a magyar középkor végéig. Orosháza története és néprajza I. 1965. 139—150. 1962: Szabadkígyós-Tangazdaság = *Pálóczi Horváth A.* X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság homokbányájában. — Tenth century cemetery in the sandpit of the model farm of Szabadkígyós. A Békés Megyei Múzeumok Közlemények I (1971) 7—48. 1968: Szabadkígyós-Pálliget = *Bálint Cs.*, X. Századi temető a szabadkígyósi-pálligeti táblán. — Tenth century cemetery in the Pál liget plot of Szabadkígyós. BMMK I (1971) 49—88.

² *Bakay K.*, A régészeti topográfia munkálatai Békés megyében 1969-ben. — Archeological topographical operations in county Békés in 1969. BMMK I. (1971) 135—153.

³ *Darnay K.*, Szeghalmi ásatásról. *Arch. Ért.* 25(1905) 66—71. *Szeghalmi Gy.*, Ásatás a szeghalmi Kovács-halomban. *Arch. Ért.* 33(1913) 37—52. *Fehér G.*—*Éry K.*—*Kralovánszky A.*, A Középduna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. *Rég. Tanulmányok II* (1962) 70.

⁴ *Juhász I.*—*Torda-Molnár B.*, A gerendási X. századi lékelt koponya. — Tenth century trephined skull of Gerendás. BMMK I (1971) 167—181.

⁵ Orosháza története és néprajza I. 1965. 157—158.

⁶ Az ásatáson részt vett és értékes segítséget nyújtott Ecsedy István régész és Árpás Károly grafikus, aki a rajzokat készítette.

⁷ A leletanyagot Somlósi Éva vezető restaurátor konzerválta és restaurálta.

⁸ *Bálint Cs.*, A honfoglaláskori lovastemetkezések néhány kérdése. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1961/1. 108—113. *Duma Gy.*, Szervesanyag bomlásának nyoma a szabadkígyósi X. századi temetők, foszfátvizsgálatai alapján. — Examination of the decomposition of organic matter on the basis of the material of the Szabadkígyós cemetery. BMMK I (1971). 127—133.

⁹ E. A. Halikova szóbeli közlése.

¹⁰ *Dienes i. m.* 146. o. 6. kép.

New data on the history of the county of Békés in the period of the Hungarian conquest

KORNÉL BAKAY and ISTVÁN KISZELY

A brief factual account is presented of archaeological and anthropological relics from Gerendás and Mezőkovácsháza, where two cemeteries dating from the period of the Hungarian conquest were excavated during archaeological topographic operations. In both sites incomplete cemeteries came to light in the course of the digging, with 5 graves at Gerendás and 7 graves at Mezőkovácsháza. The cemeteries can be dated to the 10th—11th centuries. The finds do not display particular characteristics, and did not permit conclusions as to the internal order of the cemetery. The equestrian interment in grave 1 at Gerendás supports the assumption that in this burial form the stripped-off horse-skin was folded together; this form of burial is very widespread in the common Hungarian interments and is also frequent in the county of Békés.

As regards the anthropological characterization, the article contains the R. Martin-type data of these 12 graves, and their brief taxonomic analysis in the nomenclature of P. Lipták. Turanian and Turkic features belonging to the ruling layer of the Magyars do not occur in the Gerendás cemeteries, and the Cro-Magnon type feature may be traced from either the local inhabitants or from the original home of the Magyars. At the same time, grave 1 in the Mezőkovácsháza cemetery is of mixed Turanian-Eastern Baltic type, which is a characteristic of the "good" early Magyar cemeteries in this region in this age.

At the end of the article there is a brief summary of the findings of János Matolcsi regarding the animal bones.

The aim of the article was to subject two valuable cemetery sections to a complex scientific data-presentation treatment, in order to establish the facts for posterity and for a future larger review work.

Néhány Békés megyei avarkori leletről

T. JUHÁSZ IRÉN

Az elmúlt tíz évben több avar kori lelet került elő különböző munkálatok alkalmával Békés megye területén: Orosháza-Bónum téglagyár, Orosháza-Béke Tsz, Bélmegyér, Kevermes, Doboz-Marói erdő, Mezőkovácsháza-Új Alkotmány Tsz, Körösladány-Dózsa Tsz. Ezek közül most a *szórványként és kisebb leletmentés* alkalmával a békécssabai múzeumba került koraavar és későavar leletekről szeretnék beszámolni, nevezetesen a kevermesi, mezőkovácsházi, körösladányi és dobozi leletekről, nem utolsósorban éppen a szórványok ismertetése érdekében.

Kevermes

A volt homok és sóderbányában „1964. május 30-án homokkiszedés közben egy emberi csontváz került elő, melynek feje kelet felé, lába pedig nyugat felé volt. A csontváz a jelenlegi felszíntől kb. 15 cm-re, az eredeti felszíntől kb. 180 cm mélyen feküdt. A fej jobb oldalán egy arany fülbevaló volt. A ezek a test mellé voltak helyezve, melyeken egy-egy karperec volt (kb. ezüst és bronz keveréke). A hasrész felett, vagy a mellrész felett — nem tudták pontosan megmondani — egy kanálszerűség (ill. ahhoz hasonló, de 5 lyuk rajta) és egy ujjnyi hosszú és vastagságú kb. bronzcső volt. A mell felett volt még két lyukas korong is (kőből vagy égetett anyagból készült orsókorong). A hasrész felett lólábcsonatok voltak. A sír alapját még meg tudtam mérni, mely 72 cm volt... A leletek a békécssabai múzeumba kerültek.” — olvashatjuk Pelle Ferenc jelentését, melynek kíséretében a leleteket eljuttatta a múzeumba.¹ A leletek alapján koraavar női sír határozható meg.

A koponya mellett talált arany *fülbevaló* a korai időszakban jellegzetes nagygömbös típus (I. tábla, 4. rajz: 1. kép). Karikája ovális, melyhez alul három kis gömb kapcsolódik, a három gömböcske érintkezésénél granulált apró gömböcskével keretelve, majd ezek alatt egy nagyobb, enyhén ovális alakú gömb van. Hasonló típusú fülbevalók ismertek más koraavar temetők gazdagabb sírmellékleteként is.

Két tömör ezüst, kürtös típusú *karperec*, melyek azonban sem súlyra, sem diszítésre nem egyformák. Az egyik kisebb, egyszerűbb diszítésű. Szárának közepe egészen elvékonyított (emiatt el is törött), majd nyitott végei felé szára átmetszete nyolcszögletű, a legvégén pedig kerek, átmérője itt 1 cm. A 0,8 cm széles részen két 0,2 cm-es poncolt sáv között kidomborodó, gömbölyűre formált szakasz látható. Ez a diszítés a karperec külső részén van csak meg (I. tábla, 2. rajz: 2. kép). Ilyen diszítésű karperec Keszthelyről² ismert. A másik nagyobb súlyú és méretű karperec sokkal diszesebb, bár formára hasonló az előzőhöz,

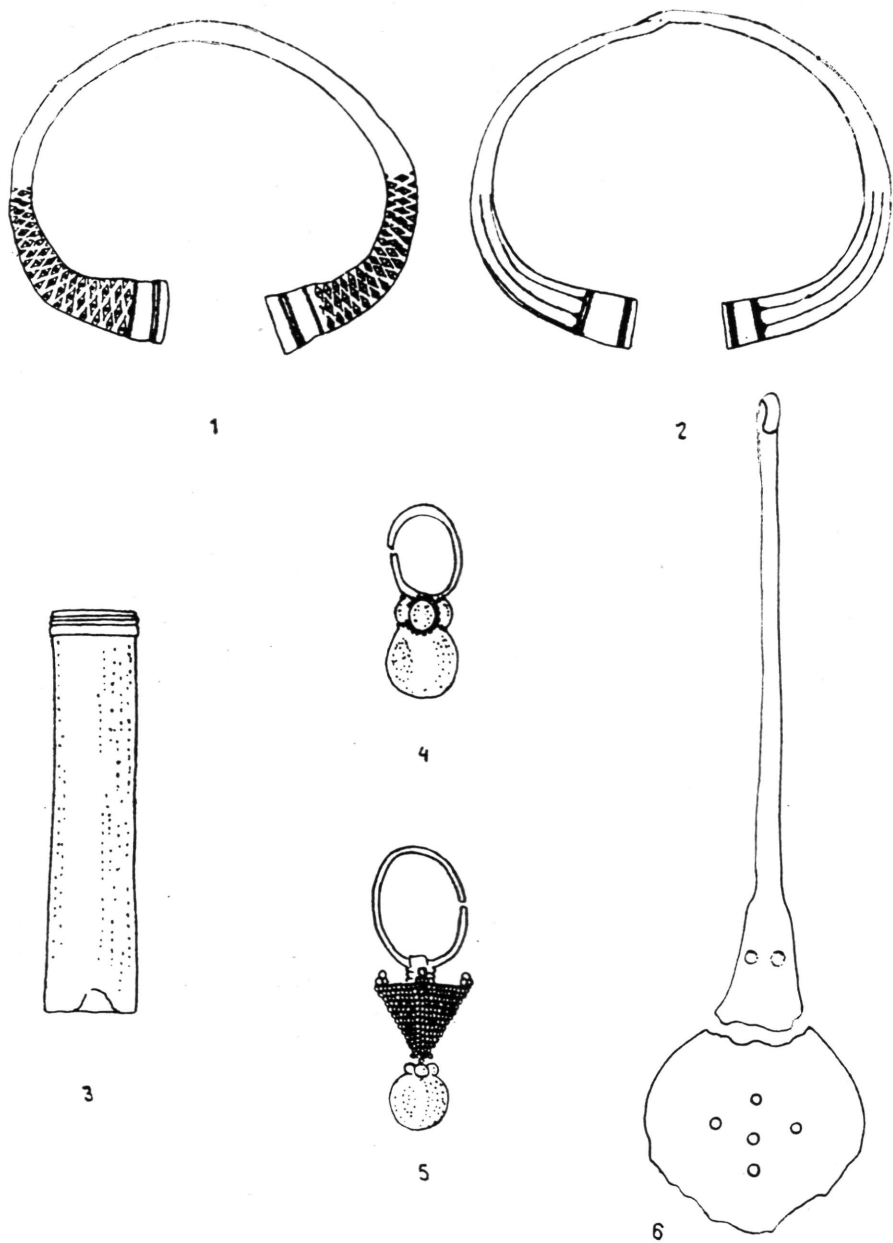

Table I: Kevermes: 1—4, 6; Körösladány: 5
 I. tábla: Kevermes: 1—4, 6. Körösladány: 5.

annyi különbséggel, hogy kürtös végei szélesebbek és szárának vastagodása kezdetétől végig vésett díszítésű. A nyitott végek kerek átmetszetűek, 1,3 cm átmérővel. Díszítése megegyezik a Szentendrén talált ezüstkarperecek egyikével³: bevéssett rombuszok közepén kiemelkedő pontokkal. Végei ugyanolyanok, mint az előző karperecé (I. tábla, 1. rajz: 3—4. kép).

Aranyozott, bronz *piperekanál*. Nyele vékony, vége befelé pödrött, kanálának kezdetén, az ellapított száron két bemélyített pont van. A kanálrész kissé homorú, közepén öt lyukkal, átmérője 3,6 cm, az egész kanál hossza 14,2 cm. Az aranyozás nagyon megkopott, foltokban ismerhető fel (I. tábla, 6. rajz: 5. kép). Hasonló piperekanál töredék ismert Orosházáról.⁴

Aranyozott *késsnyélborítás*, hosszúkás, henger alakú. Hossza: 6,8 cm, átmérője: 1,5 cm. Teljesen sima, egyik végén keskeny árkolt szalag van, feltételezhető, hogy a másik végén is ilyen volt. Lemezből van összehajlítva, az aranyozás nagyon megkopott, csak nyomokban figyelhető meg (I. tábla, 3. rajz: 6. kép).

A leletekhez tartozik még két, agyag orsókarika. A kevermesi sír leletei a koraavar korba tartoznak, a VII. század elejére keltezhetők. Majdnem minden darabnak ismert magyarországi párhuzama, amelyek a VII. század elejéről származnak. Némelyik érme alapján is keltezhető, így a szentendrei leletekben Phokas (602—620) pénze adja a kormeghatározást. Ebben a leletegyüttesben levő kürtös karperec párhuzamot ad a kevermesi kürtös típusú karperecekhez. Ezekről a karperec típusokról Márkiné, Poll Katalin írt.⁵ A két kevermesi karperec tömör, ezért csak formailag sorolható a kürtösvégű karperecek csoportjába, bár a díszített példányhoz hasonló díszítésűek ismertek a kürtösvégűek között.

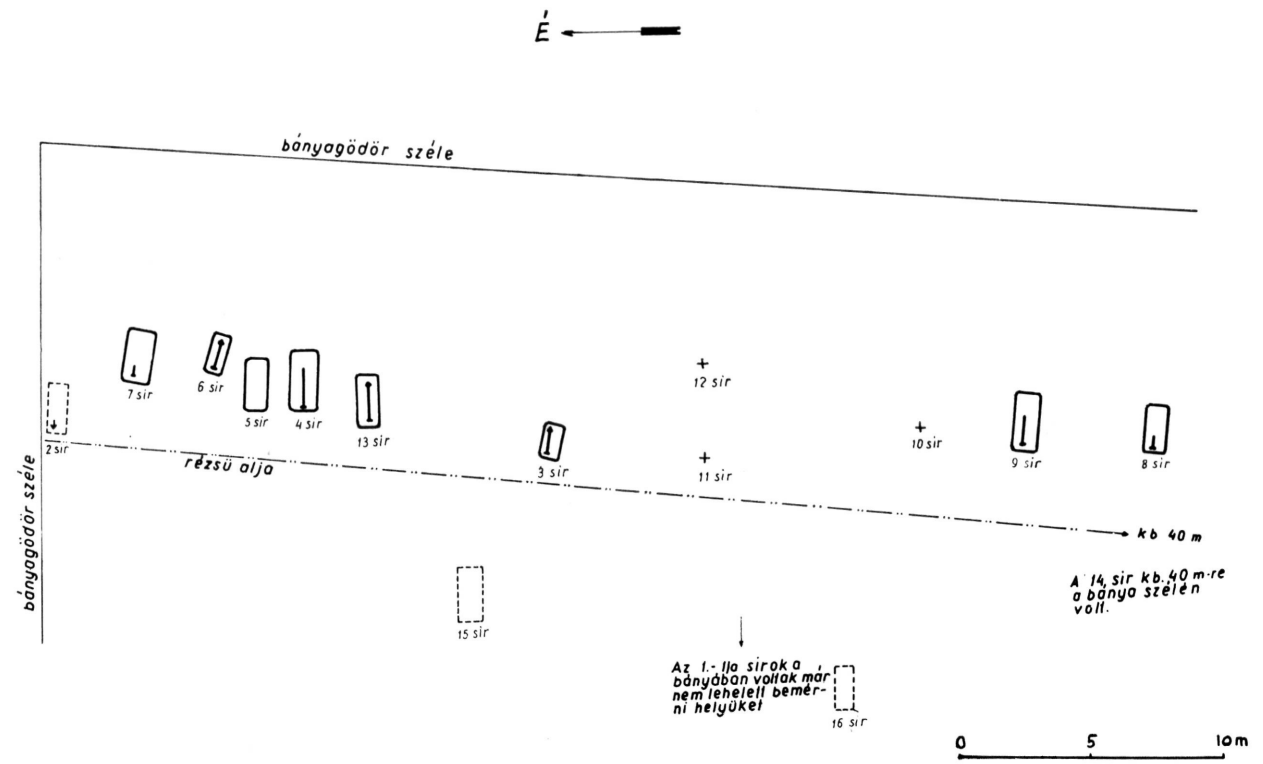
A koraavarkor ezen jellegzetes karkötőinek eredetével több kutató foglalkozott, más-más véleményt nyilvánítva. Poll szerint, germán hatás alatt készítették az ötvösök, de hazánk területén. Véleménye szerint az itt maradt germán iparosok tovább dolgoztak, azonban nem mindig ragaszkodtak a mintáikhoz, hanem alkalmazták a bizánci motívumokat is.⁶ Nagy Géza véleménye szerint ez a típus keleti hagyatéknak határozható meg.⁷

Mezőkovácsháza—Új Alkotmány Tsz.

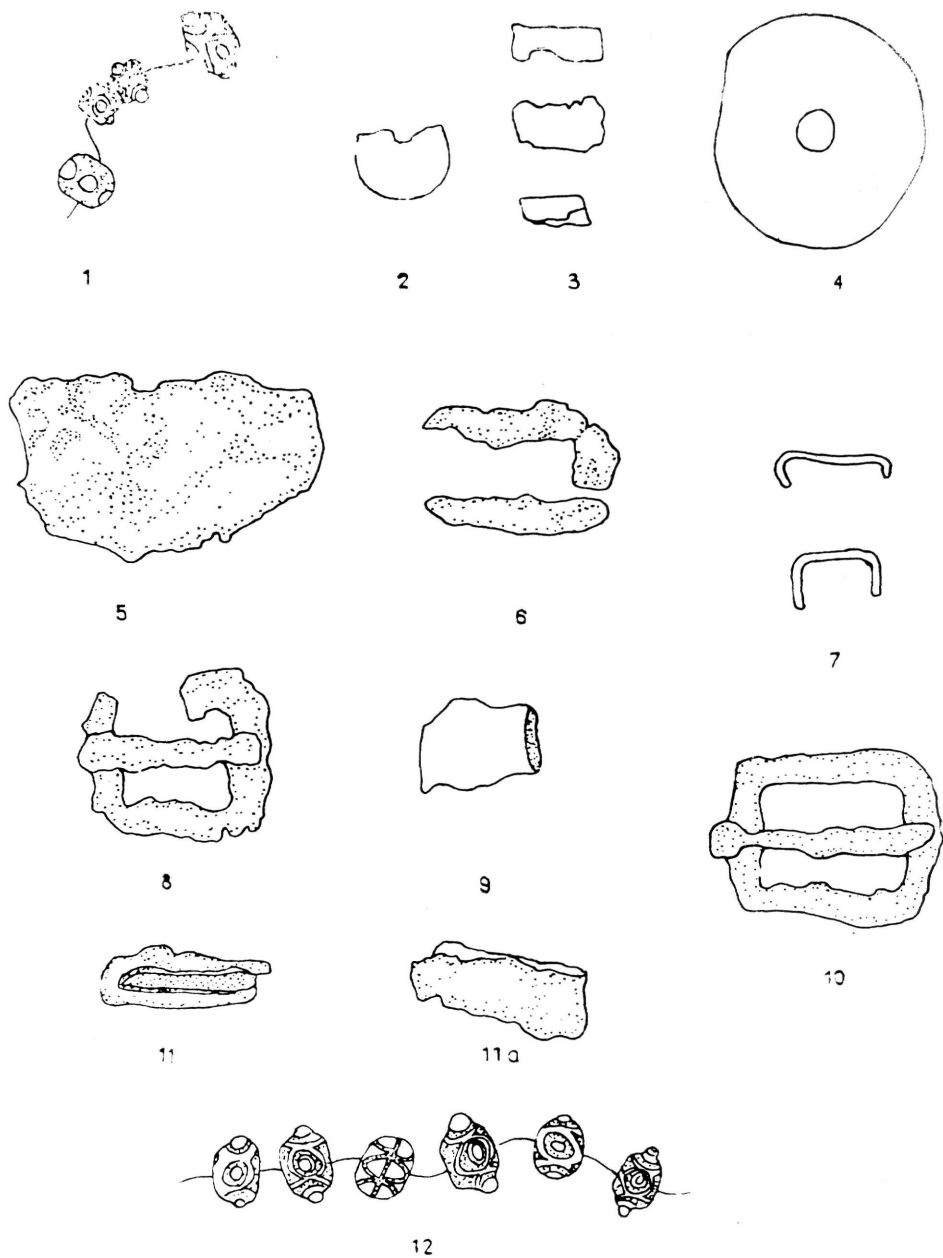
A tsz agyagbányájában⁸ földkitermelés közben csontok, edények, gyöngyök és vasak kerültek elő. Leletmentést végeztünk, melynek eredményeként 16 sírt sikerült megmenteni. Az első sír anyaga alapján megállapítható volt, hogy a területen koraavar időszakból származó temető részletét találták meg. Később a feltárt sírokból származó leletek ezt megerősítették. A temető a VII. század közepe tájáról való (L. temető térkép).

I. sír. A munkálatok közben találták meg, a leletek alapján női sír volt. Mellékletei: szürke színű agyagedény töredékéből faragott *orsókarika* (II. tábla, 4. rajz). Kissé olvális, átmérője 3,4—3,9 cm. Négy db szemes *gyöngy* (II. tábla 1. rajz). A gyöngyök különböző színűek, kettő össze van ragadva. Bronz, gömbös típusú *fülbevaló*, melynek csak fél gömbje van meg (II. tábla 2. rajz). Vékony *ezüstlemez* töredékek (II. tábla 3. rajz), valószínű késsnyélborítás részei. Kézzelformált fazékformájú *edény*, aszimmetrikus testű, pereme egyenesen felhúzott, széle elnagyolt. Barnás fekete színű, díszítése a nyakán bekarcolt egyenes körbefutó, testén függőlegesen haladó vonalak. Díszítése „gerezdezés” látszatát kelti. M: 12 cm, szá: 8,5 cm, fá: 7,5 cm.

1/a sír. Munka közben találták, férfi sír. Az embercsontok között állatcsontok (ló) és vastárgy töredékeit találták. A csontokon néhol bronzoxid-beivódás nyoma figyelhető meg, valószínű övveretek is voltak. Különböző vastöredékek között egy *vaskard* maradék

A mezőkovácsházi Új Alkotmány Tsz agyabányájában feltárt koraavar temető térképe.
Map of the Early-Avar emetery excavated in the clay-mine of the Új Alkotmány Cooperative Farm in Mezőkovácsháza.

II. tábla: Mezőkovácsháza-Új Alkotmány Tsz. 1. sír: 1—4., 1/a sír: 5—6., 3. sír: 7—11/a, 4. sír: 12.

Table II: Mezőkovácsháza-Új Alkotmány Cooperative Farm: Grave 1: 1—4. Grave 1/a: 5—6. Grave 3: 7—11/a. Grave 4: 12

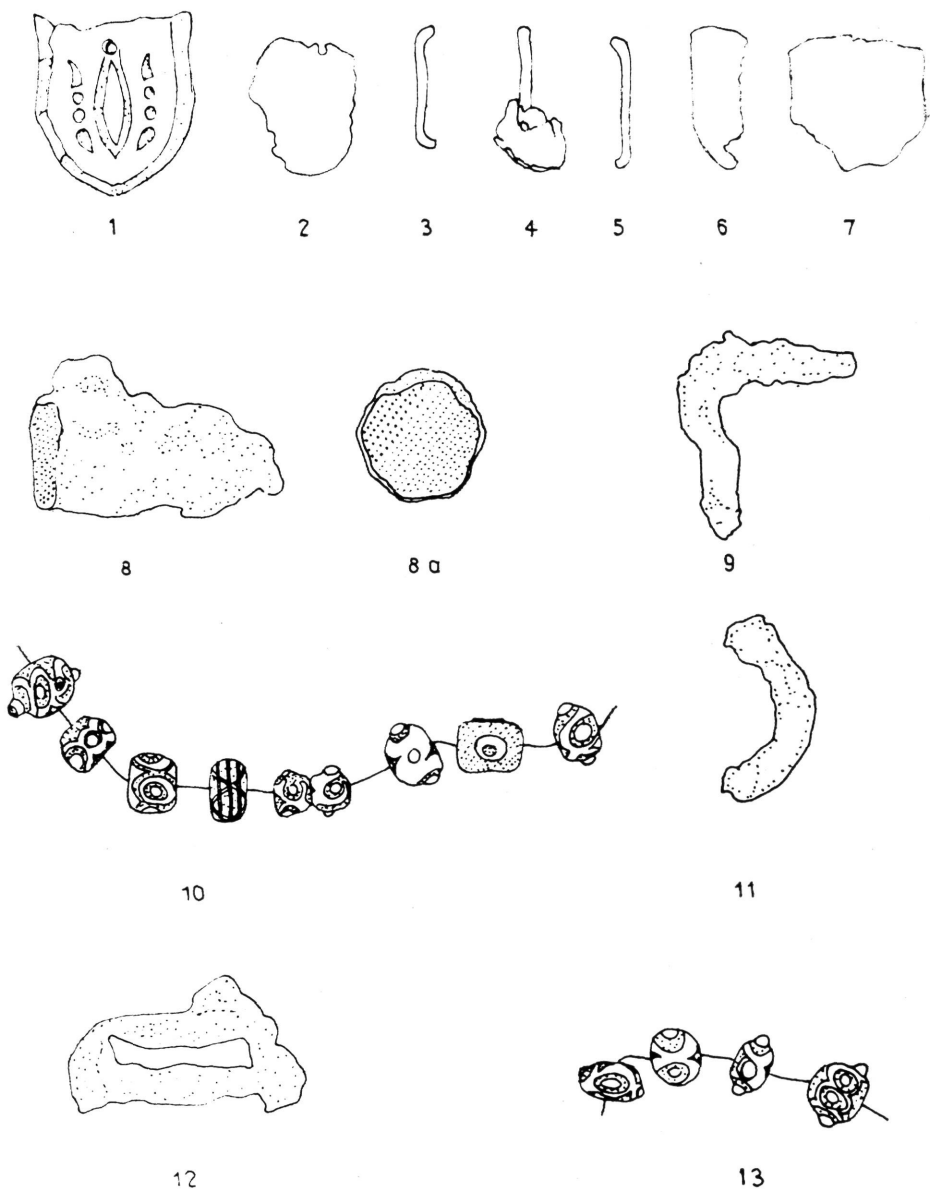
kát találtam: egyélű penge darab (II. tábla 5. rajz). Másik tárgy töredékeiből *vascsat* határozható meg (II. tábla 6. rajz), a többi felismerhetetlenségig oxidálódott.

2. *sír*. A bánya rézsűjének északkeleti végében kb. 190 cm mélységben bolygatott sír, az embercsontok felett össze-vissza lócsontok voltak. Tájolása: Ny—K, mellékletet nem találtunk.

3. *sír*. Bolygatott női csontváz. A sírfolt méretei: 130×90 cm. A koponya baloldala mellett padkán kézzel formált nagyobb edény volt, aminek peremét a gép elnyeste. Aszimmetrikus testű, feketés-barna színű. M: 16,2 cm, fá: 9,5 cm. A sír földjében különböző tárgyak elszórva voltak. Szögletes *vascsat* a medence tájékán (II. tábla 8. rajz), hossza: 3,3 cm, szélessége: 3 cm. Ugyanitt egy másik *vascsat* is volt (II. tábla 10. rajz), hossza: 4 cm, szélessége: 2,5—3,1 cm. Közepén összehajlított *vaskés*, közte *obszidián* pengével (II. tábla 11—11/a rajz). A kés ép, a penge kilátszó éle retusált. Késnyéltsüke hossza: 1,7 cm, pengehosszúság: 4,1 cm. Ez a tárgy érdekes, mert a kópengé úgy van elhelyezve benne, hogy annak élével kaparni vagy vágni lehetett, ilyen jellegű munkát végezhetek vele. Kerek *vascsat* töredékei különböző helyről kerültek elő a sírból. Rajtuk kívül egy lemezesen bomlott *vaskés* töredékét is megtaláltuk. A koponya környékén két ácskapocs formájú pici szögletes szárú bronztárgy volt (II. tábla 7. rajz) (feltételezésem szerint varkocsszorító tartozékai), méretük nem egyezik meg, hosszuk: 1,5—2 cm. A sír kevert földjében egy *kovakő* darabja is volt (II. tábla 9. rajz), egyik éle megmunkált, és vasrozda nyoma látható. Hossza: 2,1 cm, szélessége: 1,5 cm.

4. *sír*. A mellkas és koponya tájékán bolygatott női váz, a koponyát nem találtuk meg. A koponya helyén kézzel formált fazékformájú *edény* volt. Aszimmetrikus felépítésű, pereme enyhén kihajló, egyenetlen. Nyaka behúzott, teste öblös, megnyújtott, szürkés-barna színű. M: 11 cm, szá: 10,3 cm, fá: 6,5 cm. A sírföld tele volt lócsontokkal, a lábánál pedig juh koponyája és lábcsonthai kerültek kibontásra. A sírfolt 250×100 cm, tájolása K—Ny, mélysége 190—200 cm. Az edényen kívül a bolygatott sírföldben egy *vaskés* hegyének töredéke volt. A nyaktájon hat db különböző alapszínű és különböző színű betétes gyöngy volt található, az összes gyöngy gömbölyű. Az egyikén fehér alapon zöld hurkos vonalvezetésű dísz, melyen a gyöngy vastagságának közepén ugyanilyen színű egyenes vonal fut körbe. Másik bordó alapon sárga kör alakú berakásokkal, és világoszöld kidudorodó gömböcskékkel csillagformát mutat. A harmadik alapszíne szintén bordó, négy sárga kör alakú berakással, az előzőhöz hasonló, de fehér színű kiálló gömböcskével. Negyedik alapszíne bordó, rajta kidomborodó fehér öt kör berakás, melyek közepén kiemelkedő fehér gömböcské vannak, tetejükön átlátszó, világoskék betéttel; ez is csillagalakú virágsziromra hasonlít. Az ötödik gyöngy méretkülönbséggel díszítésre megegyezik a harmadikkal, a hatodik pedig a negyedikkel (II. tábla 12. rajz).

5. *sír*. Csak az alját tudtuk kibontani, annyira mélyen volt, hogy a gép kimarta a többi részét. Antropológiai jegyek alapján férfi halott feküdt a sírban. A tájolás K—Ny, mélysége 250—280 cm. A sírföldben ló alsó állkapcsa volt, azonban nem in situ állapotban. A bolygatott sír különböző részein különböző leletek töredékeit találtuk meg. *Vastárgy*, valószínűen kés töredéke, ami lemezesen bomlott. Hossza: 3,5 cm. *Vaslándzsa* tölcéséres köpője (III. tábla 8—8/a rajz), széle ép, a lándzsacsúcs hiányzik. Hossza: 4,1 cm, a köpő á: 2,2 cm. Vékony bronzlemezről préselt övveretek: címerpajzs alakú szíjvég, hátsó lemeze sima, (III. tábla 1. rajz.) első lemezén középen nyújtott cseppalak van, mellette mindkét oldalon két-két bemélyített pont és ékalakú bemélyítés. Felső vége egyenes, közepén egy szegeccsel volt a bőrszjához erősítve. A bőrszj vastagsága 3 mm volt, mivel a szegecs hossza 4 mm. Három övveret töredéke is megmaradt, (III. tábla 2. 6—7. rajz) egyiknek az egész előlapja ugyanolyan díszítésű, mint a szíjvégé, továbbá egy másik szíjveret előlapjának egyharmada,

III. tábla: Mezőkovácsháza-Új Alkotmány Tsz. 5. sír: 1—8/a, 6. sír: 9—11, 7. sír: 12., 8. sír: 13.
 Table III: Mezőkovácsháza—Új Alkotmány Cooperative Farm: Grave 5: 1—8/a. Grave 6: 9—11.
 Grave 7: 12. Grave 8: 13

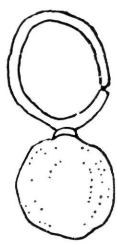
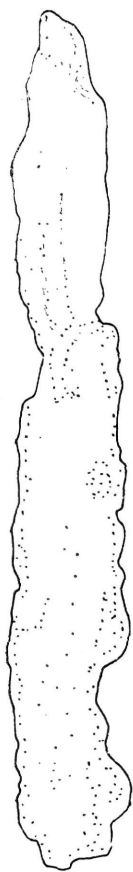
valamint egy szíjvég sima hátlapjának töredéke. Az övvereteket nem szegecsekkel erősítették a szíjhoz, hanem a két lemez közé valamilyen szilárduló masszát tettek, — ami jelenkorig megmaradt, — ez összeragasztotta a lemezeket is. Ebbe helyeztek egy enyhén kampós végű bronzpántot, melynek egyik vége a masszába ragadt, a másikat a szíjba verték, de ez nem ütötte át teljesen. (III. tábla 3—5 rajz.). A szíjvégek méretei: h: 2,9 cm, sz: 2,5 cm.

6. *sír*. Bolygatott női sír, a háton fekvő csontváz tájolása K—Ny, mellkasán és nyaktáján kilenc szem *gyöngy* volt, mind színes szemes típusú. (III. tábla 10. rajz). Közülük két bordó alapú, sárga berakású, fehér gömböcskés, összeragasztott. A második fekete alapon sárga hurkos vonalú berakással, kiemelkedő fehér gömböcskékkel. A harmadik szögletes, sötétkék alapon, mind a négy oldalán narancssárga, fehér-kék pávaszemmel. A negyedik bordó alapon fehér hurkos vonal, fehér gömböcskékkel berakva. Ötödik sötétszürke alapont, egymásba érő fehér körberakásokkal, melyeknek közepén fehér gömböcskék, tetejükon világoskék kisebb gömbbel. A hatodik bordó alapon fehér összeérő körberakások közepén sárga gömböcskék. Hetedik: fehér alapon világoszöld vonal, bordó alapon sárga gömböcskékkel. A nyolcadik kissé lapított, díszítése bordó alapon fehér hurkos és egyenesen futó hármás világoszöld vonalberakás. A jobb kézfejen lantalakú *vascsat* fele volt meg (III. tábla, 9 rajz), mellette egy *vaskarika* fele (III. tábla 11. rajz). A koponyánál szárnyasállat csontjait találtuk.

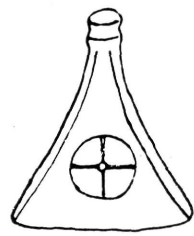
7. *sír*. Bolygatott férfi csontváza. A sírfolt déli sarka kitüremkedett, a bolygatás helyén. A csontváz bal oldalán helyezték el a feldarabolt ló csontjait; a sírnek ez a része bolygatatlan volt. Az embercsontok össze-vissza dobálva. A sír mérete: 250×100 cm, m: 190 cm. Tájolása K—Ny irányú. Földjében egy *vascsat* fele volt (III. tábla 12. rajz), erősen oxidálódott állapotban. Hossza 4 cm, szélessége 1,5 cm. Ugyanitt egy *lándzsa* töredékeit is megtaláltuk (IV. tábla 1. rajz). Hegye 14,6 cm hosszúságban ép köpűjének kb. fele ,5,5 cm hosszú darab van meg. Nem illeszthető össze, mert a két meglévő töredék közötti rész hiányzik. Lemezesen bomlott, elég rossz megtartású, nyéllyuka aránylag épen megmaradt.

8. *sír*. Bolygatott. Nő sírja, a koponya és a mellkas tájékon lehetett látni a bolygatást. A csontváz háton fekvő, bal oldala mellett állatcsontokkal. Tájolása K—Ny irányú. A bolygatott földben szanaszét négy szem gyöngyöt találtunk, ezek az előbbi sírokéhoz hasonlóan, a szemes *gyöngyök* típusába tartoznak (III. tábla 13. rajz). Mind a négy bordó alapú, kettőnél sárga összeérő körberakással, egy-egy kör közepén fehér kiemelkedő gömböcskével díszített. A másik kettőnél fehér vonal és fehér gömb a díszítése.

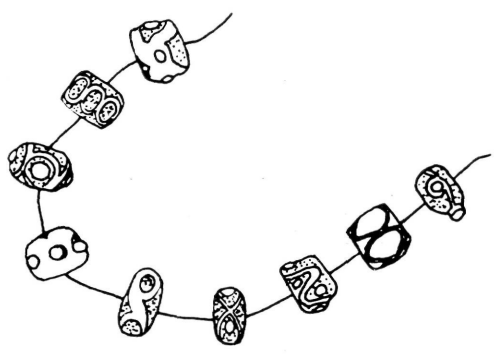
9. *sír*. Bolygatott, melybe nő halottat temettek. A mellkas és a koponyatájék volt feldőlvá, a bal oldala mellé temetett állatcsontok bolygatatlanok. A sír tájolása K—Ny, m: 170 cm. A leletek a feldűlt sírföldből kerültek elő. Kilenc darab szemes típusú gyöngy volt, melyek különböző színűek és betétesek (IV. tábla 4. rajz.). Az egyik piros alapon fehér hullámvonalberakással, a hullámok homorú részében fehér alapon kis világoskék gömb ül. Három gyöngyszem alapszíne bordó, kettőn sárga hurkos vonalberakással, fehér színű, kiálló gömböcskékkel, a harmadikon csak fehér hurkos vonal látható. Négy alapszíne sötétszürke, kettőn fehér, egymásba érő körök, melyeknek közepén egy-egy fehér gömb, másikonál a fehér gömb tetején egy-egy kis kék szem is van. A kilencedik gyöngy kissé hengeres, világossárga alapon zöld, összeérő körbetéttel, erről a gömböcskék lekoptak, csak a helyük van meg. A következő igen érdekes lelet valószínűen *nyakék* lehetett. Háromszög alakú ezüst-ön keverékéből készített tömör, öntött tárgy (IV. tábla 3. rajz). Felső vége törött, nem lehetett megállapítani, milyen rész kapcsolódott hozzá. Itt két kiemelkedő bordával tagolt. Lefele legezőszerűen egyenlőszárú háromszöggé szélesedik ki. Oldalszélén az öntésvarrat lesimított, de felismerhető, alsó széle élben végződik. Mindkét oldala kb. a közepén díszített, mégpedig egyformán egy 1 cm átmérőjű körben egyenlőszárú kereszttel. Mindkét

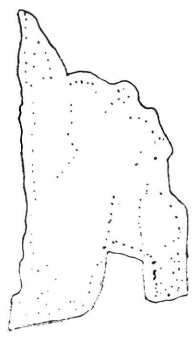
2

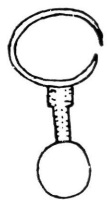
3

4

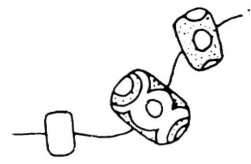
1

5

6

7

IV. tábla: Mezőkovácsháza-Új Alkotmány Tsz. 7. sír: 1., 9. sír: 2—4., 10. sír: 5—7.
Table IV: Mezőkovácsháza—Új Alkotmány Cooperative Farm: Grave 7: 1. Grave 9: 2—4. Grave 10: 5—7

oldalon kidomborodik ez a díszítés és a kereszt szárainak találkozásánál kissé kiemelkedik, apró gömbszerű kiképzéssel. Hossza 3,7 cm, alsó élének szélessége 3 cm. Egyik sarka kiegészített, mivel itt kimaródott részt találtunk, rajta vasrozsdával.

Ezüst nagygömbös *fülbevaló* (IV. tábla 2. rajz). Ahhoz a típushoz tartozik, melyeknél a karikához egy nagy gömb kapcsolódik. Karikája kissé ovális, elég vastkos, ezüst huzalból készült, gömbje üreges, csak a fele van meg. Az egész fülbevaló hossza 3,6 cm, a gömb átmérője 1,6 cm. A sírföldből előkerült még két *vascsat* töredéke is, de mind a kettő annyira hiányos, hogy sem méretüket meghatározni, sem kiegészíteni nem lehet.

10. *sír*. Kislány bolygatott sírja. Mindössze 30×80 cm nagyságú gödörben, kb. 190 cm mélységben volt, tájolása K—Ny irányú. A koponya mögött kézzel formált fazékformájú *edény* volt, szája tölcésesen kiszélesedik, pereme elnagyolt; nyaka behúzott, teste enyhén öblösödik, szürkésbarna színű. M: 12 cm, szá: 8,6 cm, fá: 5,5 cm. A koponya mellett zöld üvegyöngyös bronz *fülbevaló*, karikája egyszerű, vékony huzalból készült (IV. tábla 5. rajz), csüngője egy világoszöld színű, hosszú gyöngyszem, mely bronzlemezkére van erősítve, ehhez kapcsolódik egy gömbölyű, átlátszó zöld üvegyöngy. A nyaktáján három szem gyöngyöt találtunk (IV. tábla 7. rajz). Egyik nagyméretű, bordó alapú, fehér színű hurkos vonalas berakás, a hurkok közepén egy-egy fehér gyönggyel. Másik fekete alapon négy sárga gömbbel díszített, a harmadik szem hengeres, világoszöld üvegyöngy. Az alsó állkapocsba benyomódva egy kisméretű kerek *vascsat* volt (IV. tábla 6. rajz). Átmérője: 2,5 cm.

11. *sír*. Igen nagy mélységben volt, a gép teljesen elnyeste, azonkívül valószínűen bolygatott volt, mert a sírgödörben maradt csontok nem természetes helyükön voltak. Tájolása K—Ny irányú.

12. *sír*. A felszínhez közel temetett csecsemő sírja annyira porladt csontokkal, hogy csak a koponya kis szilánkjai maradtak meg. Melléklet nem volt.

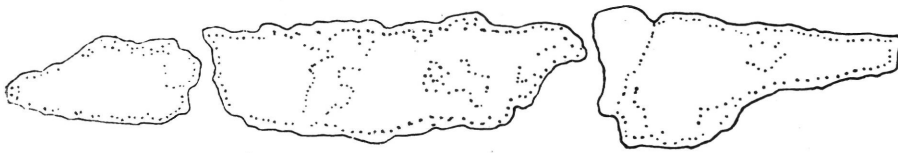
13. *sír*. Bolygatatlan férfi sír, igen nagy mélységben. Sírméret: 190×90 cm, tájolása: K—Ny. Az embercsontok felett sok állat, — főleg lócsont. A koponyája mellett jobb oldalon egy egész lókoponya került elő. A jobb combcsont alatt hegyével a lábfej felé néző hosszabb *vaskés* volt (V. tábla 1. rajz). Erősen oxidálódott, lemezesen bomlott, hossza kb. 14 cm. A medencén talált *vascsat* megsemmisült.

14. *sír*. A bánya déli részén volt valószínűen bolygatatlan női sír, csak a gép marta szét. M: 110 cm, tájolása: K—Ny irányú volt. A sírföldben két szem gyöngyöt találtunk (V. tábla 2. rajz); egyik fekete alapon fehér gömbökkel, tetejükön kis kék szemek vannak. A másik deformálódott, hengeres gyöngy, bordó alapon sűrű fehér vonalkötegen fehér berakással.

15. *sír*. A bánya területén találták a földmunka kezdetén. A csontokat egy csomóba rakták a találás helyén. A csontok alapján férfi volt. Az embercsontok mellett néhány állatcsontos is összegyűjtöttek.

16. *sír*. Szintén a bánya területén pusztult el ez a sír, a csontok alapján férfi volt eltemetve. A leletek — nagygömbös típusú fülbevaló, szemesgyöngyök, övveretek — alapján a sírok a koraavar korba, a VII. század közepe tájára keltezhetők.

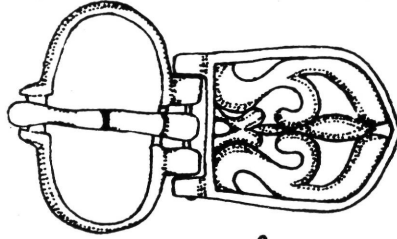
A koraavarkori lovastemetkezésre vonatkozóan Kiss Attila összefoglalásában⁹ arról ír, hogy a lóváz bizonyos részleteinek eltemetése ebben a korban ismert. A csontok sírba való elhelyezése különböző lehet. A 2. sírban a ló és más állatcsontok az embercsontok felett voltak, össze-vissza dobálva. A 7. sírban a lócsont darabokat a férfi baloldala mellett helyezték el. A 13. sírban a különböző ló és más állatcsontok az embercsontok felett, a ló koponyája a férfi koponyájának jobboldala mellett volt.

1

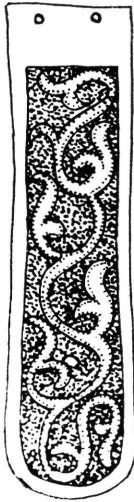
2

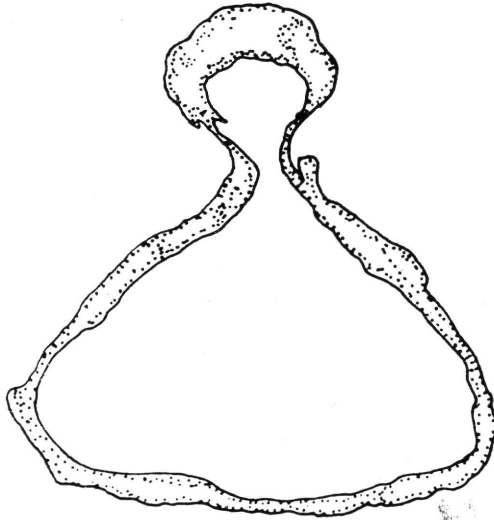
3

4

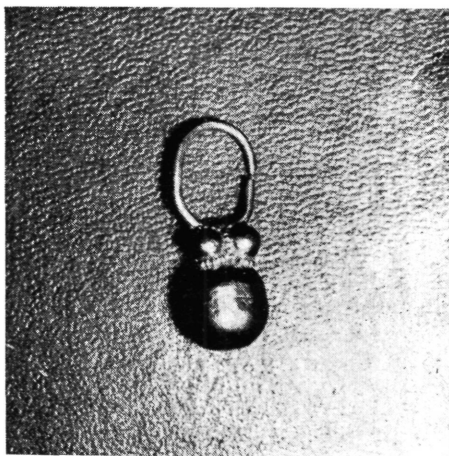
4 a

5

V. tábla: Mezőkovácsháza-Új Alkotmány Tsz. 13. sír: 1., 14. sír: 2., Doboz—Marói erdő: 3—5.
Table V: Mezőkovácsháza—Új Alkotmány Cooperative Farm: Grave 13: 1. Grave 14: 2. Doboz—
Marói wood: 3—5

A vidék koraavar időszakra keltezhető leleteinek száma kevés, a módszeres feltárások hiányában nagyon nehéz következtetni a koraavar települési rendre. Az eddig előkerült, ismertté vált leletek véletlenek révén kerültek be a múzeumokba. Ezek közül a legjelentősebb a kunágotai fejedelmi sír leletei, melyeket Justinianus arany solidusa a VI. század végére keltez. Erről a területről származik az előzőekben ismertetett kevermesi gazdag női sír és a mezőkovácsházi temető megmentett 16 sírja. Feltételezésem szerint ezen a területen, tehát Kunágota környékén már a legkorábbi avar megtelepülés idejétől egy nagyobb szállásterület központjának kellett lennie. Ez a területileg behatárolható központ Kevermes—Kunágota—Mezőkovácsháza közötti területen keresendő.

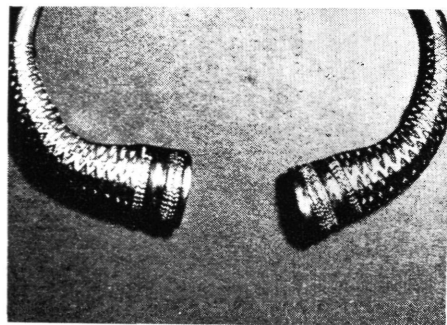
1. kép: Kevermes. Nagygömbös arany fülbealó
Figure 1: Kevermes: Large globular gold ear-pendant

2. kép: Kevermes. Síma ezüst karperec
Figure 2: Kevermes: Smooth silver bracelet

3. kép: Kevermes. Véssett díszű ezüst karperec
Figure 3: Kevermes: Chased silver bracelet

4. kép: Kevermes. A véssett díszű ezüst karperec végei kinagyítva
Figure 4: Kevermes: Magnification of the ends of the chased silver bracelet

Kőrösladány—Dózsa Tsz

A tsz területén 1960-ban silógödör ásása közben találtak csontokat és a helyszínre érkező muzeológusnak egy arany fülbevalót adtak át.¹⁰

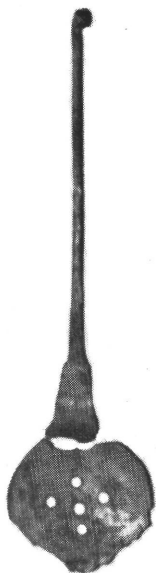
A *fülbevaló* gúla alakú, csüngős, ovális karikával (I. tábla 5. rajz és 7 .kép). Leírása: hossza 5 cm, karikájának hossza 2,1 cm, a gúla magassága 1,3 cm, az alján levő gömb átmérője 1 cm. A karika vékony aranyhuzal, mely 0,3 cm. hosszú, gallérszerűen összehajlított lemezzel kapcsolódik a gúla alakú csüngőhöz. A gúla teteje egyenlő oldalú háromszögű lemez, melynek sarkain négy kicsi granulált gyöngy alkotta újabb gúla van. A gúla élei 1,5 cm hosszúságúak, alján szintén apró granulált gömböcskékkel kapcsolódik az alsó 1 cm átmérőjű gömbhöz. A három lap nagyon apró, sorban elhelyezett granulált gömböcskékkel berakott. Hasonló fülbevalót őriz a Magyar Nemzeti Múzeum.¹¹

A fülbevaló a VI. század végére, a VII. század elejére keltezhető.

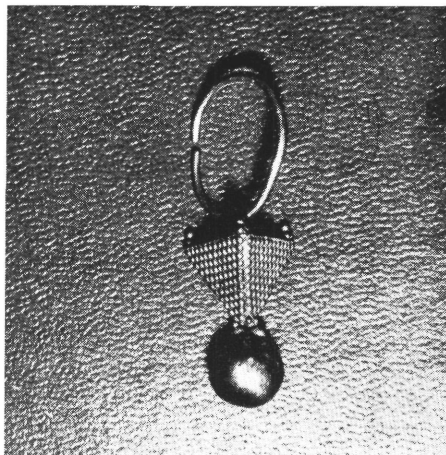

6. kép: Kevermes. Aranyozott bronz késnyélborítás

Figure 6: Kevermes: Gilded bronze knife handle sheathing

5. kép: Kevermes. Aranyozott bronz piperekanál
Figure 5: Kevermes: Gilded bronze cosmetic spoon

7. kép: Kőrösladány. Gúlaalakú arany fülbevaló
Figure 7. Kőrösladány: Pyramidal-shaped gold ear-pendant

Doboz—Marói erdő

A Békés megyei Pártbizottság hétvégi pihenőházának kertjében 1971-ben földcserét végeztek és a kertbe behozott erdei földben bronztárgyakat találtak embercsontok kíséretében.¹² A leletek bejelentése után megállapítható volt, hogy a markológép későavar temető sírjait bolygatta meg, melyek között több bronz övveretes sír is lehetett. A kimart gödrökben talált összetöredezett csontokon bronzbeivódás nyomait figyelhettük meg. A behozott bronz nagyszíjvég és csat alapján a temető kora a VIII. századra tehető. A helyszínről ezeken kívül bekerült a múzeumba egy kisméretű vaskengyel is.

Nagy szíjvég, griffes-indás típusú, felső vége egyenesen levágott, tokos, melynek mélysége 1,3 cm, alsó vége lekerekített. A bőrszík végén használt szíjvéget öntési eljárással készítették. Díszítése a két oldalon különböző. Az előlapon kiemelkedő keretelésben három griff látható, fejjel a szíjvég felső vége felé. Nagyságuk nem egyforma, a legfelső a legkisebb, a másik kettő fokozatosan növekszik. A hátlapon szintén kiemelkedő keretelésben palmettaszerű indadisz van. A szíjvég hossza 9 cm, szélessége 2,3 cm, azonban közepe táján kissé karcsú. (8—9. kép, V. tábla 4, 4/a rajz.)

8. kép: Doboz—Marói erdő. Nagyszíjvég előlapja.

Figure 8: Doboz—Marói wood: Face of large belt end

9. kép: Doboz—Marói erdő. Nagyszíjvég hátlapja.

Figure 9: Doboz—Marói wood: Back of large belt end

10. kép: Doboz—Marói erdő. Bronzcsat
Figure 10: Doboz—Marói wood: Bronze buckle

11. kép: Doboz—Marói erdő. Vaskengyel
Figure 11: Doboz—Marói wood: Iron stirrup

A bronzcsat szintén öntési technikával készült. A keret és a test csuklós szerkezettel kapcsolódik össze, a keret ovális alakú, lapos bronz, közepén a pecek helye bemélyített. A pecke kampósan hajlik rá, ennek hátán két ferdén kiemelkedő borda van. A test áttört indamotívummal tagolt. A csat egész hossza 7,1 cm. (V. tábla 3. rajz és 10. kép.)

A vaskengyel a köralakú hurkos kengyelek típusába tartozik. Mérete miatt feltehetően gyermek használta. A hurkos füle alatt levő szárát rúdalakra, a talpalót lemezszerűen elvékonyítva kovácsolták ki. A kengyel magassága 9,1 cm, a talpaló hossza 9,2 cm, szélessége 1,7 cm. (V. tábla 5. rajz és 11. kép.)

A leletek közül a nagyszíjvég és a csat az öntési technika figyelembevételével és a minta alapján a griffes-indás csoportba, a VIII. század első felébe keltezhető. A kis kengyel az ún. hurkosfülű kengyelek csoportjába tartozik és a VII. század második feléből ismert sírok leletei között találhatunk hasonlókat.¹³

A lelőhelyen későavar temető sírjai pusztultak el. Az, hogy a kengyel korábbi típusai, mint az övveretes-tárgyak, nem jelenti, hogy korai és késői temető volt a területen. A VIII. századi nagyszírszámú temetőben egy-két korai jellegű tárgy is elő szokott fordulni, ennek magyarázatát abban lehet keresni, hogy ezek a tárgyak nem estek ki a használatból.

A dobozi szórványleletek — a Békés megye területén eddig előkerült későavarkori lelőhelyek számát növelve — hozzájárulnak a terület későavarkori történetének, település-történetének jobb megismeréséhez.¹⁴

JEGYZETEK

¹ A békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum adattára: Lelt. sz. 287-1965. Pelle Ferenc: Kermesi jelentés a talált régészeti tárgyokról.

² Hampel J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. 1905. I. 408. 1143. ábra.

³ Hampel i. m., III. 264. t. 3a—3b., I. 411. 1151. ábra.

⁴ Bóna I., Későrómai és népvándorlás korszak. Orosháza története és néprajza. 1965. 122—123. II. t. A. 1.

⁵ Márkiné, Poll K., Kürtösvégű karkötők az avarorból. AÉ. 1934. (47) 56—57.

⁶ Márkiné i. m. 65.

⁷ Nagy G.: Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai útja. AÉ. 1906. (26) 402.

⁸ A telefonbejelentés után a helyszínen tartott vizsgálat döntötte el a leletmentés sürgősségét. 1971 októberében végeztük el a még menthető sírok feltárását nagyon rossz feltételek mellett. A téglagyár vezetője és dolgozói segítettek a sírok feltárásában.

⁹ Kiss A., Az avar kori lovas-temetkezés szokásainak vizsgálata. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1962. (1963) 156. 158.

¹⁰ A leletmentést dr. Tábori György, a Munkácsy M. Múzeum akkori igazgatója végezte 1960. októberében.

¹¹ Hampel i. m. III. 286. 9. ábra., I. 357. 948. ábra.

¹² A leleteket Zalai György elvtárs hozta be a Munkácsy M. Múzeumba és jelentette a lelőhelyet. Ezúton köszönöm meg szívességét.

¹³ Čiřisnka Zlata, Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nove Zamky. AS. F. 1966. — A kengyelek típusait a 191. oldalon a 22. ábrán mutatja be. Az általa különválasztott típusok közül a dobozi kengyel a III.-ba tartozik.

¹⁴ A táblákat Vesztier Vilmosné rajzolta, a fotókat dr. Torda M. Béla készítette.

Some Avar-age finds in the county of Békés

IRÉN T. JUHÁSZ

An account is given of some scattered finds from among those which have found their way into the museums of the county during the past ten years.

Kevermes. Finds from an Early-Avar female grave: a gold ear-pendant of large globular type; two compact silver barcelets, of horn-ended type, on one of which there is a chased rhombus decoration. The finds from the grave also include a gilded bronze cosmetic spoon, a gilded bronze knife handle sheathing and two spindle-rings. The finds can be dated to the beginning of the 7th century.

Mezőkovácsháza. On the basis of the finds discovered during the exploration of 16 graves in an Early-Avar cemetery, the site-section can be assigned to the middle of the 7th century. The most important finds are a silver ear-pendant of large globular type, inlaid pearls and pressed belt-studdings. Partial equestrian interments were observed in several graves, the horse-bones having been placed on one or other side of the human skeleton. The majority of the examined graves had been disturbed.

Körösladány. A scattered find which has been placed in the Békéscsaba museum is a pyramidal shaped gold ear-pendant with granulous decoration. This ear-pendant can be dated to the end of the 6th century and the beginning of the 7th century.

Doboz. In the course of agricultural work a number of graves were destroyed, but from the finds out of the graves three objects found their way into the museum. These are a griffe-foliated bronze large belt end, an open-work, foliated-motive bronze buckle, and a loop-lugged, child's iron stirrup. The finds can be assigned to the middle of the 8th century.

In spite of the scattered nature of the finds presented, they are of significance as regards the history of the Avar-age settlement in the county.

A véstői Csolt-monostor faragott kövei

T. JUHÁSZ IRÉN

A Véstőtől nyugatra fekvő mágori dombon 1968-ban kezdtük meg a Csolt-monostor régészeti feltárását, amit 1970—71—72-es években folytattunk. Az eddigi munkák eredményeképpen részleteiben megismertük a nemzetség monostorát, templomát, a mellette levő rendház részleteit.

Az idei ásatás újabb eredményeként a templomnál két építési periódust határozhatunk meg. Először egyhajós, félköríves szentélyzáródású kis templom épült fel, ami valószínűen már a XI. században állott. Alaprajzilag hasonlított a korabeli kis román stílusú templomokhoz.¹ Később ezt lebontották és helyére nagyobb méretű templomot építettek, az első templom anyagát is felhasználva. Ez már hosszított alaprajzú, háromhajós, bazilikális elrendezés szerint készült. Alaprajzilag megközelítő párhuzamai a harinai, boldvai² templomok, szintén bazilikális elrendezésűek, főhajójuk szentélyzáródása félköríves, míg a két oldalhajó egyenes fallal záródik úgy, mint a Csolt monostor templomáé (l. a vázlatot). Az épület hossza 36,2 m, szélessége 15,4 m. A külső falak vastagsága 1,5 m.

A templomtól délre épült fel a rendház, amelynek falait alapozásig lebontva találtuk meg. Az eddigi feltárások alapján egy helyen figyelhettünk meg építészeti kapcsolatot a templom és a rendház között, viszont megállapítható, hogy a két épület egyidőben készült. Szintadatokon kívül az építőanyag azonossága, a falak felhúzásának technikája megegyező. A XII. század első felében készülhetett mind a két épület. 1162-ben állni kellett a rendháznak, tehát a templomnak is, mert az egyik szoba padlószintjében III. István-kori (1162—1172) ezüst dénárt találtunk.

Az egész épületegyüttest kerítéssel vették körül, melynek nyomait több helyen megtaláltuk. A templom és kerítés között, valamint a rendház falai mellett feltárt részeknél kerültek elő a középkori temető sírjai.

A véstői mágori halmon felépített Csolt-monostor faragványokkal gazdagon díszítve, igen időtálló falakkal készült. Az építéshez különböző anyagokat használtak, így kváderköveket, nagyméretű, túlnyomórészt mesterjegyekkel megjelölt téglát, a párkányzatokhoz, oszlopokhoz fehér és vörösmárványt, mész- és homokkövet. Az ásatás alkalmával megtaláltuk ezek részeit: faragott ajtóbélet töredékeket, amelyek a templom két kapuja, valamint a rendházbejárat omladékaiból kerültek elő.

A díszesen faragott márvány és homokkő oszloptartozékok a rendház hajdani kerengőjének helyén voltak, az alig 30 cm mélyen levő középkori udvarszintben. Jelen dolgozatomban ezekről a faragványokról kívánok rövid összefoglalót adni.

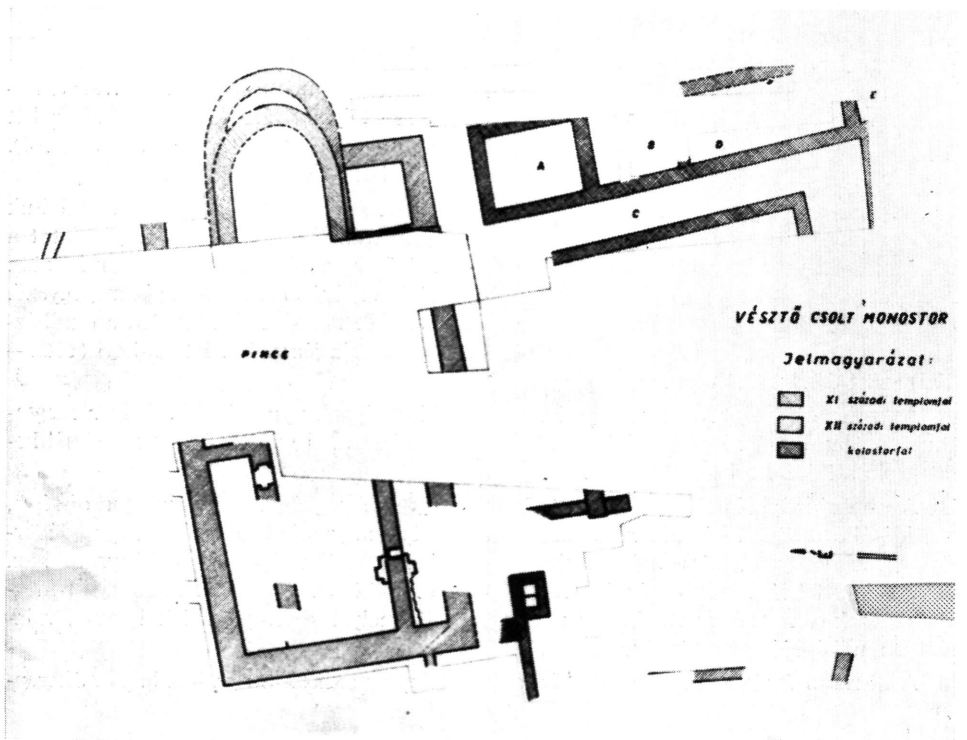
A templom környékéről az ásatás megkezdése előtt került elő szőlőművelés alkalmával az 1. képen bemutatott, fehér mészkőből faragott indamotívumos töredék. Állapota igen töredékes, hossza 22 cm, szélessége 17,5 cm. Előlapjára indamotívumot faragtak, palmattás

végekkel. Kidolgozása igen finom, ellentétben az egyik hosszanti oldalával, ahol a véső mély nyomai láthatók a kőben.

A másik bemutatásra kerülő faragvány 1971-ben került elő a rendházépület egyik északkeleti helyiségének ajtóomladékából. Ez a homokkőből készült ajtóbéllet-töredék (2. kép) anyagánál fogva könnyebben sérült. Külső széle féloszlopszerűen kifaragott lapos, palmettás indadísztéssel tagolt. A székesfehérvári bazilika faragványai között találunk egy követ, melynek ez pontos hasonmása.³ A vésztői kő hossza 31 cm, szélessége 20 cm, vastagsága 11 cm.

1972 májusában végzett feltárás alkalmával ugyanitt találtuk meg az ajtóbéllet más részeit. Ezek símák, szélei féloszlopszerűen legömbölyítettek, utána két párkánnyal tagoltak, majd ismét féloszlop kiképzésűek. Feltételezésem szerint ez a bejárat is befele szűkülő volt, mert csak így magyarázható ez a kétféle ajtókeretelés egy helyen (3. kép).

A háromhajós templom apszisának kibontásakor annak északi részén rózsaszínű homokkőből faragott levélmotívumos kis töredék is felszínre került (4. kép). Minden bizonynyal oszlopfő maradványa, mely egyaránt lehetett az első és a második templom része is. Érdekessége, hogy még ma is nagyon plasztikusan látszik rajta a szerszám nyoma, amellyel készítették. Ez a szerszám minden valószínűség szerint egészen vékony élű, keskeny hegyű véső volt.⁴ A kő hossza 7 cm, szélessége 6,5 cm, vastagsága kb. 3,5 cm.

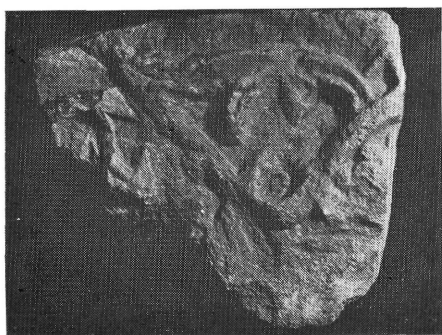
Vészto—Mágor. A templom és rendház 1970—72-ben feltárt alapfalai
Vészto—Mágor. Foundation walls of the church and monastery, excavated in 1970—1972.

Az eddig bemutatottakon kívül a legjelentősebb kő sajnos nem az ásatás területén került elő, hanem a községben. Elősegítette ezt a véletlen is, ugyanis faültetés közben került felszínre az egyik udvarban.⁵ Jellege alapján megállapítható volt, hogy ez a kő csakis a mágori halmon állott Csolt monostorból származhat, mivel a környéken más épület nem volt, amelynek tartozéka lehetett volna ez a nagyméretű, igen díszesen faragott darab (5. kép).

A faluba az 1800-as évek elején kerülhetett. Ekkor bontatta le Wenckheim Ferenc gróf a nagyrészben még meglévő épületet, aminek anyagából a templom alatt levő dombba borospincét építtetett. A pince ma is megvan, alapjaiban nagyméretű quaderkövek látszanak, feljebb pedig az Árpád-kori téglák. A kapukeret mellett két vállkő van beépítve, ezeket azonban annyira leverték, hogy nem állapítható meg, volt-e valamilyen faragvány rajtuk. Ilyen körülmények között került a faluba egy épület alapjába ez a kő, amely a román stílusú faragványok egyik legértékesebb darabja.

Ez a kő, oszlopfejezet fölötti párkányzat része, mely a nyugati főkapu díszes tartozéka lehetett. Befele lépcsőzetesen szűkülő ajtó díszeként alkalmazták, hasonlóan más korabeli román stílusban épített templomok ajtóihoz.⁶ Az ajtó formájára tudunk következtetni a kiszedett nyugati falban megmaradt bejárati nyomokból.

A faragvány anyaga mészkő, hossza 43,5 cm, szélessége 39,5 cm, vastagsága 22 cm. Tetején kapcsolódott a kapu boltozatához, vagy a templom falához, de az indamotívumos rész felől 4,5 cm széles perem (párkányzat) szabadon maradt. A kő baloldala — indamotívumos oldala a szembenézet — elnagyoltan megmunkált, de töredékes is. Jobboldala símára faragott, azonban amint az 5. képen látható 17,5 cm oldalú felületen, 3,5 cm-rel bemélyítve

1. kép: Párkánytöredék a templomból

Figure 1: Cornice fragment from the church

2. kép: Palmettás ajtóbélet a kolostor „A” helyiségéből.

Figure 2: Palmetted door-frame from room "A" of the monastery

a külső siktól, egy férfiarc látható. Turbános férfi, kissé ferdén ívelt szemnyílással, erősen kidomborodó arccsontokkal, keskeny, zárt szájjal, valamint középen ketté fésült, síma egyenesen levágott szakállal. Turbánját a követ faragó mester két-két kiemelkedő kelme-redőzettel ábrázolta, melyek homloka közepén keresztezik egymást. Ez valóban turbán és nem a haj megmintázása. Egyebek mellett ez teszi igen jellegzetessé, nem mindennapivá ezt a leletet. Az arc síma, tökéletes kidolgozású. A szemek ábrázolása teljesen eltér a román-kori arcábrázolásokon látható megpattant, kerek szemkiképzéstől. Az egész arc keleties jellegű. Hasonlóságot mutat a pécsi altemplom déli lejáratának egyik dombormű részletével, az ún. „Három király álma” című kompozíció egyik alvó király fejének formájával.⁷

A véstői kőnél az arc mögötti bemélyített hátteret símára eldolgozta a mester, néhol azonban észrevehető a lapos véső nyoma. Ugyanennek az oldalnak a felső szélén, amint az a 6. képen is látható, 6,5 cm széles párkányzat a kő helyéretételkor szabadon maradt. Az arc baloldala felől pedig 3 cm széles sáv volt ugyanígy kihagyva, és csak ezután kapcsolódott újabb rész hozzá. Ezeket a megfigyeléseket a kötőanyag-nyomok alapján tudtam leírni.

A 6. képen bemutatott előlapon, azaz az indamotívumos részen, fent szintén 6,5 cm széles párkány maradt. Ez alatt kissé rézsűsen kialakított 17 cm széles sávban van a fonatos-palmettás minta. Az itt látható motívumnak párhuzamait — jellegében hasonlókat — a XII. századi magyarországi faragott emlékek között megtalálhatjuk.⁸

3. kép: Síma, féloszlopos, párkányzatos ajtóbélet részek a kolostor „A” helyiségéből.
Figure 3: Smooth, engaged-column, corniced door-frame parts from room "A" of the monastery

Az 1972. évi ásatás első napjaiban újabb figyelmet érdemlő faragott kő került elő a templom délnyugati sarka közelében, a rendház hajdani kerengőjének bejáratánál, a mostani felszíntől mindössze 30 cm mélységből. A 7. képen bemutatott piszkosfehér márványból faragott oszlopfő. A kerengő bejáratánál levő egyik oszlopát díszítette, mellette a törmelékben az oszlop néhány kisebb darabját is megtaláltuk. Az oszlop nem márványból, hanem homokkőből készült. Az oszlopfejezetet kocka alakú márványdarabból faragta, véste, fűrészelte a kőfaragó mester. Négy oldala közül három virágkehelyhez hasonló, rajtuk keskeny keretbe foglalva különböző motívumok láthatók. A negyedik oldala egyenes, illetve a jobb tapadás érdekében fogas kalapáccsal rapcsossá képezett. Teteje símra fűrészelt, még most is megfigyelhető a fűrészelő húzás nyoma a széleken. Közepén kúpos lyuk van, melynek mélysége 2,5 cm. Ezen a felületen is ugyancsak rapcsozott — a szélek kivételével — mint a hátoldalán. A kúpos lyukba helyezett csap gátló hatása mellett ez a durva felület is elősegítette a jobb tapadást, kapcsolódást a fölötte következő építészeti elemhez.

Az oszlopfő méretei: 12×13 cm alapterületű a teteje, magassága 7,5 cm. A kehelyszerű aljkiképzés után kis (letöredezett) nyakkal kapcsolódott az oszlophoz. Itt szintén kúpos lyukba helyezett csapolás rögzítette egymáshoz a két darabot.

4. kép: Indamotívum töredék a templom szentélyéből

Figure 4: Foliated scroll-motive fragment from the chancel of the church

5. kép: A templom nyugati kapujának párkányzat része. „Turbános férfi”.

Figure 5: Part of cornice of the western door of the church. "Turbanned man".

6. kép: A templom nyugati kapujának párkányzat részéről a fonatos, palmettás oldal

Figure 6: The braided, palmetted side of the cornice part from the western door of the church

7. kép: Márvány oszlopfő a nyugati kerengő bejárat környékéről

Figure 7: Marble capital from the area of the entrance to the western cloisters of the monastery

8. kép: A márvány oszlopfő egyik oldala, melyen kutya alakja látható

Figure 8: One of the sides of the marble capital, the form of a dog being clearly visible

9. kép: A márvány oszlopfőn látható két kutya

Figure 9: Two dogs visible on the marble capital

10. kép: A márvány oszlopfő harmadik oldalán levő palmettás levélmotívum

Figure 10: Palmetted leaf-motive on the third side of the marble capital

11. kép: Kocka alakú lábazat

Figure 11: Cubic pedestal

12. kép: Indamotívumos ajtóbélet töredék a templom déli oldalhajójából

Figure 12: Foliated scroll-motive door-frame fragment from the southern side-aisle of the church

A kő az oldalain látható faragványai miatt igen jelentős. Olyan ábrázolás látható két oldalán, mely az eddigi magyarországi román kori faragott kövek között ismeretlen. Ez a motívum két egymással szembenéző kutya, a két szomszédos oldalon. Az előlő oldalon keskeny, félköríves keretben bal felé menő kutya látható (8. kép). A kutya alakja nem emelkedik ki a síkból, hanem a hátteret mélyítették ki. A kutya alakja természetű, finom vonalvezetéssel megformált. A következő oldalon vele szembe néző másik kutya alakját hasonló technikával készítette el a kőfaragó mester, azzal a különbséggel, hogy ez már nem olyan természetű⁹ (9. kép). A harmadik díszített oldalon szintén félköríves keretben találjuk a közepén összefogott, hármas levélmotívumot (10. kép). A középső száron ovális alakú — talán virágbimbó — kiemelkedés van, kétoldalt pedig 1—1 hármaságú palmettalevél hajlik kifelé. Technikailag hasonlóan készült a „kutyás” oldalakkal.

A kő a mintás részekén kívül simára csiszolt. A kutyák fejének felső része és a palmettás rész középső tagjának teteje hiányzik, olyan jellegű, mintha a fölötte levő másik kapcsolódó részen folytatódna a motívum. Egyelőre ez a rész még ismeretlen.

Az előbb bemutatott oszlopfő találási helyének körzetében két ún. kocka-fejezetet is találtunk, melyek oszloplábazat vagy oszlopfő részei is lehettek. Ezek anyaga homokkő (11. kép).

1972. őszén, a templom déli oldalhajójának nyugati részén, a törmelék kitermelése közben, ugyanolyan ajtóbélet töredéket találtunk, mint amelyet a 2. képen mutattunk be (12. kép). Ez a darab is homokkőből készült, mintázata megegyezik a másik darabbal, csak méretben van különbség köztük. Hosszúsága 27 cm, szélessége 17 cm, vastagsága 10 cm. A töredék ajtókeret alja, mivel az egyik vége egyenesen levágott és eldolgzott, jól látható a beillesztés nyoma.

A fentiekben ismertetettekén kívül több vörös márvány oszloptöredéket is találtunk, ezek vastagsága különböző. Van köztük olyan darab is, amelyiknek átmérője 6—7 cm, ilyenek zömmel a nyugati fal omladékából kerültek kibontásra. Feltételezem, hogy a rózsablak küllőtöredékeinek részei. Több párkánytöredék is megmaradt, melyek a templom külső, illetve belső díszítéseként szerepeltek. Ezekről azonban csak egy későbbi, a feltárás eredményeit összefoglaló dolgozatban kívánok ismertetést adni.¹⁰

JEGYZETEK

¹ *Kozák K.*, Félköríves szentélyű templomaink a XI. században. AÉ. 1966. (93). 60. — A XI. században már állottak: Ács, Celldömölk, Ecsér, Felsődörgicse, Sopronharpács templomai, melyek félköríves szentélyzáródásúak és téglalap alakúak. — *T. Juhász I.*, Dombegyház—Vizesmonostor Árpád-kori templomának feltárása. Kézirat, leadva a Móra F. Múzeum Évkönyve számára. — Dombegyházi ásatásom eredményeként is ilyen típusú románkori templom alapfalait találtam meg 1968-ban, melynek korát a XI. századra lehet meghatározni.

² *Rados J.*, Magyar építéztörténet. Bp. 1971. 58., 65., 47. old. 43. ábra. — *Dercsényi D.*, Román kori építészet Magyarországon. Bp. 1972. 10., 15. és 84. kép.

³ *Gerevich T.*, Magyarország román kori emlékei. Bp. 1938. CLX. tábla 3. kép. — *Kralovszky A.*, A székesfehérvári központi bazilika. Székesfehérvár, 1968. 10.

⁴ *Nagy E.*, Adatok Árpád-kori magyar kőfaragásunk technikai kérdéseire. AÉ. 1954. (81.) 61. — A szerző által ismertetett szerszámmomok a vésztői faragványokon is megfigyelhetők.

⁵ Ezúton mondok köszönetet dr. Vargha Istvánnak, a régészet vésztői patrónusának, valamint dr. Fekete Lajosnak, a lelet megtalálójának a segítségéért.

⁶ Ilyenek: Karcsa, Harina, Ócsa, Felsőörs, Lébény stb. A felsoroltak jelenleg is állnak.

⁷ *Dercsényi i. m.* 25. kép.

⁸ *Gerevich i. m.*

⁹ Általában a jobbkezes ember balra néző profilú rajzokat (pl. állatokat), sokkal jobban és tisztábban tud rajzolni, mint jobbra nézőt.

¹⁰ Az ásatás még nincs befejezve, tehát még az elkövetkezendő ásatásokon is találhatunk faragványokat, jelen dolgozattal nincs lezárva a vésztői Csolt-monostor faragott köveinek bemutatása. A vázlatrajzot a szerző, a fotókat dr. Torda M. Béla készítette.

Carved stones of the Csolt monastery at Vésztő

IRÉN T. JUHÁSZ

The Csolt monastery, which is at present being explored, stood long ago on the Mággor hill to the west of Vésztő. This article discusses the most important of its carvings.

The group of church buildings were constructed in several periods. The first was a small church with one nave and a chancel ending in a semicircular arch; this was probably there in the 11th century. A church was later built in its place with three naves and a basilican arrangement. Its main nave ended in a semicircular arch, and its side-aisles with straight walls. The monastery was built to the south of the church, and according to the data to the present it was connected to the church in a U form. The three-nave church and the monastery may have been built in the 12th century. The buildings were richly decorated with various carvings, the following fragments being the most important of these.

Fragment with foliated scroll-motive (Fig. 1) from the debris at the entrance to room "A" of the monastery, and palmetted door-frame fragment (Fig. 2) and smooth engaged-column corniced door-frame fragments (Fig. 3) from this same debris. The significance of the small leaf-motive fragment found in the apse of the church is provided by the tool-marks visible on its surface (Fig. 4).

The cornice fragment found in one of the houses in the village is the most important of the carvings discovered so far. Its delineation is individual, and its craftsmanship is of an artistic level. This stone was one of the left-side cornice sections of the west door of the church (Figs. 5—6). The representation of a bearded "turbanned man" of eastern appearance on the stone has no equivalent in Hungary from the 12th century.

In a south-west part of the monastery a white marble capital was found. Three of its sides are decorated: one dog is on each of two sides, while on the third there is a triple leaf-motive. The fourth side is plain. Because of the representation of the dog, the capital is very important and is without parallel at present among the Romanesque carvings in Hungary (Figs. 7—10).

Also of importance are the stone crowns, and the palmetted door-frame fragments found during the excavations in 1972 (Figs. 11—12).

A szarvasi szárazmalom műemléki helyreállítása

ERDÉLYI ZOLTÁNNÉ—SISA BÉLA

Szarvas városában van az ország egyetlen, berendezésében, szerkezetében teljes ép-ségben megmaradt szárazmalma. A Tomka-féle szárazmalom első műemléki vizsgálatára 1953-ban került sor, amikor is rövid leírás és fényképfelvétel készült az épületről.¹ A vizsgálat javaslata nyomán az építésügyi és művelődésügyi miniszter 1958. évi határozata alapján részesült műemléki védelemben. A műemléki védelem mellett kiemelkedő jelentősége van a malom szerkezetének, működésének építészeti, néprajzi dokumentálása², valamint a működő malom filmkockákra való rögzítése.³

A malom 1962-ig üzemelt, Tomka Sándor a volt tulajdonos betegsége, majd 1963-ban bekövetkezett halála után a malom működésének személyi és tárgyi feltételei is megszűntek. További fennmaradását a Békés megyei Múzeumok Igazgatósága biztosította azzal, hogy a szárazmalmot a hozzátartozó melléképületekkel együtt 1968-ban megvásárolta (1—3. kép).

A malom helyreállítási terve 1969-ben elkészült és ezután megkezdődhetett az épület és berendezésének műemléki helyreállítása.

A szárazmalmot a helybéli birtokos gróf Bolza-család építette 1836-ban. Az építés év-száma a malomházban a kőpad gerendájába van bevésve. Ugyanitt egy címer is volt, fel-tehetően a Bolza családé, amit egy későbbi alakítás során eltávolítottak. A malom építői a hagyomány szerint cseh mesterek voltak⁴, ez azonban nem látszik valószínűnek és az egy szóbeli közlésen kívül több adat nem utal erre. Szarvason és a többi alföldi mezővárosok-ban is voltak malomépítő ácsmesterek. A malomépítés virágzó iparág volt még ebben az időben. A céhszervezetbe tömörült molnárok ekkor még faragó ácsmesterek is voltak.⁵

A XIX. század első felében a szárazmalmok száma állandóan szaporodik. Szarvason a szélmalomok sem tudták kiszorítani őket. Az 1847—1857 közötti időben a városban és a tanyákon működő 48 malom közül 44 szárazmalom, 3 szélmalom és 1 gőzmalom.⁶

A helyi molnármesterek malomépítő tudományáról a XVIII. századból is vannak adatok. 1773-ban pl. elrendelik, hogy a malmot építő molárnak semmiféle forgácsot és fahulladékot nem szabad hazavinnie.⁷ Tessedik Sámuel írja, hogy 1785-ben az új egyházi malmot építő molnár 55 forint készpénzt és két zsák lisztet kapott. 1787-ben Rohoska Mátyás molnármester építi fel az első olajmalomot.⁸ Rohoska Mátyás szintén szarvasi mester volt, nevével máshol is találkozunk.

A XIX. sz. első feléből több malomépítési szerződés is fennmaradt. 1837-ben Szarvas városa Tóth Pál molnármesterrel állapodik meg egy szárazmalom felépítésében.

„Alól írottak adjuk tudtukra mind azoknak, akiket illet, hogy Szarvas Városa egyik egy keringőre való malmának építése eránt a következő contractusra lépünk.

1. Én Tóth Pál molnár és magyar áts mester kötelezem magamat azon elsőben építendő malomnak sátorfáját czélerányosan felállítani, az egész tetejét bé zsindelezni, —

keringőt és kőpadot megcsinálni, — a köveket kifaragni, — szóval mindent a mi egy újonnan építendő malomhoz tartozik, a kovács és kőműves munkán kívül megtenni, — úgy nemkülönben a fenyők megvétele és kiválogatása végett Szólnokba elmenni, — végre pedig ... a malmot f. é. Sz. Mihály napig tökéletesen elkészítve Szept. 29.-ére meg is indítani.

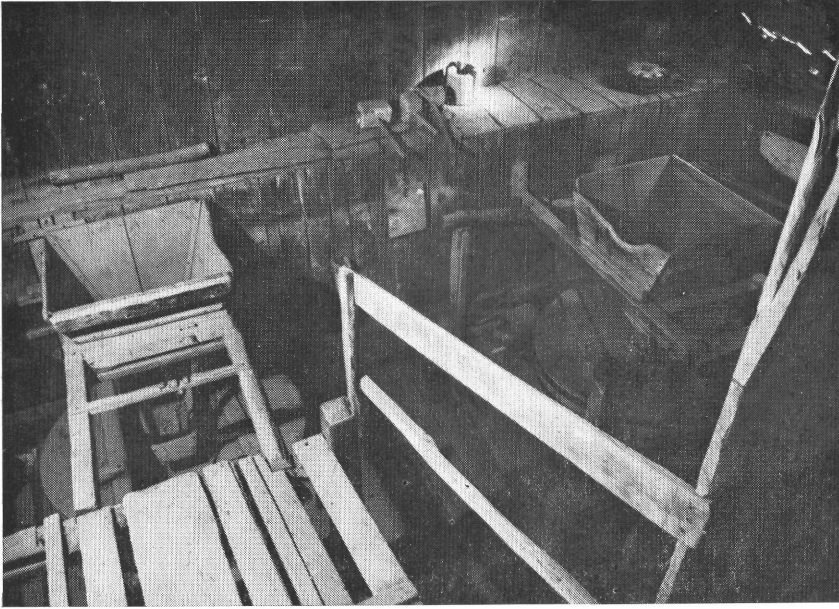
2. Mi pedig Szarvas Városának alul írott Bírái és Előljárói minden ahhoz megkívántató materiáléknak megszerzése mellett kötelezzük magunkat a fent nevezett molnár és magyar áts mesternek a malom építésre fordítandó munka fejében 400 ft. azaz négyszáz váltó forintba megfizetni olly módokkal, hogy ezen summa az általa haszonbérben bírt malom áronájába bele tartozzék, megajánlva egyszersmind azt is, hogy a fent nevezett mester a felépítendő malomnak egy heti őrletés hasznát vehesse.

Melly Szerződésnek mind a két részről leendő megtartására saját neveiket is alá írják. Kelt Szarvason Június 2-ikán 1837.”⁹

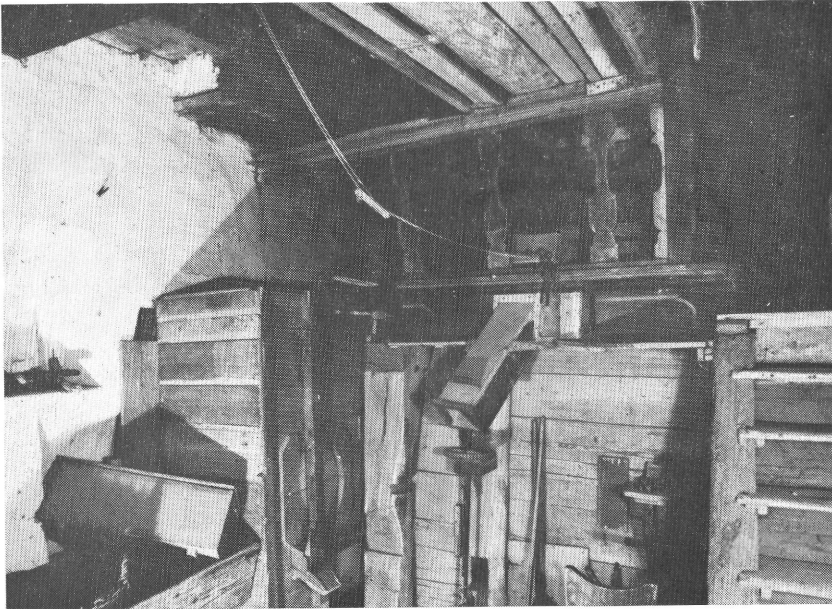
A malom felépült és a város meg lehetett elégedve a mester munkájával, mert a szerződést ugyanezekkel a feltételekkel egy másik, hasonló malom építésére 1838 június 23-án megújították. Tóth Pál egy molnár és ácsmester társával 1843-ban szintén lekötelezik magukat „Szarvas Városa egyik egykerekű kő oszlopokra épített malmánál és a hozzá tartozó molnárháznak... minden felőli munkát tökéletesen el készíteni, azokat zséndellel be fedni, a munkához azonnal hozzáfogni és azt el sem hagyni míg készen nem lesz, minden egyébránt pedig az egész munkát 7 hét alatt elvégezni”.

· 1. kép: A szárazmalom helyreállítás előtt
Figure 1: The horse-driven mill prior to restoration

2. kép: Malomház belső, daráskő felőli része helyreállítás előtt
Figure 2: Interior of the mill-house, from grits-stone, prior to restoration

3. kép: Malomház belső, kőpad felőli része helyreállítás előtt
Figure 3: Interior of mill-house, from millstone support, prior to restoration

A malomépítéshez szükséges anyagot itt is a város adta. A mestereknek pedig fizetett a munkáért „ha tökéletesen elvégezve leszen” 430 váltóforintot és négy köböl búzát”.

A Bolza-malomról az építést követő évtizedekről nincsenek adataink. Bizonyos azonban, hogy a többi földesúri malomhoz hasonlóan ez is ott van azok között, amelyek az 1845. évi örök bevallási szerződés értelmében a város tulajdonába kerültek.¹⁰

Szarvas városa és földesurai közötti szerződés szerint a város örök megváltás útján felszabadult, a földesúri jogok a várost illették, így a malomjog is, „de itt még részletesen is megemlíttetik, hogy a városban található két malmunkat, ezeknek telkeit és anyagait, 24 lisztes és kásás, s három olaj censualis malom jövedelmeit, Rohoska-féle külső malom jövedelmét, telkeit s illetőleg mindezeknek szerződéseit, ... ezennel a város birtokába és örökös használatába átadjuk.” A határban említi még a szerződés a Balczó malmot, amelynek környékén földesúri birtokok maradtak.

Sem az örökváltsági szerződés, sem más, az egyes malmokra vonatkozó városi iratok nem említik, hogy melyik malmot melyik földesúrtól vették át. Így a Bolza névvel sem találkozunk a malmokról fellelhető iratokban.

4. kép: A „Szárás Kásamalom” 1933-ban, előtérben a Tomka család tagjai
Figure 4: The „Horse-driven Corn-meal Mill” in 1933, with members of the Tomka family in the foreground

A Bolza-malomnak a Tomka család birtokába kerüléséről pontos adattal nem rendelkezünk. A családi hagyomány szerint Tomka Sándor nagyapja a múlt század közepén szerezte meg a győrfoktól¹¹. Bizonyos azonban, hogy a Tomka-család a régi szarvasi molnár familiák közé tartozik. Nevükkel találkozunk pl. a „Szarvas városában levő taksás malmok Főkönyvében”, amely felsorolja az 1847—1857. évek malomtulajdonosait és a malmokra vonatkozó adatokat. Itt szerepel Tomka Pál Medvegy aki lisztes 2 kerék után fizeti a taksát 1853 óta. A malom korábban Dely Mártoné és Tabajdy Dánielé volt, 1847-től az ő rovásukra rójják fel a taksát.¹²

Valószínűleg a Tomka-család egyik elődjéről van itt szó, ezt látszik bizonyítani a malomhoz tartozó egyik szerszám is, amelyen TP monogram van.¹³

Az tehát bizonyos, hogy a múlt század második felében a malom a Tomka családé és apáról fiúra öröklődik a mesterséggel együtt (4. kép).

A malom eredetileg kettős malomnak épült. A jelenlegi malomház egy méterrel hosszabb volt és egy raktárhelyiséggel folytatódott. A raktáron túl ismét egy malomház volt a hozzá csatlakozó malomsátorral. 1883 körül a sátorot elbontották és eladták, majd tanyán állították fel újra. Az elbontott sátor malomházából szoba, a raktárból konyha lett.

Amikor Tomka Sándor a malom mögötti lakóházat megvette a szoba, konyha épület-részt lebontotta.¹⁴

A malmok „vándorlásával” egyik helyről a másikra, városból a tanyákra telepítésével a múlt századi írásokban gyakran találkozunk.

A malom korábban lisztesmalom volt és csak a századforduló után lesz köleshántoló és heregubófejtő. 1920-tól 1962-ig, a malom leállásáig kölest hántolt, kásamalom lett. A köles termesztése Szarvas vidékén is jelentős volt és a rizstermelés elterjedéséig a köleskása fontos helyet foglalt el a népi táplálkozásban.

A kásás malmokról az örökvltsági szerződés is külön megemlékezik, de ez nem azt jelenti, hogy ezek a malmok gabonaörléssel, lisztkészítéssel nem foglalkoztak. Jelentőségüket emeli az, hogy külön is megemlékeznek róluk. Így pl. 1847-ben a város többek között három kerék lisztes és egy kerék kásás malmot ad bérbe. 1849—50-ben szintén egy kerekű lisztes és egy kerekű kásás malmot említenek. 1853-ban a város egy évre haszonbérbe adja Sipkovszky Sándornak, mint árverés útján legtöbbet ígérőnek a Bárányvendégfogadóhoz közel fekvő kásás malmot 273 pfr-ért, 40 pozsonyi mérő búzáért, 10 pozsonyi mérő árpáért és 10 pozsonyi mérő kásáért¹⁵ (5—6. kép).

A szárazmalom működését, a kásakészítés menetét Nagy Gyula részletesen leírja a már idézett tanulmányában (7—8. kép). Erre itt most nem kívánunk részletesen kitérni.

A köleshántolás a gabonaörléssel szemben már nem vette egész évben igénybe a malom és a molnár munkáját még abban az időben sem, amikor a kölest nagy mennyiségben termelték. A kásakészítés ősszel, októberben kezdődött és májusig tartott. Ez időszak alatt viszont éjjel-nappal járt a malom. A gőzmalom is hántoltak ugyan kölest, de a szárazmalom sokkal többet és jobb minőségűt készített. A helybelieken kívül ide járt hántolni a környező községek és tanyák népe is, de egyes uradalmak is ide küldték a hántolni való kölesüket. A rizs termelése gyorsan és nagy területeken terjedt el és háttérbe szorítja a köles termelését. Átmeneti időre ugyan még újra fellendül a termelése, pl. a második világháború után és ez tart az 1960-as évek elejéig. A malom leállása előtt már a hántolni való köles is egyre kevesebb.

A malom húzatasára a molnárnak saját lovai is voltak, télen a malomban dolgoztak, nyáron a gazdaságban a tanyán. A hántoltatók saját lovaikat is befogták, de mindegyik ló nem volt erre alkalmas, csak a nyugodt, megdolgoztatott ló. A malomhúzás a lovaknak is nehéz, megerőltető munkát jelentett, s erről már Tessedik is keserűen emlékezik meg. „Az e fajta malmok valóságos megrontói a legjobb magyar lovaknak s ha sokáig fennállnak a

2. Alíróta Szarvas Város Előjáró biz.,
két egy évi határozatba Siphonovszky
Jánosnak, mint a város igazán legyitett
igéretét a Bárányfogadóhoz közel fekvő há-
zas malommal f. évi Apr. 24 kelti az 1854^{es}
évi Apr. 24 sig. 273. sz. ar. határozat,
vagy három pengő forintot, 40. pers. mé-
térű, 10. pers. méterű árpa, és 10. pers. méter
hárszék, oly formán, hogy a két pennel felt-
u. m. 130. f. 30 pengőért, - a birtokot 30.
peromját, az árpaát 5. f. és a hárszékét is
5. peromját mérték - felcserélték előre bead-
ni tartóik. - A fentebb tárgyolt igazítások
a Város részéről meg maga költségén, a kívül
belőle igazítások pedig a határozatú oly
formán, hogy az 5. pers. forintot meg nem haladó
igazításoktól sem a határozatú, az ezen felül
való pedig a Város fizetése illetni, meg pedig
szent, hogy ha a határozatú valamely 5. pers.
forintot meghaladó igazítás az Előjáró
sz. és engedelmére nélkül semmi birtokot
vagy maga a határozatú fizetése megfizetni.
A malom feltár mellett azaz az, mit is
oly

széj állagotban, a melyekben által vette,
kattintik iszra admi a harronbeiló. Végre
gondat kényes által szorotó túri seny a
harronbeilót, a melyökösögeis által, vagy
nemisözögebul iszra terjedete túri által
szorotó podij a Város fogja terhelni.

Mely feltételeket en is által
harronbeiló elfogadván, is a nemisözöge
szöben magamat iszöbeli peritijün borandi
szöbelnek alája szöben, szöbeli peritödesünket
mindket szöbel szöjüt neveink aláírásán,
val szövitjül. Kelt Szarvason 1853. évi 24. szö.

Sipkóvölgyi Sándor

A / evi Junius 14: fel evi malom harronbeiló
136/30 szö szöval Egysia harminchal szöis
harmine szöket szöisken a város szöisziaba
szöszellem - Kelt szöval szöszöb.

Sipkóvölgyi Sándor

A / evi October 10: fel evi harronbeiló 136/30
szöval Egysia harminchal szöval harmine szö
szöket szöisken a város szöisziaba szöszellem
Kelt szöval szöszöb.

Sipkóvölgyi Sándor

5—6. kép: Malombérleti szerződés 1853-ból
Figures 5—6: Mill Lease-Contract from 1853

magyar lótenyésztés nagyon nehezen fog fellendülni... Hallatlan érdemet fog szerezni magának az, aki megtanít arra, hogy a nyomorult malmok helyett álló és folyóvizeken jobb malmokat építsünk.”¹⁶

Szintén Tessedik írja az 1795. évről, hogy „a száraz nyár és kemény tél utáni szűk esztendőben a gazdák lovai annyira legyengültek, hogy a kevés gabonát sem tudták velük szárazmalmokban megőrölni, ezért néhány kézimalmok állítottak fel.”

A szárazmalmok molnárai nemcsak működtetői voltak a malmoknak, hanem, amint a történeti adatok bizonyítják, építői is és az állandó karbantartási, javítási munkákat is ők látták el. Így volt ez a Tomka-malomnál is (9—10. kép). A molnár mindenhez értett ami a malom javításához kellett. A tetőjavítástól a hántoló kövek gondozásáig, a hiányzó alkatrészek pótlásáig mindent a molnár végzett. Ehhez a munkához megfelelő szerszámkészlet és kis műhely, valamint pótkatrész készlet állott a rendelkezésére. A múlt századi malombérleti szerződésekben is a bérlő molnármester kötelessége a belső és kisebb javítások elvégzése. A nagyobb és külső javítások felől már a város rendelkezett.

A szárazmalmok gazdasági jelentőségükön túl a közösség társadalmi életében is fontos szerepet tölthettek be. A korábbi századokban a malmok menedékkjoggal is rendelkeztek.

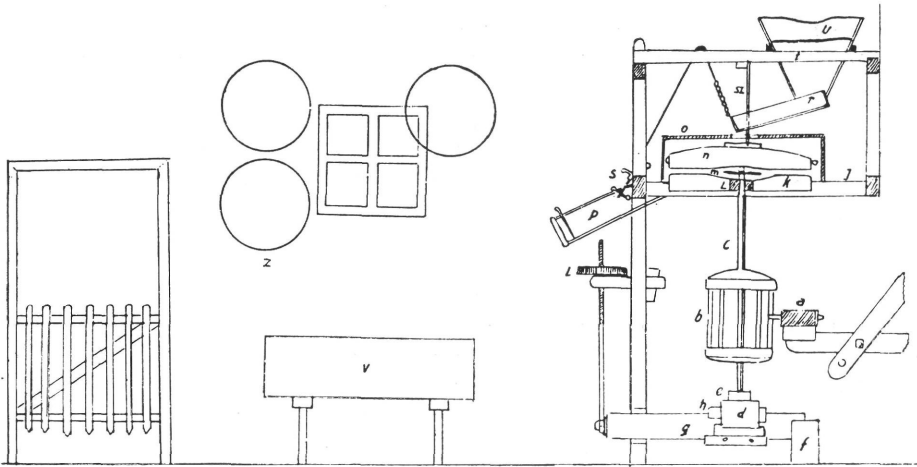
A malomban és a malom környékén összegyűlt örletőknek, hántolatóknak természetes alkalmat jelentett ez egymás és a világ dolgainak, eseményeinek megbeszélésére. Így volt a Tomka malomban is, és végig meg is tartotta ezt a közösségi szerepét. Elsősorban a tanyasi emberek között, akiknek kevesebb alkalmuk adódott a közös összejövelekre. Több község és tanyáinak népe találkozott itt. Az udvar tele volt szekerekkel, de gyakran az utcán is álltak. Sokan itt töltötték az éjszakát is. Télen a malomházban tüzeltek, iszogattak, énekeltek. Megbeszélték hol milyen volt a termés, hol van eladó föld vagy jószág.

A Tomka-féle szárazmalom formájában, építőanyagában, szerkezetében nem különbözött a többi szarvasi s általában az alföldi szárazmalmoktól. Egy általánosan elterjedt típusnak az utolsó példája és képviselője. Ezt bizonyítja a malmokkal foglalkozó szakirodalom és a szarvasi szárazmalmokról található levéltári anyag is. Értékét csak növeli az a sajnálatos tény, hogy az egyetlen teljesen ép szárazmalom az országban. Századunk első évtizedeiben olyan rohamosan pusztultak el a szárazmalmok, hogy mire műemléki, múzeumi védelmükre és megőrzésükre sor kerülhetett, már csak igen kevés emléket lehetett megmenteni. A szarvasihoz hasonló keringősátoros malomtípusból csak a vámosoroszi maradt meg berendezésével együtt, amelyet 1957-ben életveszélyes állapota miatt le kellett bontani. A műemléki védelem azonban így is lehetővé tette megőrzését és ha részben hiányosan is, bekerült az Országos Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményébe.¹⁷

Meg kell még említeni a hasonló tarpai szárazmalmost, amelynek belső szerkezete már hiányzik s részben átalakítva csak a keringősátor és a malomház áll.

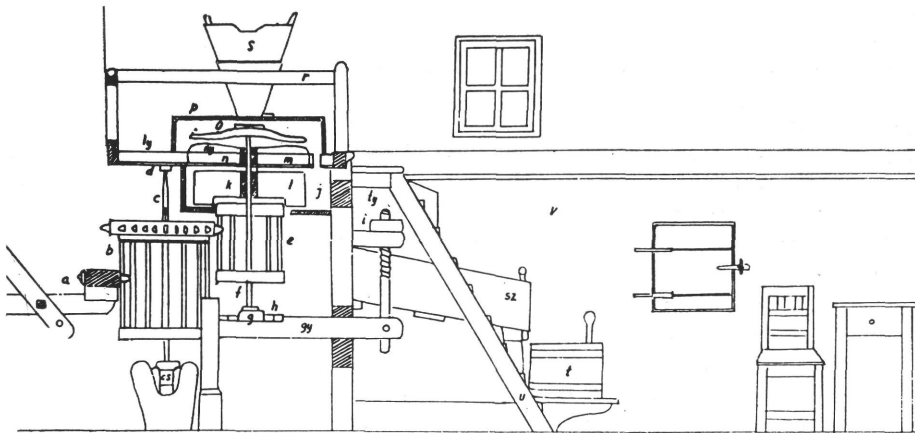
A Dunántúlon a szárazmalmok közül az olajütők éltek legtovább. Ezeknél a meghajtó kerék és az olajütő malomszerkezet egy közös nyeregvetős épületben foglal helyet. Ilyen volt a dabronci olajmalom (Veszprém m.), amelyet Zalaegerszegen a Göcseji Falumúzeumban állítottak fel, s a mekényesi (Baranya m.), amelyik évek óta szétbontva áll és a közeljövőben fogják felépíteni az orfűi szabadtéri gyűjteményben. Az 1742-ből származó szentjakabfai (Veszprém m.) olajütőt is csak a szakszerű lebontás és konzerválás mentette meg 1964-ben a pusztulástól. Újra való felépítése szintén csak múzeumi gyűjteményben valósítható meg.

Az állati erővel hajtott szárazmalmokról a XV. századtól vannak írásos adatok.¹⁸ Békés megye történeti leírása 1449-ből Pázmányban említi szárazmalmost. A következő századokban, különösen a XVIII—XIX. sz-i összeírásokban már sok szárazmalmost említenek országszerte, de főleg a nagy, alföldi parasztvárosokban.

7. kép: A darálásra szolgáló berendezés keresztmetszete: a) keringőtalp, b) orsó, c) szálvas, d) talp, e) porvédődeszka, f) segédoszlop, g) keresztzállító gerenda, h) szabályozóék, i) kőszállító, j) kőpad, k) padkó, l) tőke, m) kotróvilla, n) forgókő, o) kéreg, p) kifolyócső, r) etetővályú, s) szabályozó, sz) rázófa, t) garattartó, u) garat, v) rostálóteknő, z) kézirosta (Nagy Gyula nyomán)

Figure 7: Cross-section of the equipment used for the grinding: (a) circling support; (b) spindle; (c) iron tie; (d) support; (e) dust-protecting board; (f) auxiliary column; (g) cross-carrying beam; (h) regulating spike; (i) stone-carrier; (j) millstone support; (k) supported stone; (l) block; (m) scraping fork; (n) rotating stone; (o) outer layer; (p) outflow tube; (r) feeding-trough; (s) regulator; (sz) shaker; (t) hopper-holder; (u) hopper; (v) sifting tray; (z) hand-sieve. (After Gyula Nagy)

8. kép: A köles hántolására szolgáló berendezés metszete: a) keringőtalp, b) nagyorso, c) szálvas, cs) talp, d) kisgerenda, e) kisorsó, f) szálvas, g) talp, gy) keresztzállító gerenda, h) ékek, i) szállító, j) vitorladob, k, l) vitorlák, ly) kőpad, m) padkó, n) tőke, ny) agyag, o) forgókő, p) kéreg, r) garattartó, s) garat, sz) osztályozó teknő, t) véka, ty) ondócsatorna, u) grádics, v) ondóház (Nagy Gyula nyomán)

Figure 8: Section of the equipment used for the husking of millet: (a) circling support; (b) large spindle; (c) iron tie; (cs) support; (d) small beam; (e) small spindle; (f) iron tie; (g) support; (gy) cross-carrying beam; (h) spikes; (i) carrier; (j) wing drum; (k, l) wings; (ly) millstone support; (m) supported stone; (n) block; (ny) clay; (o) rotating stone; (p) outer layer; (r) hopper-holder; (s) hopper; (sz) sifting tray; (t) bushel; (ty) pouring channel; (u) steps; (v) pouring house. (After Gyula Nagy)

A szarvasi szárazmalmok fejlődését a város újratelepítésének idejétől kísérhetjük figyelemmel. A török elleni felszabadító háborúban Szarvas is elpusztult, romokban maradt és évtizedekig elhagyatva lakatlanul áll. 1720-ban kapja meg Harruckern J. György és megkezdí betelepítését. 1722-ben népesül be. Nógrád, Abauj, Pest megyéből és Békéscsabáról jöttek részben magyar, többségükben evangélikus szlovák jobbágyok.¹⁹

1723-ban már mezővárosi kiváltságot kap, a város fejlődik és lakosainak száma is gyorsan nő. Az új városhoz nagykiterjedésű puszták, legelők tartoztak. Ebben az időben még az állattenyésztés a legfontosabb gazdasági tevékenység itt, a gabonatermelés csak a XIX. sz. elején kezd fellendülni.

A leteleplőknek első kérései között szerepelt egy községi szárazmalomnak a felépítése, amire meg is kapták az engedélyt. Tessedik Sámuel Szarvas Mezőváros Gazdasági Krónikájában a szárazmalmok helyzetéről is beszámol. 1743-ban még csak két szárazmalom volt a városban. A szárazmalmok helyett szívesebben látná a vízimalmokat, de Szarvason később sem építettek vízimalmot. Békés megyében a középkorban a Körösökön szép számmal voltak vízimalmok, a török elleni háborúban azonban nagy részük elpusztult és később is csak kevés épült újjá. Nagyobb számban létesültek ezután száraz, majd szélmalomok.

1760-ban már négy szárazmalom van, ezek mint a többi földesúri javak bérbe voltak adva a községnek. 1769-ben hét szárazmalom van árendában²⁰, 1773-ban már nyolc malomról van említés.²¹ 1785-ben felépítik az új egyházi malmot, majd 1787-ben Rohoska Mátyás molnármester megépíti az első olajmalmot. Tessedik írja, hogy még 1804-ben is hat mérföldről is jönnek ide olajat sajtoltatni. A szárazmalmok száma tehát állandóan szaporodik. Az 1822. évi várostérképen már 13-at jeleznek. A malmok szaporodása természetes velejárója volt a városi lakosság növekedésének, a fellendülő földművelésnek és a gabonatermelésnek.

9. kép: Tomka Sándor az orsó csöveinek faragása közben
Figure 9: Sándor Tomka during the carving of the spindle tubes

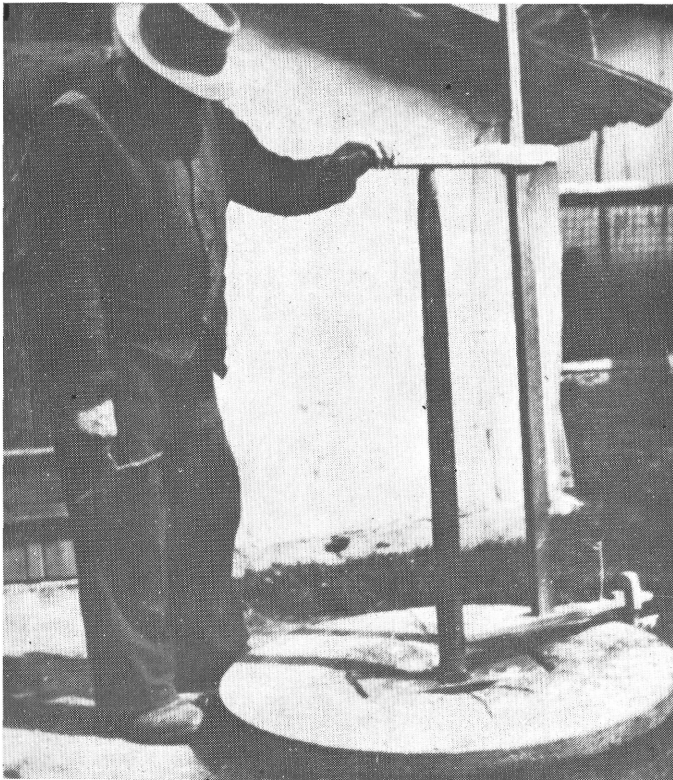
A malomtartás joga az örökváltságig Szarvason is a földesúri kiváltságok közé tartozott, de a földesúri malmok a városnak voltak bérbeadva. Ennek ellenére már az örökváltság előtt is találkoznak városi malmokkal, amelyek szintén haszonbérbe voltak adva egyes molnároknak. Az Evangélikus Egyháznak is voltak szárazmalmai, az 1847—1857-es évekről készült kimutatás szerint is három kerék lisztes malommal rendelkezett.

Az örökváltsági szerződés megállapodásai a felsőbb jóváhagyások után 1846—47-ben valósulnak meg. A megváltott javakért a városnak tekintélyes összeget kellett kifizetnie.²²

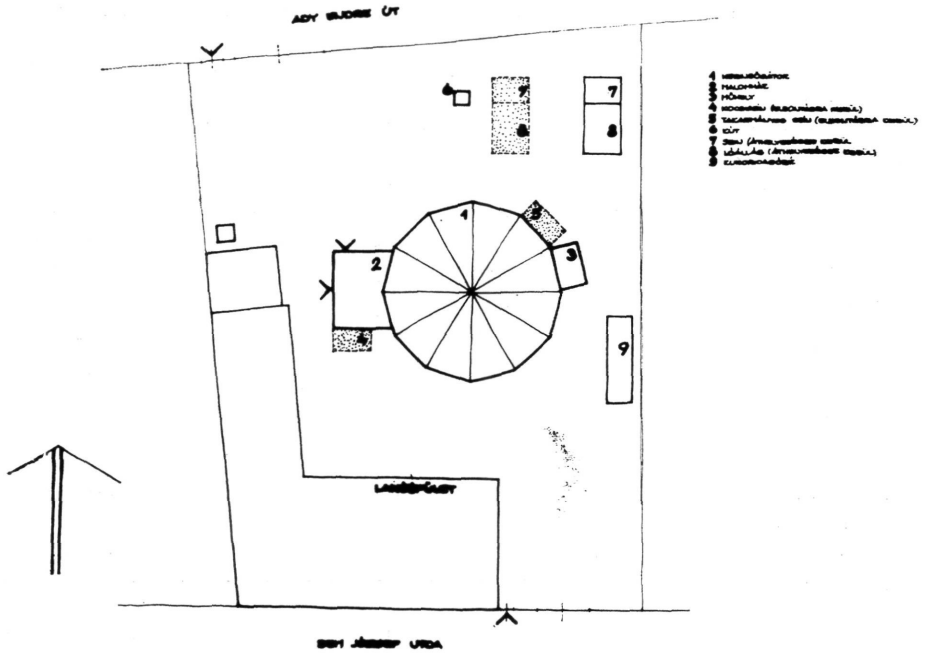
A megváltott malmokat és azok jövedelmeit is a váltság kifizetésére használták fel. A malmok egy részét az Örökváltsági Pénztár kezelte, más részüket eladták helybéli molnár-mestereknek.

Részletes malomárverési jegyzőkönyv maradt ránk 1855-ből, amikor a város — „kizárólagos, saját birtokában levő öt száraz és két kerekű szélmalomnak”... az elárverezését hirdette meg két fordulóban. Az árverésen vásárolni kívánóknak „bánom pénzt”, cautiót kellett lefizetni. Egy száraz kerék után 150 ft.-ot, egy szélmalmi kerék után 200 ft.-ot. A megvásárolt malmot két részletben kellett kifizetni. Az árverésen 23-an fizették be a bánom pénzt. Az első fordulóra 1855. február 25-én került sor a következő sorrendben:

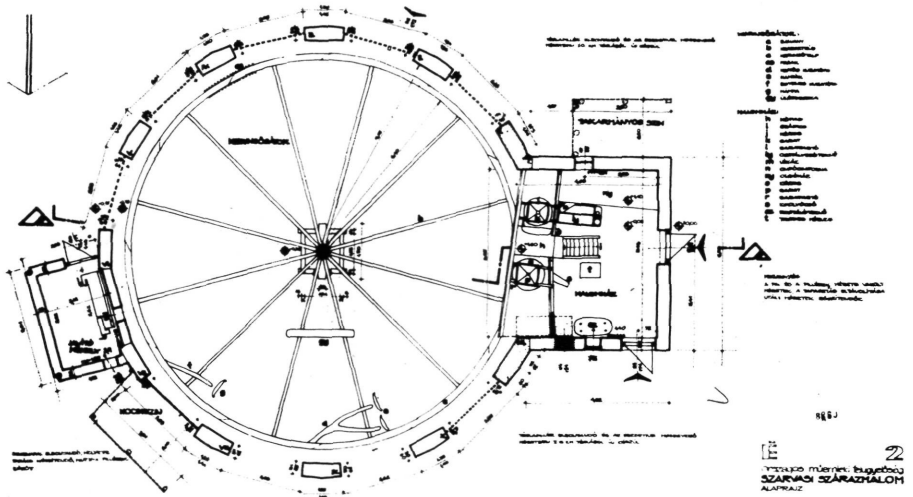
1. Sipkovszky-féle malom. Kikiáltási ár 3250 ft. Tizenegyedik licitálásra Lusztig Mártoné maradt 4025 ft.-ért.

10. kép: Az őrlőkő besabályozása
Figure 10: Setting of the grinding stone

11. kép: A helyreállítási terv helyszínrajza
 Figure 11: General plan of the restoration plan

12. kép: A helyreállítási terv alaprajza
 Figure 12: Ground-plan of the restoration plan

2. Tóth Pál melletti két kerekű. Kikiáltási ár 2680 Ft. Megvette Grün Gerson 3000 ft.-ért.

3. Balai kert mellett új malom, egy kerekű. Kikiáltási ár 1450 ft. Megvette Grün Jakab 1455 ft.-ért.

4. A város felőli, egyik s első szélmalom. Kikiáltási ár 2125 ft. Megvette Boros Mihály 2180 ft.-ért másodszeri licitálásra.

5. A tulsó szélmalom eladásra kikiáltatik 2125 ft.-ért. Megvette Boros Pál 2135 ft.-ért másodszeri licitálásra. Az árverés másodszeri, befejező fordulóját március 4-én tartották meg, ahol már lényegesen magasabb áron cseréltek gazdát a malmok az alábbiak szerint:

1. A Sipkovszky-féle két kerekű szárazmalmot Sipkovszky Sándor vette meg negyedik licitálásra 4029 ft.-ért.

2. A Tóth Pál-féle két kerekű szárazmalmot Mucha János vette meg tizenhetedik licitálásra 3022 ft.-ért.

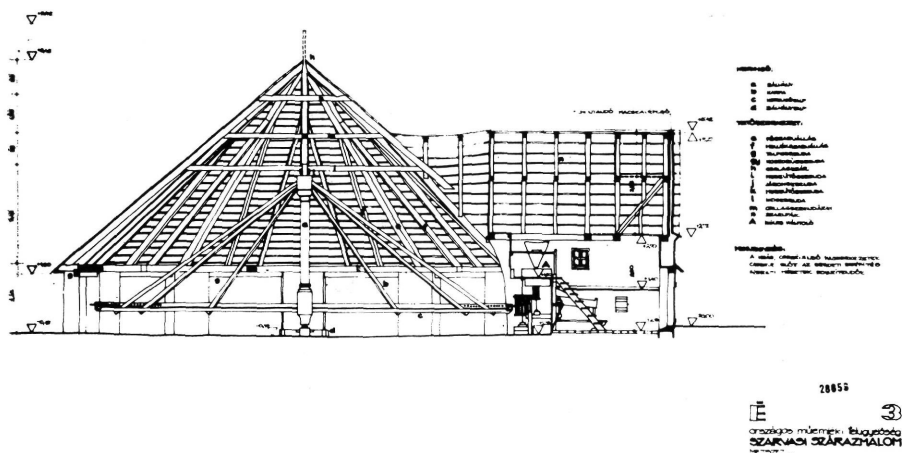
3. A Balai kert mellett egy kerekű szárazmalmot Matejszko Mihály vette meg harminchetedik licitálásra 2143 ft.-ért.

4. Az első, város felőli szélmalmot Tóth Pál vette meg kilencvenötödik licitálásra 3603 ft.-ért.

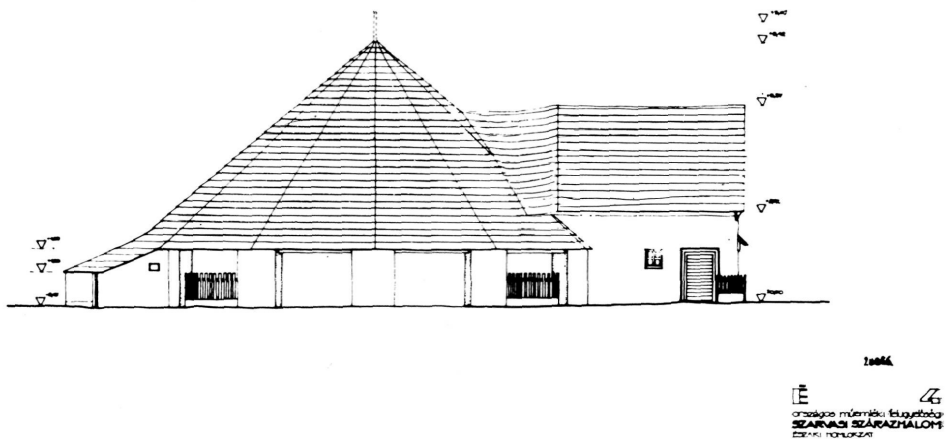
5. A tulsó és második szélmalmot ifj. Jánovszky János vette meg ötvenegyedik licitálásra 3450 ft.-ért.²³

A város tulajdonában maradt malmokat haszonbérbe adták ki, ahogyan azt a korábbi években is tették. A szerződéseket rendszerint egy évre kötötték és a feltételek általában hasonlóak voltak.

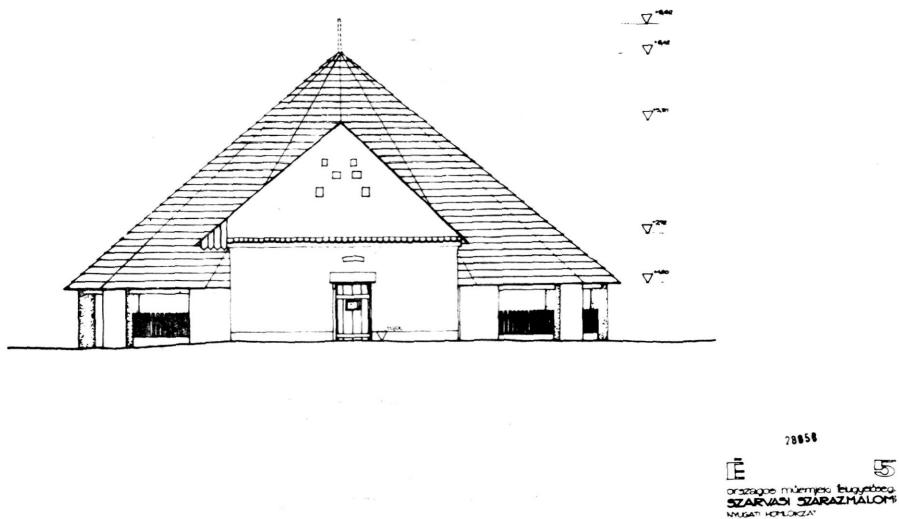
„Alulírott Szabad Szarvas Városa Előljárói kiadtuk egy évi haszonbérbe Tóth Pálnak két kerék lisztes malmainkat mint legtöbbet ígérőnek f. év Április 24-kétől a jövő évi Április 24-ig 352 az az háromszáz ötven két váltóforint és 60 köből búza és 10 köből árpáért oly formán, hogy a készpénznek haszonfelét ú. m. 176 vforint félvényként előre, búzából hónapanként két köblöt, árpából két vékát tartozik előre fizetni, a félév eltelével az egész mennyiség felét pótolni köteles levén. — A külső vagy nagyobb igazításokat a város tette meg a maga költségén, a belső vagy kisebb igazításokat pedig a haszonbérelő.

13. kép: a helyreállítási terv metszete
Figure 13: Section of the restoration plan

14. kép: Helyreállítási terv, északi homlokzat
 Figure 14: Restoration plan, northern elevation

15. kép: Helyreállítási terv, nyugati homlokzat
 Figure 15: Restoration plan, western elevation

A malmok leltár mellett adatnak által mellyeket olly állapotban a millyenben át vette, tartozik vissza adni a haszonbérő. Végre gondatlanság által okozott tűzi veszély a haszonbérőt, a mennykőcsapás által vagy szomszédsgbul oda terjedt tűzi kár a várost fogja terhelni. Melly feltételeket én is alulírott haszonbérő elfogadván és a nemfizetés esetében magamat szóbeli per útján hozandó ítéletnek alávetve mind a két részről ebbeli szerződésünket saját neveink aláírásával erősítjük.

Kelt Szarvason 1848. év Április hó 24-én.^{24a}

Az egyes malmok haszonbére malmoktól függően és időben viszonylag kevésbé tér el egymástól. Egy kerék után 200—300 váltóforintot, 30—40 köből, vagy pozsonyi mérő búzát és 10 köből árpát fizettek. A kását is készítő malmok után ezen kívül 5—10 köből kását is. A szerződések hangsúlyozzák, hogy a legtöbbet ígérő bérőnek adják ki a malmot és az 1847. évi szerződésekben már 100 ft. bánompénz lefizetését is megkívánják, ami nem számított bele a haszonbérbe.

Az 1847—48. évben a városi kimutatások szerint haszonbérbe adtak:

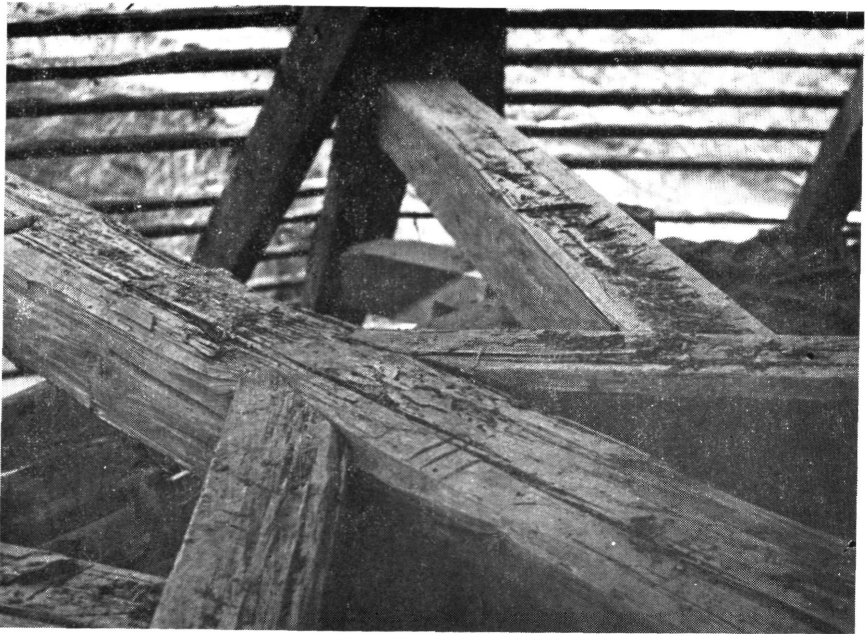
1 drb. három kerekű lisztesmalmot, 4 drb. két kerekű lisztesmalmot, 1 drb. egy kerekű kásásalmot.

16. kép: A főszarufa és a fiókgerenda csatlakozása
Figure 16: Connection of the blade and the secondary beam

17. kép: Új szarufa csapjának készítése
Figure 17: Preparation of a new blade pin

18. kép: A csillagerendázat csomóponti részlete
Figure 18: Joint connection detail of star timber blocking

Az 1849—50. évben:

3 drb. két kerekű lisztesmalmot, 2 drb. egy kerekű lisztesmalmot, 1 drb. egy kerekű kásasmalmot.

Az 1850—53-ig terjedő időben:

5 drb. két kerekű szárazmalmot, 1 drb. egy kerekű szárazmalmot.

Az 1853—54. évben:

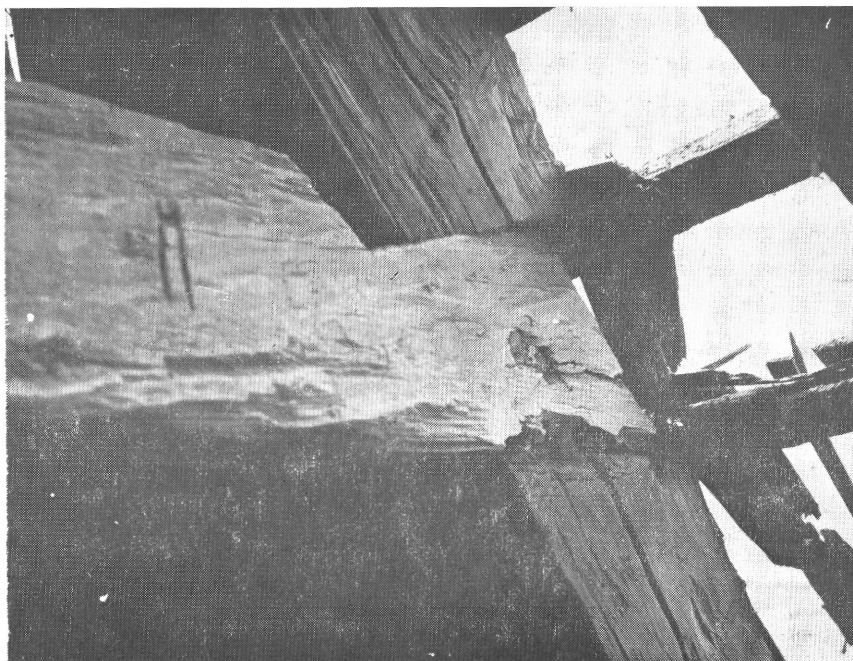
2 drb. két kerekű szárazmalmot, 4 drb. egy kerekű szárazmalmot.

Az 1854—55. évben:

2 drb. két kerekű szárazmalmot, 2 drb. egy kerekű szárazmalmot, 2 drb. szélmalom.^{24b}

A következő években malombérleti szerződésekkel már nem találkozunk. Az 1862. évben összeállított taksás malmok főkönyvében a város már csak két szárazmalommal rendelkezik, mindkettő két kerekű lisztesmalom, az egyik a Serház melletti. Ebben a kimutatásban hat magántulajdonban levő malomnál jegyzik meg, hogy korábban a város tulajdona volt, ebből öt szárazmalom 1848 előtt épült, egy szélmalom pedig 1848-ban.

A malombérleti szerződések pontosan megszabták a haszonbér fizetésének módját és idejét. A bérlő a cautió lefizetése mellett vagyonával is felelt a vállalt kötelezettségek teljesítéséért. Így pl. az egyik bérlő 1848-ban 36 $\frac{1}{2}$ köből búza és 3 véka árpa adósságára ajánlotta az évi termését, és ha az nem lenne elég, minden vagyonát lekötelezi. A város által eladott malmokat is rendszerint a haszonbérlő molnárok vásárolták meg, nevüket ott találjuk a későbbi malomtulajdonosok között. Egy-egy molnárcsalád néha több malommal is rendelkezik. A malmon kívül földjük, tanyájuk is van. A malmok nemcsak a földesuraknak, de később az ügyes és jó szakértelemmel rendelkező molnároknak is jól jövedelmeztek.

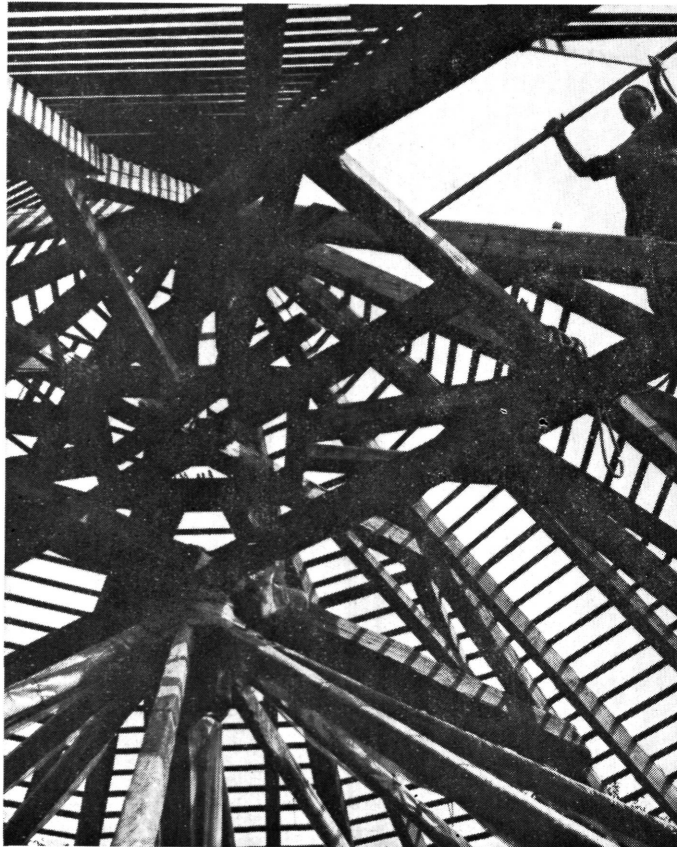
19. kép: A merevítőgerenda és a főszarufa csatlakozása
Figure 19: Connection of the tie beam and the blade

A XIX. század derekán a volt földesúri, városi malmokat kevés kivétellel magántulajdonban találjuk. Az 1847—1857 között nyilvántartott 48 malom közül 45 magántulajdonban van. Jól tükrözi ez a kor társadalmi, gazdasági változásait. A fellendülő mezőgazdasági áruterelés, a magyar búza és liszt jó minősége, külföldre is meginduló szállítása időleges felvirágzást biztosított a szárazmalomnak.

Az örökváltás útján felszabadult szarvasi lakosságnak is megnyílt a lehetősége az intenzívebb gazdálkodásra.²⁵ Megindul a tanyásodás és a nagykiterjedésű tanyavilágban a szárazmalomok építése. Az 1850-es években ugrásszerűen megnő a szárazmalomok száma, gőzmalom ezekben az években még kevés van, Szarvason is csak kísérleteznek vele, még nem komoly versenytárs és a nagy mennyiségű gabona feldolgozása a száraz és szélmalomokra hárul. Érdeemes áttekinteni az ismert szarvasi malomok építési adatait, amely érzékelteti ezt a gazdasági fejlődést.

Az 1847—1857. években nyilvántartott malombokból:

1848 előtt épült 19 szárazmalom, ebből 3 olajmalom, 1848-ban épült 2 szélmalom, 1849-ben épült 1 szárazmalom, 1852-ben épült: 1 gőzmalom, 1853-ban épült 4 szárazmalom, ebből 1 olajmalom, 1854-ben épült 14 szárazmalom, ebből 1 olajmalom, 1855-ben épült 2 szárazmalom, ebből 1 olajmalom, 1 szélmalom, 1856-ban épült 2 szárazmalom, 1857-ben épült 1 száraz olajmalom.

20. kép: A keringősátor tetőszerkezete helyreállítás közben
Figure 20: The roof structure of the circling pavilion during restoration

Összesen: 37 száraz lisztes és kásamalom, 7 száraz olajmalom, 3 szélmalom, 1 gőzmalom.

A malmok építésére a városi tanácsülés határozata adott engedélyt. Előfordult azonban, hogy csak szóbeli engedélyre, vagy minden engedély nélkül építik fel, főleg tanyákon és csak utólag kérnek engedélyt a beindításra. Így pl. 1855-ben Tóth Sámuel épít egy szélmalmot a cserépgyár mellett csak szóbeli engedély alapján.

A szárazmalmok egyik helyről, a másikra való áttelepítése sem volt ritkaság ebben az időben, volt ilyen a városon belül is, és a tanyákra kiköltöztetett malom is igen gyakori.

1853-ban pl. a város egyik szárazmalmát áttette az újonnan épített sör és pálinkaházhoz s ettől kezdve „Serház” malomként említik. Belső, városi malomnál többről közlik, hogy tanyára vitték, pl. Rohoska Sámuel két kerekű lisztesmalmát. (1847-ben már megvolt). „1856. ápr. 1-én ezen malom eladtván a városból a tanyák közé vitetett. Vett belőle egy kereket Balczó Mátyás, ... egy kereket Velki Mihály”. A város egyik 1853-ban elárverezett egy kerekű lisztes malmát is a vevő Kiss Mihály „csakhamar Tóth Pálra ruházta, ki is azt elbontván a tanyákra vitte ki”. Tanyára került a Tomka-malom másik fele is, amint azt korábban említettük.

Külső malom már a század első évtizedeiben is volt, de nagyobb számban az 1850-es években építik és valószínűnek vehetjük, hogy később a gőzmalomok szaporodásával a szárazmalmok tanyákra telepítése tovább tartott.

1849-ben indítják be Veles György külső egy kerekű lisztes malmát, amelyet haszonbérbe vett funduson építenek fel, tehát csak ideiglenesen áll, ezért pl. váltságot nem fizet utána.

1853-ban több külső malmot építenek. A kondorosi holdakon Kiss Pál Lomjanszky kap engedélyt két kövű lisztes malom beindítására. Ez sem új malom már, mert korábbi birtokosokat is említenek. Ifj. Jánovszky János a berényi út melletti tanyán épít egy kerekű lisztesmalmot, amit 1858-ban elad. Tóth Sámuel egy kerekű lisztesmalmot épít Újfaluczky Mihálynak a csabai úttól balra eső tanyáján, amit nem sokkal később Brusznicky Pál vett meg Tóth Sámueltól.

1854-ben Megyik Mihály tanyáján egy kerekű lisztes malmot építenek fel, amit közösen bír Sebján Mátyással. A malom előző tulajdonosa Rohoska Pál volt. Nyemcsok Jánosnak Laluska Mihály gyomai út melletti Malmosdűlőn levő tanyáján van egy kerekű szárazmalma. Roszik György szintén ez évben indít be egy külső egy kerekű lisztesmalmot.

1856. január 1-én özv. Medvegy Jánosné Cseper tulajdonában levő egy kerekű lisztesmalom „tétetett forgásba”, amely malom a Hosszú tanyasoron épült. Csicsely János egy kerekű lisztesmalma is a tanyasoron épült, minden engedély nélkül. Forgásba tétetett 1856. okt. 1-én.

1857-ben ifj. Jánovszky János épít egy olajmalmot „a szélmalomok melletti szegleten a csaba—orosházi országutak összefolyásánál”. Ezt az olajmalmot korábban a városi lisztesmalma mellé akarta felépíteni, amit eladott.

A külső malmoknál a malom és a tanya tulajdonosa igen sok esetben nem azonos. A molnár csak bérlő a területet, ahová a malmot felépíti. Felmerül az a következtetés, hogy szárazmolnároknak jó üzlet volt a gabonakonjunktúra idején tanyákon malmot építeni és üzemeltetni. A tanyasi lakosság ellátásán túl a termelt gabona helybeli megőrlése, feldolgozása. A szárazmalmok viszonylag könnyen áttelepíthetők és gyorsan felépíthetők voltak. Azzal, hogy helyébe mentek a termelőnek jól ismerték fel és kapcsolták össze a gazdasági fellendülés és a szárazmalmok nyújtotta lehetőségeket.

A lisztes és kásás szárazmalmokhoz kapcsolva Szarvason is ott találjuk az olajmalomokat. A gazdasági és technikai lehetőségek jó kihasználása volt ez, hiszen az olajütés szezonmunka volt és nem tartott egész évben. Így pl. 1853-ban Palyov György Juhász a már korábban is meglévő lisztesmalmához egy olajmalmot épít. Veles György 1854-ben

egy kerekű lisztesmalmával egyidőben olajmalmot is épít. Kiszely Pál Janov az 1854-ben megépített egykerekű lisztesmalmához 1855-ben egy olajmalmot épít.

A lisztes és olajmalom összekapcsolására élő példa volt még a vámosoroszi szárazmalom, ahol egy meghajtó kerék lisztőrő és olajütő berendezést működtetett, természetesen nem azonos időben.

A szárazmalmok még virágkorukat élik és egyre többet építenek belőlük, amikor Szarvason is megkezdik az első gőzmalom építését. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy a kezdeményezők között ott találjuk a szárazmolnárokat is.

1851. október 22-én ifj. Jánovszky János, Ponyiczky Pál és társaik 10 évre megkapják a várostól a gőzmalom kizárólagos jogát évi 800 pft. taksának a lefizetése mellett. A malmot 1853. január 1-én meg is indították, „de a működő gép a társaság hibáján kívül csakhamar használhatatlanná válva működni megszűnt s hatóságilag lepecsételve vesztgelt, miért is az 1854. Szept. 24-én tartott Tanácsülés P. K. 259 számú határozata szerint a múlt 1853 ½ évre járandott s a jövőben járuló taksát a gép ujonnan kötelességszerűleg elkészítéséig, vagy is 1855 április 1-ig a Városi Tanács elengedte. A vállalkozó társulat tagjainak nagy pénzáldozatokba került újabbi igyekezetök is meghiúsulván, — a városi Tanács beleegyezésével a malomjog Epstein Simonra ruháztatott, kinek is fizetési határideje 1855 ápr. 24-re tüzetett ki”.²⁶

21. kép: A szárazmalom helyreállítás közben
Figure 21: The horse-driven mill during restoration

A malom újbóli beindítása sikerrel járt és ettől kezdve folyamatosan működött.

Az első gőzmalom még nem tudta elvenni a száraz és szélmalomok elől a munkát, de az újabb gőzmalomokkal már nem tudták tartani a versenyt és fokozatosan kiszorultak a termelésből.

Szarvason a XX. század elején a Tomka malmon kívül még működött a Balázs és a Behán szárazmalom, de az 1920-as években ezeket is lebontották. Ma már csak a Tomka-féle szárazmalom áll az ősi iparág utolsó emlékeként.

A Békés megyei Múzeumok Igazgatósága — a Békés megyei Tanács V. B. pénzügyi támogatásából 1968-ban 165 000 forintért megvásárolta a szárazmalmot, az utolsó molnár örökösétől Borgulya Györgynétől, szül. Tomka Juliannától. A szárazmalom és a molnár családjának lakóháza az Ady Endre utca és a Bem József utca által határolt 1918. és 1919. hrsz. telken volt, a Bem József utca 26. szám alatt. Amikor a malom vásárlása megtörtént a telket megosztották. A szárazmalomhoz tartozó telek 1529/1. hrsz.-ot kapott, bejárata az Ady Endre utca felől. A malomhoz tartozó telek jelenlegi határai kedvezőbb végleges telekhatár kialakítását teszik szükségessé (11. kép).

A Békés megyei Múzeumok Igazgatósága kérésére az OMF elkészítette a szárazmalom műemléki helyreállításának tervét 1969-ben (12—15. kép). A helyreállítás építész tervezője: Sisa Béla, munkatársa Tóth Csaba, a néprajzi és történeti feldolgozást Dr. Erdélyi Zoltánné készítette, a tervezési munka konzulense Mendele Ferenc műteremvezető volt, — a költségvetést és egységárelemzést Gáspár László készítette, a műszeki ellenőrzést a Sarvasi Városi Tanács V. B. részéről Tímár László, az OMF részéről Mezősi József végezte. A malom felmérését Vinkler György készítette 1966-ban.²⁷

22. kép: A szárazmalom helyreállítás közben
Figure 22: The horse-driven mill during restoration

23. kép: A szárazmalom a bejárat felől, helyreállítás után
Figure 23: The horse-driven mill, from the entrance, after restoration

A szárazmalom helyreállítása 1969-ben kezdődött és 1973-ban fejeződött be.²⁸ A helyreállítás költségét a Békés megyei Tanács VB, a Szarvasi, Tanács VB és az Országos Műemléki Felügyelőség biztosította.

A kivitelezési munkát a Szarvasi Városi Tanács V. B. Költségvetési Üzeme végezte (főépítészvezető: Bodai József, építésvezetők: Gyekiczki Pál, Klimaj Mihály, Szabó József és Kordoványi Judit. A Múzeumok Igazgatósága részéről a folyamatos felügyeletet dr. Palov József, a Szarvasi Múzeum igazgatója látta el.

A százharminc éve készült kettős szárazmalom ez idő folyamán több alkalommal lett javítva, illetve alakítva. A jelenleg megmaradt egyes malom utolsó javítása kb. tíz éve történt. Ez alatt az idő alatt a malom valamennyi szerkezete jelentősen rongálódott és további igénybevételre alkalmatlanná vált. A műemléki helyreállítás feladata volt a teljes műszaki felújítás — a műemléki elvek figyelembe vételével — és a malom üzemképessé tétele. A szárazmalom az építetű igényeinek megfelelően lett helyreállítva és a malom, a helyreállítás után malom-múzeumként fog működni.

A szárazmalom keringősátorból, malomházból és javítóműhelyből áll. A keringősátor délnyugati javítóműhely előtti részéhez hozzáépítettek egy kocsiszínt, a malomház déli oldalához pedig egy takarmányos színt. A helyreállítás alkalmával, — mivel ezek építészeti és történetileg nem voltak jelentősek és gátolták volna a malom bemutatását, — elbontásra kerültek. A malomhoz tartozó telken helyezkedik még el egy lóállás színnel egybeépítve, ezt a malom bemutatása érdekében a helyszínrajz szerint a szomszédos telekhatár mellé helyeztük át. Ide tartozik még egy gémeskút és egy kukoricagöré, ez mindkettő eredeti helyén maradt helyreállítás után is.

A keringősátor 12 szög alaprajzú, a sátoztetőzetet tartó 11 pillér közül a javítóműhely melletti 2 db VI. és VII-es pillér eredeti állapotban maradt, a többi műszaki szükségességből cserélni kellett. A feltehetőleg házi égetésű téglából, szigetelés nélkül készült pillérek a nedvesség és a fagy hatására további teher hordására alkalmatlanokká váltak. A cserélt pillérek beton alapozást kaptak, két rétegű ragasztott vízszintes falszigeteléssel és erre — az eredeti pontos méretek felhasználásával — kisméretű falazó téglából javított habarcsba rakva készültek el az új tartópillérek. Az I. és XI. pillérek közvetlenül a malomházhoz csatlakoznak, ezek a helyreállítás során megroggyantak, illetve a XI. jelű pillér a malomház kb. 1,5 m-es falrészével kidőlt, ami indokoltá tette ezeknek a pilléreknek és a falrészeknek az új téglával, illetve vályoggal történő helyreállítását. Új kisméretű téglából lett falazva az eredeti méreteknek megfelelően a javítóműhely három oldalfala is.

A malomház falazatán is jelentős javítási és pótlási munkákat kellett végezni. Az északi oldalon megmaradt vályog fal 1 méter magasságban téglalálazással készült, a XI. jelű pillérnél kidőlt és újonnan készített falrész, valamint az egy méter magas alálazás szigetelt beton alapra került. Az északi homlokzaton megszüntettük a heregubófejtésnél utólagosan kialakított ajtót és visszaállítottuk az eredeti, (befalazott) ablakot. A déli homlokzaton levő ablak, valamint az északi homlokzaton levő ajtó pótlásos javítást kapott. A keleti homlokzaton levő másodlagosan elhelyezett ajtónál visszaállítottuk az egységes zsaluleveles felületet.

A keringősátor téglából készült tartó pillérei erős meszes habarccsal lettek vakolva, a földdel érintkező felülete, 0,60 m magasságban az említett vakolatot cementtel és trikozál S-el erősítettük. Ugyanez vonatkozik a javítóműhely vakolására is.

A malomház vályog falazata — a feltáskásodott falrészeki kibontása és javítása után, — kétrétegű durva vakolást kapott. Mind a külső, mind a belső vakolat, illetve a tapasztott falfelület háromszori lenolajkencés, rézgálicos, fehér meszeléssel készült.

A tartópillér közötti farácsot javítás és fáradtolajos telítés után visszaállítottuk. A malomház és a javítóműhely nyílászáró szerkezeteit sötétbarna diópáccal kezeltük, utána matt, lakkos bevonást kapott.

24. kép: A szárazmalom, helyreállítás után
Figure 24: The horse-driven mill, after restoration

25. kép: A keringősátor és a nyaktag, helyreállítás után
Figure 25: Circling pavilion and neck member, after restoration

A keringősátor tetőszerkezete 12 db 21×21 cm átmérőjű főszaru állásból és 20 db 12×12 cm átmérőjű mellékszarufából áll. A mellékszarufák „lapolt illesztéssel” kovácszeges kötéssel kapcsolódnak a főszarufákhoz. A mellékszarufák a pilléreket áthidaló 18×21 cm-es talpgerendákhoz kapcsolódnak. A főszarufák a pilléreken levő fiók gerendákra fekszenek fel (16. kép). A mellékszarufák nyomását 16×21 cm-es, egymásba „horgas illesztő” csapolással készült hidgerendák, illetve koszorúfák veszik fel. A fent említett tetőszerkezeti elemek közül a statikailag nem megfelelő, illetve korhadt, rovarfertőzött tetőszerkezet részek kicserélésre kerültek (17. kép). A keringősátor tetőszerkezetét 40%-os mennyiségben kellett cserélni, ez a malomház felőli részt foglalta magába, ezen a részen cserélni kellett a fő és a mellékszarufákat, a híd, a talp, valamint a fiókgerendákat.

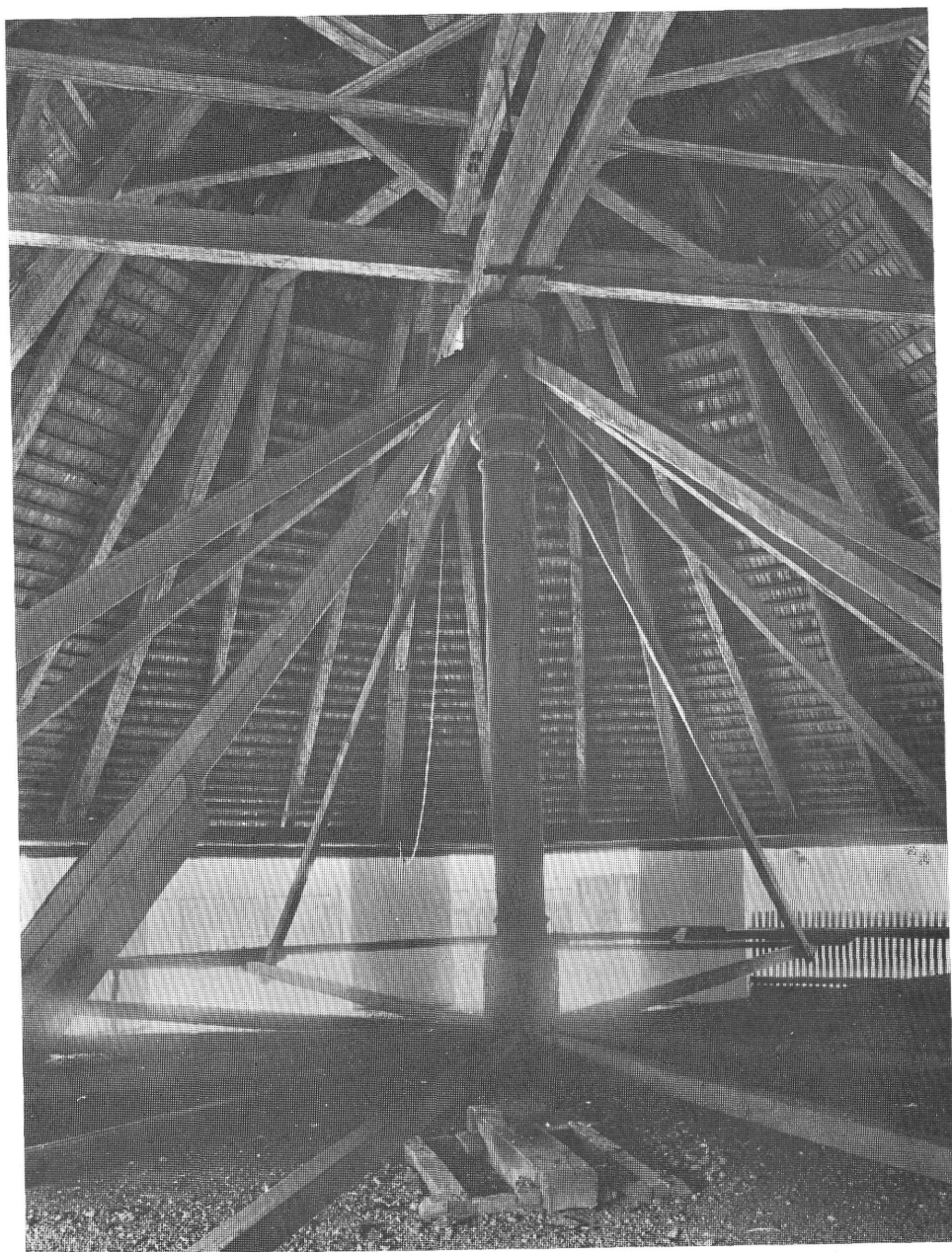
A főszarufákat a mellékszarufák csatlakozása alatt csillaggerendázat (21×21 cm) fogja össze (18. kép). A tetőszerkezet merevítésére a csillaggerendázat alatt és fölött egy-egy merevítőgerenda szolgál, mind az alsó, mind a felső merevítő gerendát, mely az épület süllyedése folytán megroppant, ki kellett cserélni (19. kép). A csillaggerendázat közepében a függőleges tölgyfa gerenda (császárfá) nyúlik a tetőszerkezet fölé, a császárfához ferde lapolással csatlakoznak a főszarufák végei. A császárfá felső vége díszesen volt faragva. A császárfá az eredetivel megegyezően fűrészelt tölgyfa gerendából készült. A szétkorhadt csillagdíszes tetőcsúcs dísz analóg példák alapján igyekeztünk rekonstruálni. Nagy Gyula „Az utolsó működő szárazmalom” c. tanulmányában, — melyben a malom molnármesterétől vette az adatokat, csillagdísz említ, Pongrácz Pál „Régi malomépitészet” c. könyvében közölt 37 ábra csillagdíszrel ellátott Nyugat-európai szárazmalomról közöl. A városoroszi szárazmalom csúcsdísz is csillag volt. A XIX. sz-i faragott csillagdísz általános volt, meglevő emlékei a református fejfákon maradtak fenn. Az új csúcsdísz idősebb Klimaj Mihály ácsmester faragta a meglevő múzeumba kerülő eredeti csúcsdísz és a tervező által készített rajz alapján. A technológia követelményeinek megfelelően a császárfát és a csúcsdísz csapolással kapcsoltuk össze, és mivel a megtartott szarufa végek korhadtak voltak, cca 15 cm-rel meg kellett azokat rövidíteni, s a császárfának azon a részén, ahol a szarufák kovácszeges kötéssel kapcsolódnak, a lefűrészelt szarufa részek méreteinek megfelelően gallért képeztünk ki, és ezzel biztosítottuk a főszarufák éleinek az eredetivel megegyező hajlását (20—21. kép).

Az eredetileg használt faanyag úsztatott bárdolt fenyőfából készült, valamennyi alkatrész római számos számjegyekkel volt ellátva, melynek alapján összeállították. Az új faanyag szintén fenyőfa, valamennyi új elem látható oldala bárdolással lett kialakítva és az egységes belső színhatás miatt diópáccal kezelve. Az eredeti szarufák császárfával kapcsolódó korhadt végeit az OMF farestaurátor csoportja féregmentesítette, illetve szilárdította.

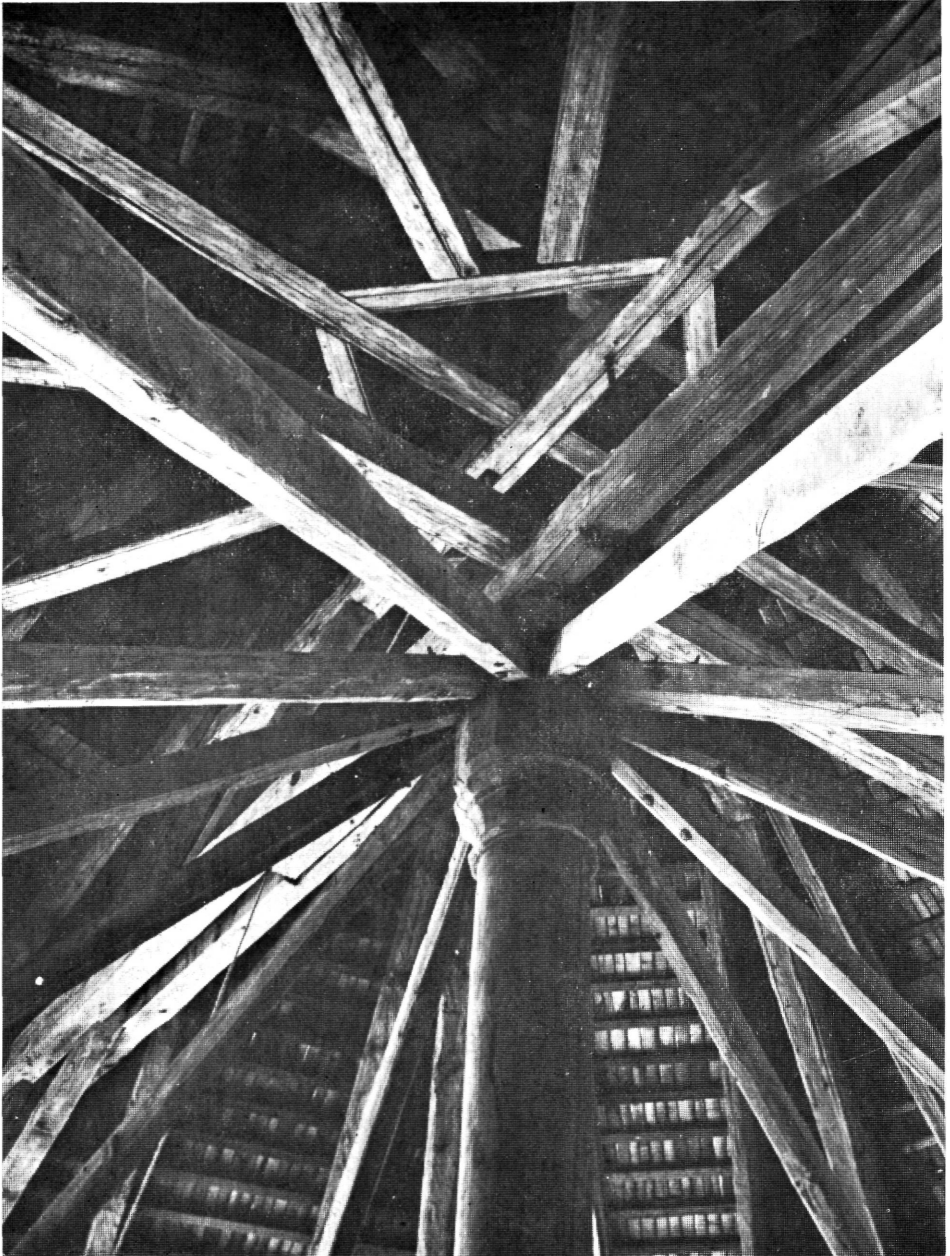
A sátor és a malomház tetőszerkezetét nyaktag köti össze, ennek kiképzése az eredeti méretek rögzítése után, a csonka szarufák és a nyaktag valamennyi elemének cseréjével lett kialakítva. A malomház utólagosan készített födém deszkázatát megszüntettük. Tetőszerkezetének jelentős részét cserélni kellett, de a bemutatás szempontjából fontos eredeti füstös szarufákat javítás után megtartottuk. Az oromfalnál megszüntettük a macskalépcsőt, helyette a tetőzet az oromfal elé nyúlik.

A sátor és a malomház tetőzete, valamint a nyaktag hornyolt fűrészelt zsindegy fedéssel készült (22. kép). Az élgerinc képzés a malomháznál, valamint keringősátor csúcsának fedése díszesen faragott zsindegyből lett elkészítve. A már előzetesen fáradt olajjal telített zsindegy, sötétfekete színű víztaszító vegyszeres kezelést kapott.

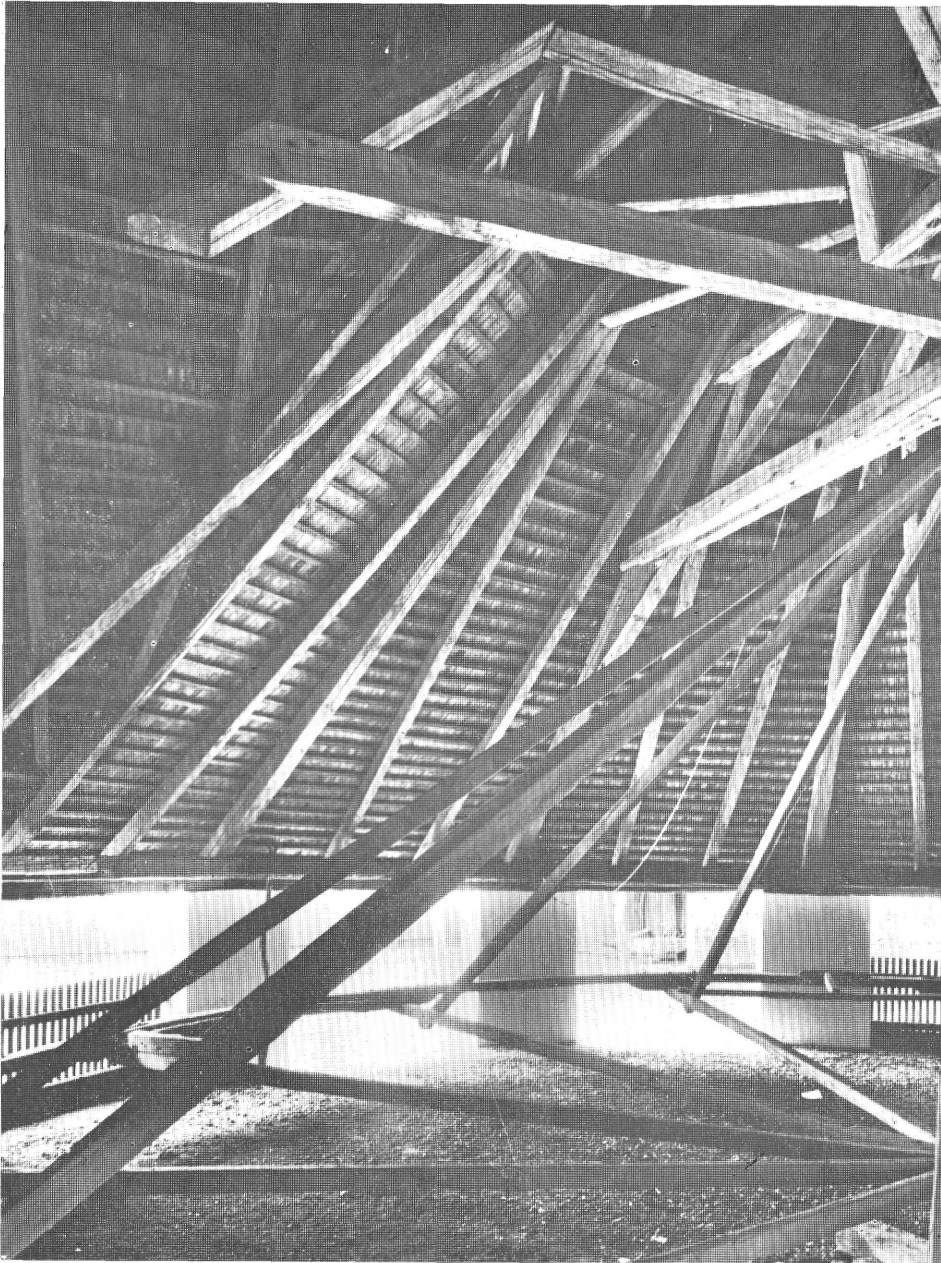
A keringősátorban elhelyezkedő, az örlő szerkezet meghajtását szolgáló keringő valamennyi alkatrésze épségben megmaradt, ezeknek az alkatrészeknek a javítása konzerválása és szabályozása egyértelműen elvégezhető volt. A malomházban levő örlésre szolgáló szerkezet szintén épségben megmaradt. A malomszerkezet szabályozását Borgulya György,

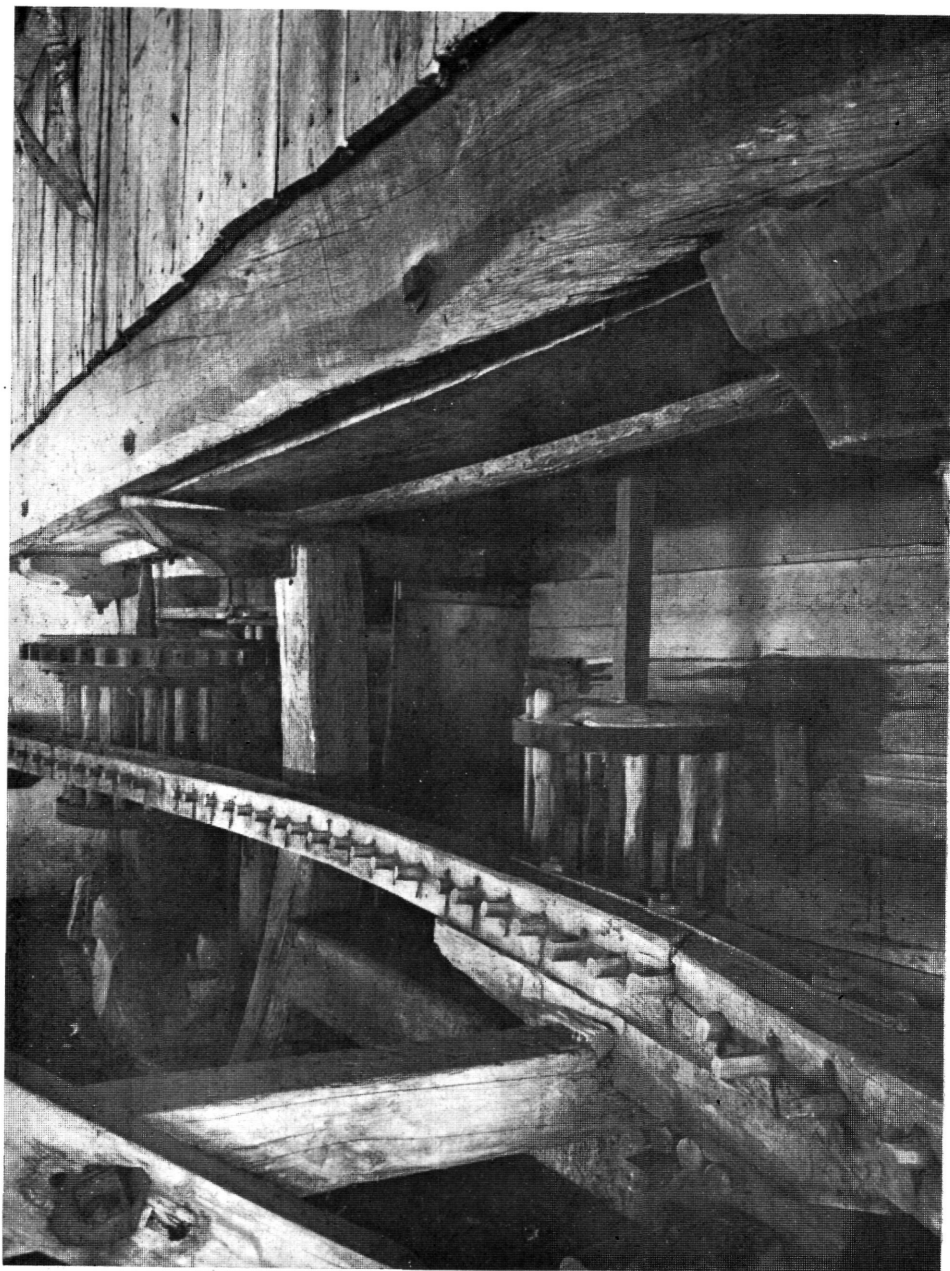
26. kép: A keringősátor belülről, helyreállítás után
Figure 26: Circling pavilion, from inside, after restoration

27. kép: A keringő felső része és a csillagerendázat, helyreállítás után
Figure 27: Upper part of circling pavilion and star timber blocking, after restoration

28. kép: Keringősátor belső részlet, — a csonka szarufával — helyreállítás után
Figure 28: Inner detail of circling pavilion, with jack blade, after restoration

29. kép; A daráskő is és a kásakő nagy orsója, helyreállítás után
Figure 29: Grits-stone and large spindle of corn-mealstone, after restoration

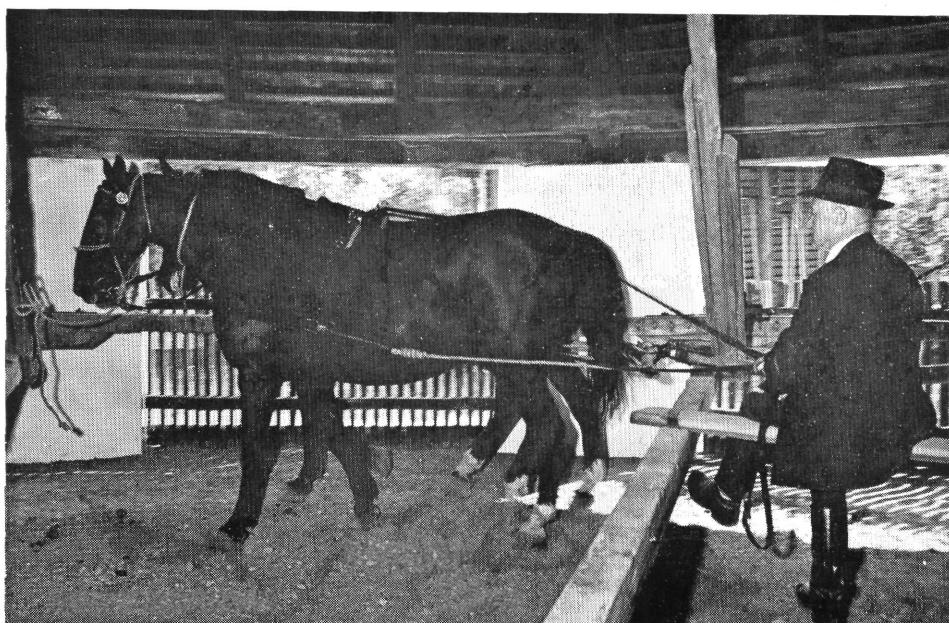
30. kép: Malomház belső, daráskő felőli részlete, helyreállítás után
Figure 30: Interior of mill-house, detail from grits-stone, after restoration

31. kép: Malomház belső kásakő felőli részlete, helyreállítás után
Figure 31: Interior of mill-house, detail from cornmeal-stone, after restoration

32. kép: A szárazmalom északi homlokzata, helyreállítás után
Figure 32: Northern elevation of the horse-driven mill, after restoration

33. kép: Húzatás a helyreállított szárazmalomban
Figure 33: Draught in the restored horse-driven mill

az utolsó szárazmolnár veje végezte. A malomház belső kialakításánál az eredeti belső bemutatására törekedtünk. A kőpad függőleges és vízszintes deszkázatát kiegészítettük. A kőpad párkányán levő 1836-os évszám közötti utólagosan bedeszkázott részt megszüntettük és elnagyolt formában jelöltük az épített Bolza család címerét. A kőpadon levő korlátot a meglévő mellvéd deszkázata alapján kiegészítettük. A faszervezetek konzerválását a címer és a korlát elkészítését az OMF farestaurátor csoportja végezte Géczy Csaba vezetésével. A szárazmalom külsőelvezetéses villámhárítót kapott.

A szárazmalom a hozzátartozó loállással, kukoricagörével és kúttal együtt képezi a múzeumi egységet. Az épületekhez tartozó terület rendezve és parkosítva lett. Meghagytuk az udvaron levő macskakövet és téglaburkolatot, továbbá a Szarvason használt „vasas” téglából képeztük ki a járdát a malom körül.

A szárazmalom műemléki helyreállításával sikerült az utókor számára átmenteni hazánk egyik legjelentősebb ipartörténeti műemlékét. A működőképes állapotba került szárazmalomhoz Békés megyébe látogató szakemberek és turisták egy nagy múltra visszatekintő népi mesterség utolsó emlékét tanulmányozhatják, (23—33. kép).

JEGYZETEK

- ¹ Szarvas város képi és műemléki vizsgálata, 1953. Városépítési Tervező Vállalat.
- ² Nagy Gy., Az utolsó működő szárazmalom. Néprajzi Értesítő, XXXVIII. 1956.
- ³ A Néprajzi Múzeum Filmtára. Lt. sz. 57.1.
- ⁴ Nagy Gyula i. m.
- ⁵ Takács S., A magyar faragómolnárok. Művelődéstörténeti Tanulmányok a XVI—XVII. századból. Bp. 1961.
- ⁶ BML. Szarvas mezőváros iratai. V. 201. 39. Szarvas városában levő taksás malmok Főkönyve 1847—1857.
- ⁷ Maday P., Szarvas története. Szarvas, 1962.
- ⁸ Tessedik S., Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája. Bp. 1938.
- ⁹ BML. Szarvas mezőváros iratai. Tanácsi iratok V. 201. 5.
- ¹⁰ BML. Szarvas mezőváros iratai. V. 201. 7. „Örök bevallási Szerződés”.
- ¹¹ Nagy Gyula i. m.
- ¹² BML. Szarvas mezőváros iratai V. 201. 39.
- ¹³ Nagy Gy., i. m. 105. old. jegyzetben: „Az esztergály gyalu akácfából készült. Oldalán TP, Tomka Pál monogram van beleégetve. Örökség”.
- ¹⁴ Nagy Gyula i. m.
- ¹⁵ BML. Szarvas mezőváros iratai V. 201. 5.
- ¹⁶ Tessedik S., i. m.
- ¹⁷ Nagy Gy., A Vámosoroszi szárazmalom. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. II. 1959.
- ¹⁸ Pongrácz P., Régi malomépítészet. Bp. 1967.
- ¹⁹ Zsilinszky M., Szarvas város történelme. Pest. 1872.
- ²⁰ Zsilinszky i. m.
- ²¹ Maday i. m.
- ²² BML. Szarvas mezőváros iratai V. 201.7. „Örök bevallási Szerződés”.
- ²³ BML. Szarvas mezőváros iratai V. 201.
- ²⁴ BML. Szarvas mezőváros iratai. V. 201. 5.
- ²⁵ Az örökváltság szerint a szarvasiak 475 1/2 egész úrbéri telket kaptak, egy-egy telek után 32 holdat, 120 □-ölelvel számítva 15 216 hold szántóföldet. Egy egész telek váltsági díja 600 ezüst forint volt. Lásd: BML. Szarvas mezőváros iratai. V. 201. 7.
- ²⁶ BML. Szarvas mezőváros iratai. V. 201. 39.
- ²⁷ A tervrajzokat Sisa Béla, a fotókat Matók Sándor (4. kép), Mihalik Tamás (1., 2., 3., 22. kép), Sisa Béla (16., 17., 18., 19., 20., 21. kép) és Kunkovác László (33. kép) készítette.
- ²⁸ A szarvasi szárazmalom megvásárlásával és helyreállításával kapcsolatos fontosabb levelek az OMF irattárában: 1968/1319, 12013, 1969/5745, 8057, 15170, 15784, 1970/821, 15010, 1971/4830, 4245, 11730. 1972/4091, 4111, 8295, 10729, 11711, 11797, 11902, 12875, 1973/3116, 7467, 8873, 9760, 10875, 11583, 12833, 11128. szám alatt.

Restoration of the horse-driven mill at Szarvas as an ancient monument

MRS. Z. ERDÉLYI and BÉLA SISA

The only horse-driven mill in Hungary to have remained in its complete entirety in equipment and structure is in the town of Szarvas. The mill was kept going until 1962, but after the illness and the death of the then owner, Sándor Tomka, in 1963, the personal and material conditions for its operation no longer existed. Its further existence was ensured when it was bought, together with the related out-buildings, by the Directorate of the Békés County Museums in 1968.

The horse-driven mill was built in 1836 for the family of Count Bolza, the local land-owner. The date of the construction is carved into the beam of the millstone support in the mill-house. In the same place there was originally a coat-of-arms, presumably that of the Bolza family, but this was removed in the course of a later reconstruction. Tradition has it that the builders of the mill were Czech master-craftsmen, but this does not appear probable, and apart from the one verbal account no other data point to this. There were mill-building master-craftsmen in both Szarvas and the other market-towns of the Hungarian Plain. Mill-building was a flourishing trade, even in that time. The millers, grouped in guild-associations, were then still carving master carpenters too.

In the first half of the 19th century the number of horse-driven mills increased continuously. In Szarvas the windmills did not succeed in ousting them. Of the 48 mills operating in the town and on the farms in the period 1847—1857, 44 were horse-driven mills, 3 were windmills and 1 was a steam-mill.

Horse-driven mills in the county of Békés are mentioned in a written account dating from 1449. Inventories from the following centuries, and particularly the 18th—19th centuries, list many horse-driven mills throughout the country, but mainly in the towns of the Great Hungarian Plain.

In the war of liberation against the Turks, Szarvas was destroyed and stood neglected and uninhabited for decades. It was obtained by J. György Harruckerrn in 1720, and its re-settlement was begun. In 1723 it had already received the franchises of a market-town. Among the first requests of the settlers was the construction of a communal horse-driven mill, and permission for this was granted. In the agricultural chronicle of the market-town of Szarvas, Sámuel Tessedik gave an account of the position of the horse-driven mills. He would gladly have seen water-mills in their place, for the horses employed deteriorated.

In the middle of the 19th century the town mills of the former landowners were found with few exceptions in private hands. Of the 48 mills recorded between 1847 and 1857, 45 were privately owned. This well reflects the social and economic changes of that age. The booming agricultural market-production, the good quality of Hungarian wheat and flour,

and the commencement of its delivery abroad, all ensured a temporary prosperity for the horse-driven mills. Their number increased rapidly in the 1850's. There were still few steam-mills operating in that period, but at the beginning of the 20th century the number of steam-mills increased to such an extent that the horse-driven mills could not compete with them.

At the request of the Directorate of the Békés County Museums, the National Monument Advisory Board prepared a plan for the restoration of the horse-driven mill as a monument in 1969. (The architect-designer of the restoration was Béla Sisa, and the ethnographic and historical treatment of the mill was prepared by Mrs. Z. Erdélyi.) Since its construction 130 years previously, the double horse-driven mill had been repaired or reconstructed on several occasions. The last repair of the remaining single mill had taken place about 10 years before, but during this period all of the structures of the mill had seriously deteriorated and had become unsuitable for further use. The task of the restoration was complete technical renewal (taking into consideration the ancient-monument principles) and the putting of the mill in working order. The horse-driven mill was restored in accordance with the requirements of the owners, and subsequent to the restoration will function as a museum.

The horse-driven mill consists of a circling pavilion, a mill-house and a repair-shop. During the restoration, the outbuildings which had been added to the mill at a later date, and which were architecturally and historically of no value, were demolished. The supporting columns of the circling pavilion had become unsuitable for further load-bearing, and nine of these columns therefore had to be exchanged. Similarly, strengthening of the masonry of the mill-house had to be carried out, and here the original aperture-closing structures were re-installed. For reasons of technical necessity, about half of the roof structure had to be replaced. The brick supporting-columns of the circling pavilion were plastered and the adobe masonry of the mill-house was rebuilt, and these were then lime-washed three times. The shell of the roofing was prepared from shingle in accordance with the original covering. The finial of the circling pavilion was reconstructed on the basis of analogous examples. An effort was made to restore the interior of the mill-house uniformly. The structure of the horse-driven mill had remained comparatively sound, and thus only adjustment was necessary.

Also exhibited on the site attached to the horse-driven mill are the horse's stall, the draw-well and the maize-barn.

The restoration of this horse-driven mill means the preservation for posterity of one of the most important industrial-historical monuments in Hungary.

A békéscsabai szlovák tájház

SISA BÉLA

A török hódoltság alatt teljesen elpusztult Békéscsaba újjátelepítésében jelentős szerepet töltek be a felvidéki szlovák telepések. Békéscsaba városa tisztelettel adózik az újjátelepítés emberfeletti munkájában résztvevő szlovákoknak azzal, hogy az egyik legszebb népi építészeti emléket szlovák tájházzá alakította.

Az épület a Garai u. 21. szám alatt áll. A lakóház építetője Csankó András, az építés befejezésének a dátuma, a homlokzat vakolat díszítése — évszáma — alapján: 1865. Építőmesterét nem ismerjük. A lakóház alaprajzi elrendezése és tüzelőberendezése szerint a közép-magyar, az alföldi magyar háztípus egyik legfejlettebb példája.

Békéscsaba az Alföldön általánosan elterjedt kertes települések közül kiválik, mivel a község települése — telepítése — a várossá alakulás folyamata is tudatosan földesúri kezdeményezésre és fennhatósága alatt jött létre. A XVIII. század elején történt betelepítés során lakóépületeinél az Alföldre jellemző valamennyi építési periódust megtaláljuk. Az itt lakó néhány család földkunyhóban, az ún. putriban lakott, s ezt később s főleg a betelepülők fejlettebb sövényfalas építési módja váltja fel.

A XVIII. század közepétől már építettek vertfalú és vályogfalú épületeket. Ebben az időben jelennek meg a „sipkás” vagy „simléderes” házak, Békéscsabán ezek közül alakulnak ki a népi építészeti legértékesebb oromfalas, előtornácos típusok.

Ezeknek a házaknak a XIX. század elején az általános alaprajzi elrendezése: szoba, konyha, szoba, kamra, szín, istálló. A helyiségek előtt tornác fut végig, az utcai homlokzat előtt előtornác.

A legrégebbi „sipkás” előtornácos félkör alakban nyúltak az épület elé. A homlokfalnál a tetőzetet ágasfák tartották, a kontyolt tetőt az előtornácnál és az oldaltornácnál egyszerű faoszlopok támasztották alá. Az épületek nádfedéssel és deszkázott szabadkéménnyel készültek, ezért igen tűzveszélyesek voltak. A városi tanács az 1830-as évek elején építésüket betiltotta.

Haan Lajos tollrajzán, mely a XIX. század első felének épületeit ábrázolja, a régi fakéményes típusú mellett már deszka oromfalas, kiskanfaros, darufás, faoszlopos, 1830 után épült lakóházat is láthatunk, téglakéménnyel (1. kép).

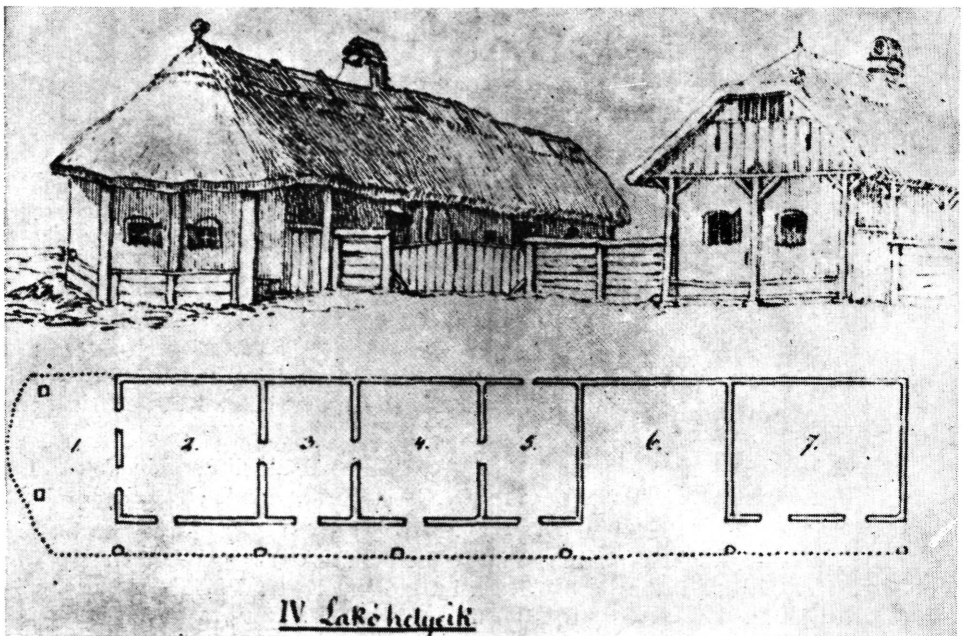
A XIX. sz. 60—70-es éveiben jelennek meg a tulajdonosok gazdagságát tükröző téglatoromfalas, előtornácos, oszlopos lakóépületek. Ez az időszak jelenti Békéscsaba népi építészetének fénykorát.

Az oromfalas, előtornácos épületeket helyi elnevezés szerint „podsztjenás” (ereszes) háznak nevezik. A szlovák elnevezést a magyarok is általánosan használják. Az előtornácokon főként szövessel és fonással kapcsolatos munka folyt, amit asszonyok, lányok végeztek, az itt beszélgető nőkről az ilyen házat pletykaelejű háznak is nevezték.

Az előtornác népi építészetünkben nem jellegzetesen békéscsabai típus, példái megtalálhatók Észak- és Kelet-Magyarországon valamint a Dunántúlon, Erdélyben, sőt az alföld egyes vidékein is. A békéscsabai tornácos lakóépületek azonban sajátos módon alakultak, és már a XIX. sz. elején megindult annak a folyamata, hogy az oszlopok díszesebb kiképzéssel szerepeltek az utcai homlokzaton, mint az udvar felől, s a század közepén már a tulajdonos gazdagságát jelentő, stílusjegyeket viselő, téglából épült előtornácok komoly kőművesmesteri munkával készültek, míg az udvar felőli tornác minden esetben egyszerű darufás megoldással került kialakításra.

A Garai u. 21. szám alatti lakóház (3. kép) jellegzetes békéscsabai podsztényás épület a mai formájában az 1865-ös egységes állapotnak csak egy részét tartalmazza, a későbbiekben kialakult telekmegosztás miatt (4. kép). Az istálló és a melléképületek rekonstrukcióját így nem lehetett elvégezni, mert ezek a jelenlegi telekhatáron kívül estek. A teljes hitelesség érdekében viszont ezt a problémát szükség szerint meg kell oldani, a telek kiegészítésével. Az épület alaprajzi elrendezése: szoba, konyha, szoba, kamra. Az udvari homlokzat mellett végigfutó tornácról nyílik még egy kamra, s az alatta levő pince, valamint innen nyílik a belső kamra feletti padlásfeljáró is. Az épület előtt tornác épült. A műemléki helyreállítás Borbola László tervei alapján, erre az épületrészre korlátozódott (5–7. kép).

A falkutatás során az épület történetére vonatkozóan sok értékes adat került elő. Mivel Békéscsaba területe az 1700-as években vizenyős, mocsaras volt és ez volt jellemző az újjáalakuló községre is, az épületek szabálytalanul az építkezésre alkalmas magasabb emelkedőkön jöttek létre, csak a későbbi utcásítás és csatornázás során alakult ki viszonylag egységes beépítésű utcavonal. A Garai u. 21. sz. lakóház elődje is legalább 4–5 m-rel

1. kép: „Sipkás” vagy „simléderes” békéscsabai ház a 19. sz. első feléből. (Haan Lajos rajza)
Figure 1: „Capped” or „peaked” house in Békéscsaba, from the first half of the 19th century (drawing by Lajos Haan)

előbbre nyúlt a mai utca vonalánál. Erre utal a külső főfalak utólagos beépítése, valamint a régi nyílászáró szerkezetek helye (8—11. kép). A falkutatás arra is fényt derített, hogy a terepszintet valamint a padlószintet legalább 1 méterrel megemelték.

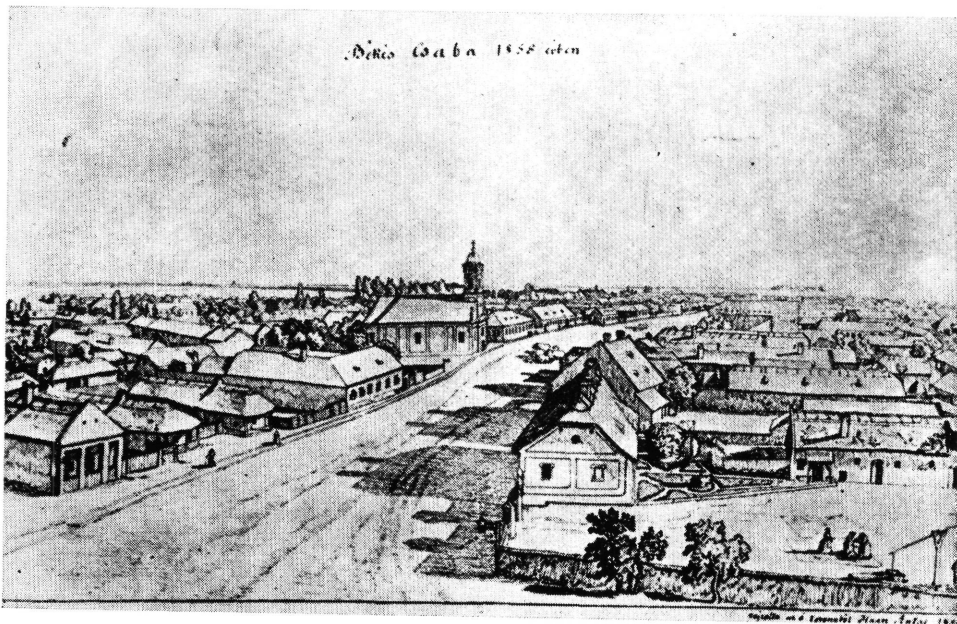
A műemléki helyreállítás során a tervező az 1865 évi állapotot kívánta rögzíteni. A helyreállítás feladata volt az épület statikai megerősítése. Az épület külső falait kisméretű téglával aláfalazták és szigetelték.

A tetőszerkezet 80%-át ki kellett cserélni, a megmaradt alkatrészek javítása és pótlása komoly feladatot jelentett. A tető faszervezetének elemeit vegyszeres kezeléssel gombáttalanították. A tetőfedés régi hornyoltcserépből készült, Sikerült megoldani a múzeum-épület és a mellette levő lakóház tetőzetének vízvezetését.

Az elbontott szabadkéményt a Bánom u. 10. sz. alatti hasonló példa alapján állították helyre. A második szobában levő kemencét az első szobában megmaradt kemence alapján rekonstruálták (12. kép). A szabadkéményes konyhában álló tüzelőberendezés, a ma még meglevő példák alapján került helyreállításra. A tüzelőberendezések dekoratív festését, valamint a kamrák mennyezetének díszítését idős békéscsabai szlovák asszonyok útmutatása szerint, hagyományos festésminták alapján Gaburek Károly festőművész készítette.

A burkolatok kialakítása figyelembe vette a múzeumi igényeket. A padló burkolata a folyosón laptégla, a konyha pitvar részén idomtégla, a hátsó szobában hajópadló, a többi helyiségben döngölt föld. Mind a külső mind a belső falfelület háromszori fehér meszeléssel készült. A nyílászáró szerkezetek kijavításuk után sötétbarna olajmázolást kaptak.

A tornác téglapilléreit elbontva állították vissza az eredeti darufás tornácot. Hiteles visszaállításra azért is volt lehetőség, mert a restaurálási munkálatok során a tornácoszlopok fölötti talpgerendán a könyökfák csapolásának helyei is előkerültek.

2. kép: Békéscsaba központja 1858-ban. (Haan Antal tollrajza)
Figure 2: The centre of Békéscsaba in 1858 (pen-and-ink sketch by Antal Haan)

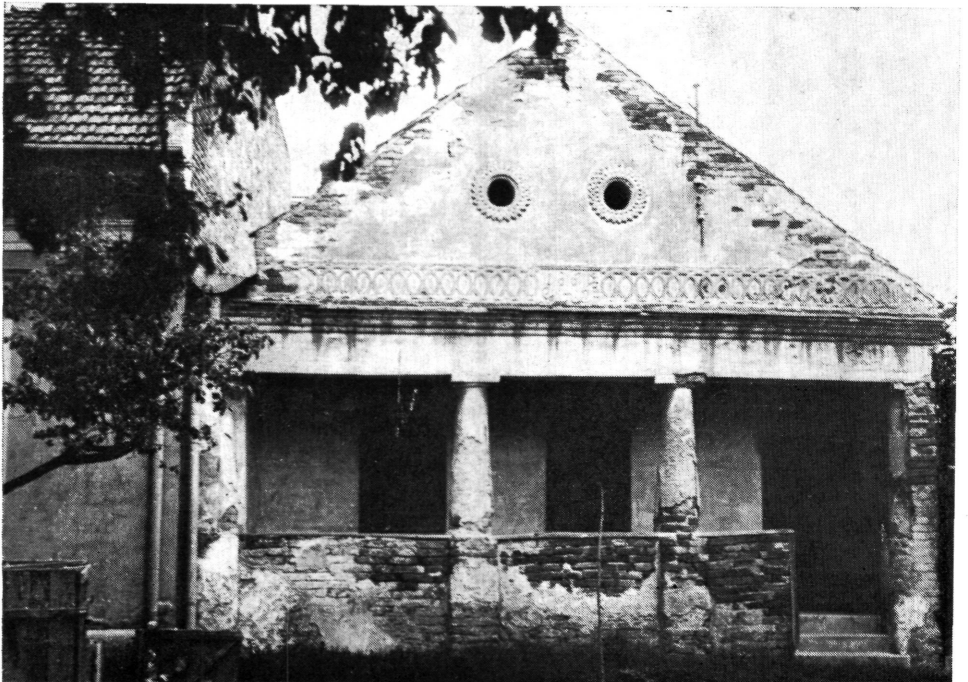
27. Az oromfal lepusztult habarcsdíseit és oszlopaikat különleges gonddal állították helyre (13—15. kép). A kerítés és a kapu rekonstrukciója a Békési u. 17. számú ház kapujának kialakítása alapján készült (20. kép).

A Garai u. 21. számú lakóházat az építtető Csankó család örökösétől, Onodi Ionától vásárolták meg 208 000,— Ft-ért. Az anyagi fedezetet a Városi Tanács V. B. biztosította. Az épület megvásárlását és tájházzá való kialakítását a Hazafias Népfront javasolta. A Hazafias Népfront városi titkára, Mazán Mátyás a lakóház megvásárlásától a múzeumi kialakításig közvetlenül is irányította az adminisztratív lebonyolítást. Az épület műszaki felmérését Filippinyi Gábor 1966-ban végezte el.

A helyreállítás tervezője Borbola László építészmérnök (Békésmegyei Tanács Tervező Vállalat) munkatársa Papp Zoltán, elektromos tervező Till László. Kivitelező a Békéscsabai Ingatlankezelő Vállalat, a műszaki ellenőrzést a Békés megyei Beruházási Vállalat végezte. A helyreállítási munka 200 000,— Ft-ba került, költségeit a Városi Tanács V. B. vállalta.

A tervező építész által irányított műemléki helyreállítás magas színvonalon készült. A helyreállított épületet így Magyarország legrangosabb népi műemlékei közé sorolhatjuk.

A lakóház helyreállítását megelőzőleg, mivel a helyreállítási munkálatok kiemelt és sürgős feladatot képeztek, az épülettel kapcsolatos történeti kutatások nem készülhettek. Az idő rövidsége miatt erre nem volt lehetőség. Erre viszont a későbbiekben okvetlenül sort kell keríteni, mert a lakóház készítője a letehetségesebb békéscsabai mester volt. A Garai

3. kép: Garai u. 21. sz. lakóház helyreállítás előtt. (foto: Filippinyi Gábor)

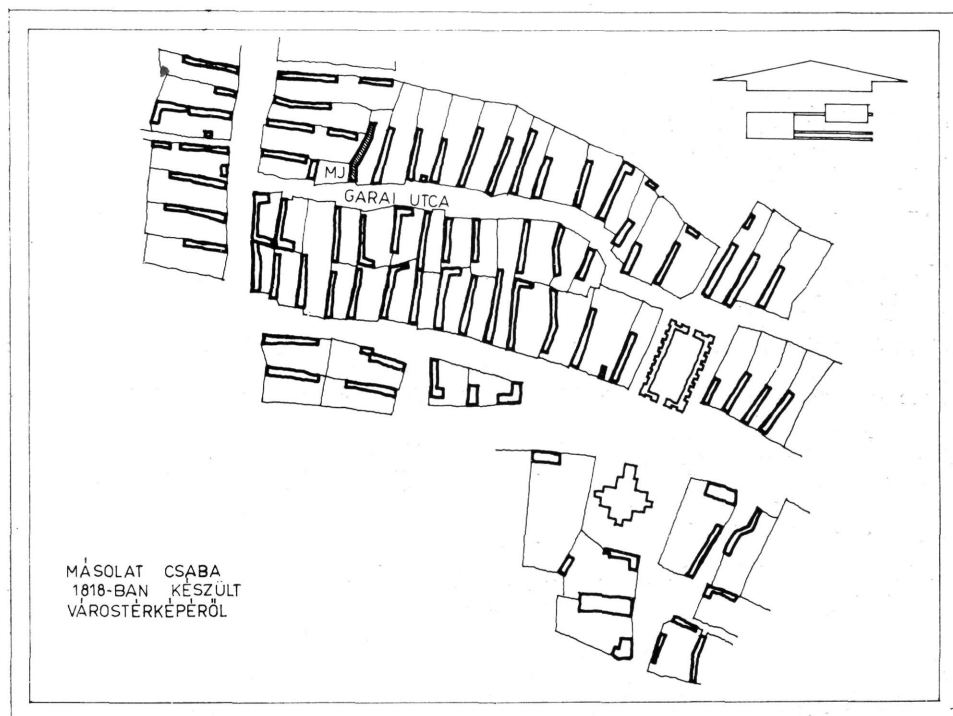
Figure 3: The dwelling at 21 Garai St. prior to the reconstruction (photograph by Gábor Filippinyi)

utcai lakóháznak még most is megtalálható Békéscsabán néhány „testvére”, melyeknél az alkalmazott stílusjegyek alapján egyértelműen bizonyítható, hogy ugyan annak a mesternek a munkája (20—23. kép).

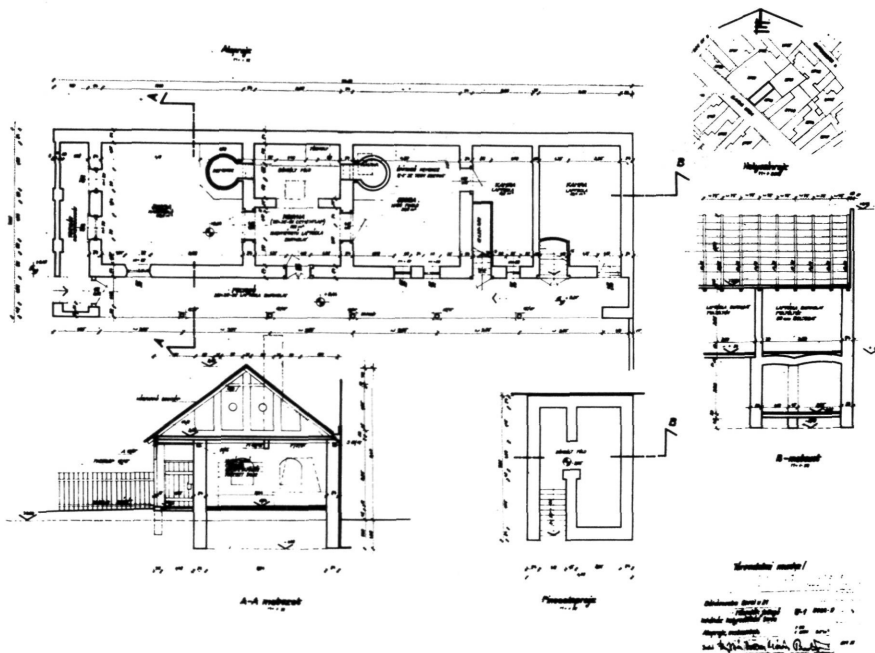
A későbbi kutatás során fényt kellene deríteni az építőmester személyére, arra, hogy milyen területeken dolgozott, honnan hozta magával a különlegesen szép, habarcsdíszként alkalmazott klasszicista ornamentikát, és a nemes arányú dór oszlopokat.

Az épületet a tehetősebb szlovák gazda lakóházának bútoraival és használati eszközeivel rendezték be úgy, hogy a ház építésével egyidejű berendezési formát elevenítse fel. A tárgyi anyag főként a Munkácsy Mihály Múzeum régi békéscsabai anyagából, részben pedig új kiegészítő néprajzi gyűjtésből származik. A forgatókönyv és a berendezés kialakítása dr. Tábori György munkája. Sok segítséget nyújtott a tájház megvalósításához több idős békéscsabai lakos is (16—19. kép).

A Garai u. 21. számú ház helyreállítása után értékes múzeumi objektummal gazdagodott Békéscsaba. Ezen túlmenően idegenforgalmi értékkel is rendelkezik. Egyidejűleg felhívja a szakemberek figyelmét Békéscsaba országos viszonylatban is értékes népi műemlékeire.

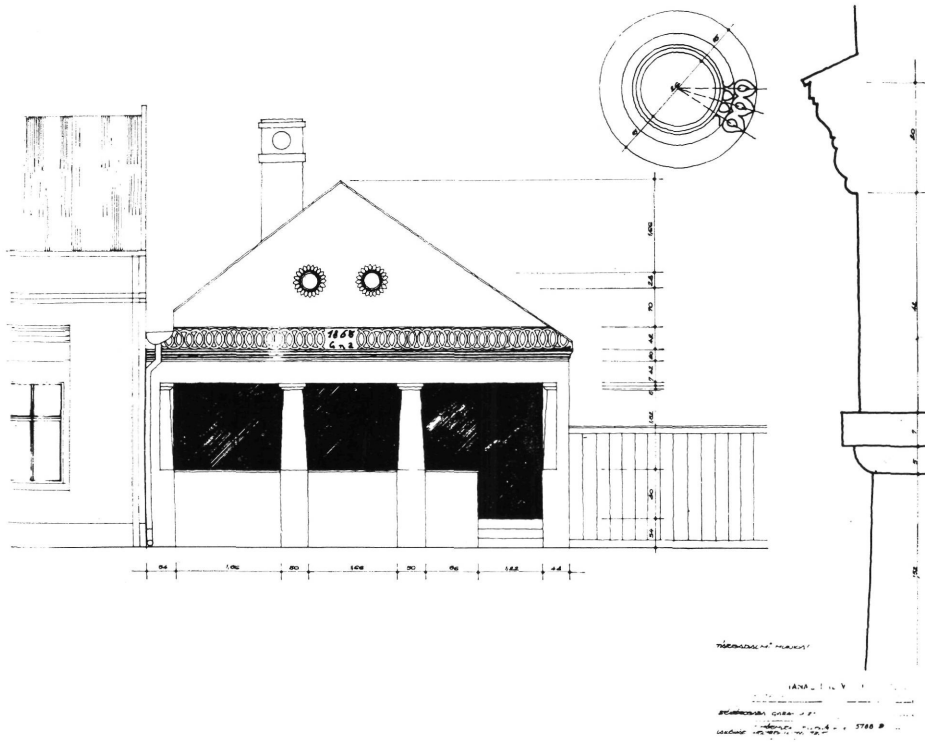

4. kép: A Garai u. és környéke 1818-ban (rajz: Bodoky Mihály)
Figure 4: Garai Street and its district in 1818 (drawing by Mihály Bodoky)

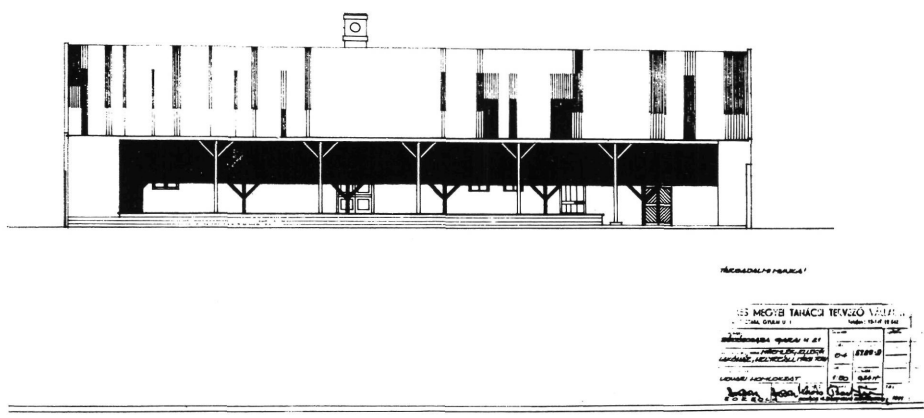

5. kép: A Garai u. 21. sz. lakóház helyreállítási terve; helyszínrajz, alaprajzok, metszetek. (tervező: Borbola László)

Figure 5: Restoration plan of the dwelling at 21 Garai St.; general plan, ground-plans, sections (planned by László Borbola)

6. kép: A Garai u. 21. sz. lakóház helyreállítási terve; utcai homlokzat. (tervező: Borbola László)
 Figure 6: Restoration plan of the dwelling at 21 Garai St.; street elevation (planned by László Borbola)

7. kép: A Garai u. 21. sz. lakóház helyreállítási terve; udvari homlokzat. (tervező: Borbola László)
 Figure 7: Restoration plan of the dwelling at 21 Garai St.; court-yard elevation (planned by László Borbola)

8—9. kép: A falkutatás során előkerült ablak helye, a padlásfeljáró mellett. (foto: Remeckzy Ferenc)
Figures 8—9: Position of window found beside the attic entrance during the examination of the walls (photograph by Ferenc Remeckzy)

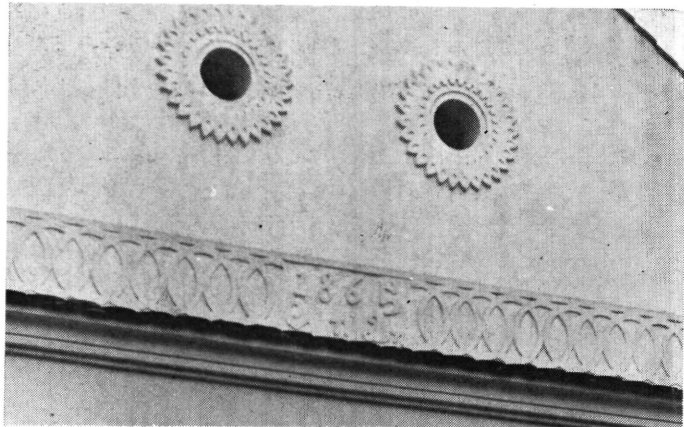

10. kép: A falkutatás során előkerült ajtó helye, az első szoba udvari ablaka mellett.
(foto: Remecky Ferenc)

Figure 10: Position of door found beside the court-yard window of the first room during the examination of the walls (photograph by Ferenc Remecky)

11. kép: A közbenső falak utólagosan épültek. (foto: Remeczky Ferenc)
Figure 11: The more recently built intermediate walls (photograph by Ferenc Remeczky)

13—14. kép: A Garai u. 21. sz. lakóház utcai homlokzata, helyreállítás után.
(foto: Sisa Béla)

Figures 13—14: Street face of the dwelling at 21 Garai St., after restoration
(photograph by Béla Sisa)

15. kép: A Garai u. 21. sz. lakóház udvari homlokzata, helyreállítás után. (foto: Remeckzy Ferenc)
Figure 15: Court-yard face of the dwelling at 21 Garai St., after restoration (photograph by Ferenc Remeckzy)

16—17. kép: A Garai u. 21. sz. alatti tájház, az utcai szoba belseje. (foto: Remeczky Ferenc)
 Figures 16—17: Interior of the room adjacent to the street in the Slovak muzeum house at 21 Garai St.
 (photograph by Ferenc Remeczky)

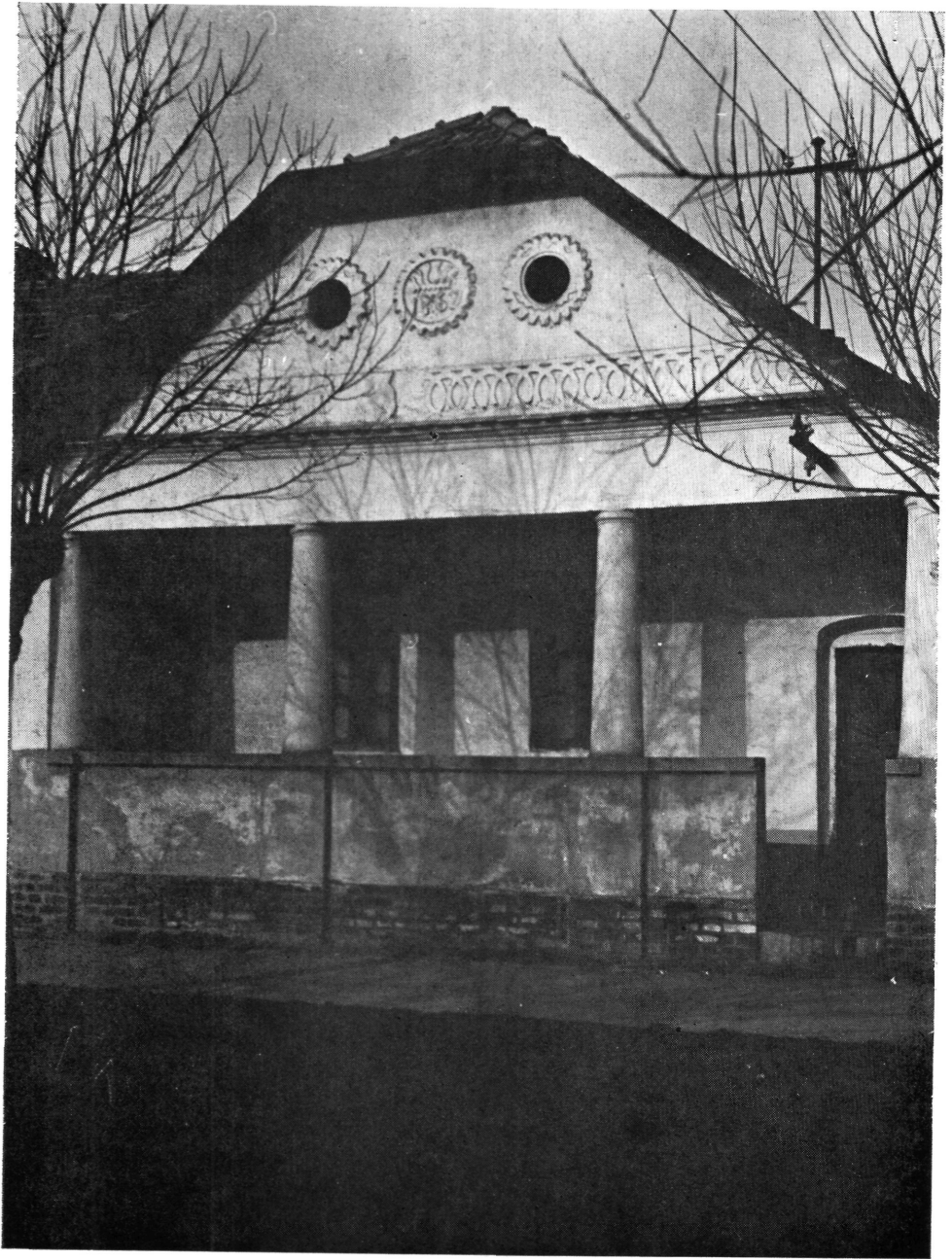
18. kép: A tájház konyhája. (foto: Remeczky Ferenc)
Figure 18: Kitchen of the Slovak muzeum house (photograph by Ferenc Remeczky)

19. kép: A hátsó kamra. (foto: Remeckzy Ferenc)
Figure 19: The rear closet (photograph by Ferenc Remeckzy)

20. kép: A Békési u. 15. sz. (első két épület) és a 17. sz. alatti lakóház. (foto: Sisa Béla
Figure 20: Dwellings at 15 (first two buildings) and 17 Békési St. (photograph by Béla Sisa)

21. kép: A Berényi u. 11. sz. lakóépület. (foto: Sisa Béla)
Figure 21: Dwelling at 11 Berényi St. (photograph by Béla Sisa)

22. kép: A Botyánszki Pálné u. 21. sz. lakóépület. (foto: Sisa Béla)
Figure 22: Dwelling at 21 Botyánszki Pálné St. (photograph by Béla Sisa)

23. kép: A Kinizsi a. 20. sz. lakóépület. (foto: Sisa Béla)
Figure 23: Dwelling at 20 Kinizsi St. (photograph: by Béla Sisa)

IRODALOM

Az alföldi — s közelebből a tiszántúli — népi építészetre vonatkozó irodalom részletes ismertetése jelen alkalommal nem lehet a feladatunk. Elsősorban azokat a forrásmunkákat említjük meg, amelyek a Békés megyei és békéscsabai település és népi építkezés szempontjából nyújtanak adatokat, illetőleg amelyek közvetlenül is foglalkoznak a Békés megyei és a békéscsabai népi építészeti emlékekkel.

- Fábry K.*, Tallózás Csaba múltjából 1738—1803. Békéscsaba, 1923.
Banner J., A békési magyarság népi építkezése. Néprajzi Értesítő. 1911. 129—143.
Palugyai I., Békés, Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leírása. Budapest, 1855.
Haan L., Békéscsaba mezőváros hajdani és mostani állapotáról. Budapest, 1845.
Korniss G., (szerk.): Békéscsaba. Történeti és kulturális monográfia. Békéscsaba, 1930.
Achim K., Ősi tornácos ház Békéscsabán. Tér és Forma. 1941. 29.
Vargha L., Népi építkezés a Tisza menti tájban. Magyar Technika 1947. 146—124.
Horler M., Békéscsaba városképi és műemléki vizsgálata. Budapest, 1951. VÁTI (Kézirat).
Petik A., Békés megye leírása. 1784. Gyula, 1961.
Károlyi A.—Perényi I.—Tóth K.—Vargha L., A magyar falu építészete. Budapest, 1955. Békéscsaba, 62—67. — 20., 23., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 33. kép. Garai u. 21. sz. 29. sz. kép.
Vargha L., Békéscsaba. Népi építészeti vizsgálatok. Magyar Népi Építészeti Gyűjtemény. — MNÉGY. — 1959. —Felmérési rajzanyagok.
Filippinyi G., Népi építészeti vizsgálatok Békéscsabán és környékén. 1966—1967. Építészettörténeti és Elméleti tanszék. Tudományos Diákkör. Kézirat. Vezető: dr. Vargha László.
Filippinyi G., Békéscsaba népi építészete. 1969. MÉSZ (Kézirat).
Kristó Gy.—Székely L. (szerk.): Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Békéscsaba, 1970.
Gráfik I., Békéscsaba. Országos Műemléki Felügyelőség. Népi Kutatási anyag. 1972. (Kézirat).

Slovak Folklore Muzeum in Békéscsaba

BÉLA SISA

In the resettlement of Békéscsaba, which had been completely destroyed during the Turkish occupation of Hungary, an important role was played by settlers from the Slovak highlands. The town of Békéscsaba has paid a tribute to the superhuman work of the Slovaks in the resettlement by converting one of its most beautiful folk-architectural relics to a muzeum.

The building stands at 21 Garai St. The house was built for András Csankó, and according to the plaster decoration on the face the date of the conclusion of the building was 1865. The master-builder is not known. The ground-plan lay-out and the heating arrangement make the house one of the most developed examples of the type of house characteristic of Central Hungary and the Great Plain.

The house at 21 Garai St. is a typical porched building of Békéscsaba. In its present form it contains only part of the unified state it was in in 1865; this is due to the division of the ground-plot which took place later. The reconstruction of the stables and the out-buildings could not be carried out as these now lie outside the boundaries of the plot.

The ground-plan lay-out: room, kitchen, room, closet. From the porch running along the wall facing the court-yard open another closet, the entrance to the cellar and the entrance to the attic. A porch was built in front of the house.

In the course of the restoration as a monument the planner aimed at re-establishing the 1865 state within the present boundaries of the plot. One of the tasks of the restoration was the static strengthening of the building. The demolished free-chimney was reconstructed on the basis of a similar example, as was the stove in the back room in accordance with that still present in the front room. The heating arrangement in the free-chimneyed kitchen was restored on the basis of examples still existing today. The decorative colouring of the heating arrangement and the decoration of the ceilings of the closets was carried out by Károly Gaburek, in accordance with the guidance of elderly Slovak women of Békéscsaba, on the basis of traditional examples. The more modern brick pillars of the porch were demolished and the original carved wooden porch was restored. The deteriorated mortar decorations and columns of the gable were replaced with special attention. The fence and the gate were reconstructed on the basis of analogous examples.

The planner of the reconstruction was László Borbola, an architect (Békéscsaba Council Planning Enterprise). The restoration as a monument under his direction was performed at a high level. The restored building can therefore be listed among the best folk-monuments in Hungary.

The furnishing of the house was the work of Dr. György Tábori, and recalls the dwellings of the more well-to-do Slovak householder in the second half of the 19th century.

Elek község német személynevei

BANNER JÓZSEF

Elek község (Békés megye) német törzslakosságának személynévanyagát az 1734 és 1945 közötti időszakra kiterjedően kívánom — ha teljes egészében nem is, de az egyes részidőszakokban az általánosításra is elegendő alapot nyújtó teljességre törekvéssel — az alábbiakban elemezni. Vizsgálódásaim így jórészt történeti jellegűek, de ez látszott célravezetőnek egy olyan népi közösség esetében, amely a maga hagyományos, jellegzetes keretei között 1944-ben élt együtt utoljára: 1944—45-ben a háborús események (kényszer-sorozás, munkaszolgálat) mozdítottak ki több ezer elekit szülőfalujából, majd az 1946-os kitelepítés — a község belterületét figyelembe véve — az addig homogén német falut vegyes nemzetiségűvé tette, s a német anyanyelvűek kisebbségbe kerültek. A XX. sz. megvizsgált két évtizedének adatai azonban természetesen a jelenre is utalnak, minthogy forrásul mindvégig jórészt csak a kereszteltek anyakönyveit használtam az eleki róm. kat. plébánia irattárából (az eleki németek egységesen katolikusok). A jelent érinti munkámnak az a fejezete is, amely a névhasználatnak 1945. utáni legtipikusabb változásával, a névmagyarosításokkal foglalkozik. A névanyag vizsgálatának kezdő időpontját az a tény szabta meg, hogy 1734-től, az eleki plébánia önállóvá válásától vannak pontos és mindvégig gondosan vezetett anyakönyvek az elekiekéről.

Dolgozatomban elsősorban a névadással, mint a közízlésnek, egy közösség szellemi arculatának aktív megnyilatkozási formájával foglalkozom (keresztnevek,¹ ragadványnevek, névváltoztatások), de a vizsgált anyag teljesebbé tétele, nem utolsó sorban pedig a névgyakorlás szempontjából, úgy hiszem, nem érdektelen, ha a szubjektív tényezőktől független, eleve adott családneveket is a szükséges mértékben ismertetem.

A család- és keresztneveket mai helyesírással közlöm, illetve abban az alakjukban, amely az egyházi anyakönyvekben a múlt század 80-as éveitől állandósult, és amely 1895 után az állami anyakönyvekben is megszilárdult. Ez azt jelenti, hogy a családnevek zömének írása a német köznyelvi helyesírás szabályai szerint alakul, a keresztnevek viszont minden lehetséges esetben magyar megfelelőjükkel szerepelnek. Az egyházi anyakönyveket 1836. augusztus 31-ig latinul vezették — ingadozó helyesírású német családnevekkel és latin keresztnevekkel —, 1836. szeptember elsejétől 1850. december 31-ig magyarul, 1851. január 1-től 1865. december 31-ig ismét latinul, majd 1866. január 1-től folyamatosan magyarul, mind a mai napig. Maguk az elekiek azonban, ha anyanyelvükön nyilatkoztak meg, személynevük mindkét fő elemét német formában használták szóban és írásban egyaránt. (A névhasználat nyelvi kérdéseire a későbbiekben még kitérek).

Elek községre és történetére vonatkozóan csupán néhány olyan adatot említek meg itt, amelyek dolgozatom témája szempontjából fontosnak látszanak. A község, amely a közép-

korban Zaránd, a XVIII. századtól Arad megyéhez tartozott,² jelenleg Békés megye délkeleti csücskében fekszik. Lakóinak száma 7300. A lakosság összetétele szerint történetének három szakaszát lehet megkülönböztetni: 1. A középkori Elek, amely Gyula eleste (1566) után elpusztult; 2. A Harruckern-féle Elek. Az elpusztított középkori falu helyére Harruckern János György magántelepítései során két hullámban 1724, 1744) frank telepések költöztek. Ezek alapították a ma is fennálló Elek községet;³ 3. A „négy nemzetiségű Elek”. Az 1946-os kitelepítés után a kb. 4000 kitelepített német helyére magyar, román és szlovák telepések költöztek. A németek kitelepítése és az új lakosok betelepítése utáni időre vonatkozóan aránylag pontos becsléssel megállapítható, hogy a német őslakosságból kb. 300 család maradt itt, és így, bár kisebbségben vannak, számuk és szerepük a község életében most is jelentős.

Az 1724-es első és a nagy pestisjárvány (1739) pusztításai miatt szükségessé vált második telepítés (1744) során kb. 110 család került Elekre, mindkét esetben Bajorországnak nagyjából ugyanarról a területéről, a Würtzburgtól délre eső falvakból. A pestisben 1739 májusától októberig 148 ember halt meg, 28 család neve teljesen eltűnt, de a természetes népszaporodás és az új telepítés következtében gyorsan gyarapodott a lakosság lélekszámában és szorgalma révén anyagiakban is. Az 1971. évi tizedlajstrom szerint a faluban 256 ló és 516 tehén volt, amelyek 96 család között eléggé arányosan oszlottak meg, ha figyelembe vesszük, hogy a leggazdagabb embernek, Heinrich Hammernak 6 lóva és 13 tehene volt, és mindössze három olyan családot tartottak nyilván, amelynek nem volt szarvasmarhája. 1825-ben a családok száma már 365, s 20 olyan család van, amelyik egy-egy bérest (Knecht) és szolgálót (Dienstmagd) tartott.

Fényes Elek helységnevtára,⁴ amely az 1840-es évek második felének állapotát tükrözi, többek között a következőket írja Elekről: „Elek... 382 házzal és 3090 lak., kik kevés oláh cselédet és házatlan zsellért kivéve, róm. kath. németek... Földje fekete homokos, s az idevalók főleg tisztabúzáat, s ugar helyett kukoricát termesztenek Marhatenyésztése a juhon kívül virágzó, de nem a határon, hanem a szomszéd pusztákon bérelt földeken. Általában az eleki lakosok igen vagyonos és fáradhatatlan emberek”. A modern agrotechnika (pl. a rendszeres trágyázás) és az intenzív állattenyésztés, a múlt század végétől pedig a sertés-hízalás következtében a község tovább gazdagodott, s bár az anyagi különbségek egyre élesebbé váltak, ez a folyamat századunkban is tartott. A századforduló táján már természetesen elég nagy számú német agrárproletariátus is van a nagy- és középgazdák mellett.

A lélekszámban meggyarapodott és így földhiánnyal küzdő Elek két nagyobb rajt bocsátott ki magából a XIX. században: 1840-ben 80 család költözött Almásra (Arad m.), és megalapította Almáskamarás községet, az 1860-as években pedig a szomszédos (ma Granicar néven Romániához tartozó) Otlaka községbe települt át több család, s ott külön negyedet alapított.

1724-től 1734-ig Elek a gyulai plébánia fiókegyháza volt. Az első telepésekről éppen azért nincsenek pontos adataink, mert a gyulai plébánia akkori anyakönyvei elpusztultak. 1734-től viszont az eleki plébániának volt több fiókegyháza: 1749-ig Szentmárton, 1778-ig Kisjenő, Nadab, Erdőhegy, Miske, Vadász, Székudvar, Nagyzerind és még később is néhány aradi és békési község és puszt (Otlaka, Kétegyháza, Almáskamarás, Nagykamarás, Medgyes stb.). A személynevek számbavételekor erre tekintettel kellett lennem, minthogy a fiókegyházak híveit is az eleki plébánián anyakönyvezték, s ezeket el kellett különítenem az elekiektől. Egy esetben tettem csak kivételt: az 1840-től 1846-ig Eleken anyakönyvezett almási németeket is az elekiek közé számítottam, minthogy a frissen alakult község lakóinak hagyományai, így névadási szokásai sem különbözhettek kezdetben az Eleken maradtokétól.

Családnevek

A második telepítés 60 családjának Elekre költözéséig, 1744. május 15-ig⁵ az összes anyakönyvi adatok egybevetése alapján 62 családnév fordul elő. Ennél csak egészen kevés-
sel lehetett több a családnevek tényleges száma, hiszen nagyon valószínű, hogy az első 10 év alatt, 1734-ig legfeljebb 1—2 család halt ki, a következő 10 évben pedig valamilyen módon (születés, házasság, halál) szinte minden családnév viselőjéből anyakönyveztek vala-
kit. Ezek közül a következő nevek fordulnak elő a kereszteltek anyakönyveiben több évti-
zeden át, de legalább a XVIII. sz. végéig (a *kiemelt* nevek a XX. századig): *Adam, Alter, Bayer, Binder, Braun, Durst, Eisenbeil, Engelhardt, Faulhaber, Fröhner, Geisel, Hack, Ham-
mer, Hanecker, Heffner, Hoffmann, Jäger, Lang, Krausz, Lehmayr, Mittnacht, Müller, Pfanzer, Ruck, Schmidt, Schneider, Singer, Strifler, Stumpf, Strum, Szilberreis, Tagleber, Weber, Wittmann, Zellner, Zielbauer.*

1774-től az alábbi olyan nevekkel tarkul a kép, amelyek több nemzedéken át élnek (a *kiemelés* itt is a XX. századig fennmaradt családneveket jelzi): *Ackermann, Albert, Bam-
bach, Bauer, Brandt, Emenet, Gall, Harrasz, Hauck, Heen, Heilinger, Heim, Jung, Klemm, Mahler, Mülle, Niedermayer, Post, Schlesinger, Schreyer, Seeberger, Steigerwald, Trem-
mel, Walthier, Zeitler.*

A XVIII. sz. második felében — utolsó harmadában újabb huzamosan fennmaradó, többnyire napjainkig élő családnevek bukkannak fel: *Ament, Baumann, Bender, Bloch, Butzig, Dispán, Fackelmann, Förster, Hillinger, Hirth, Japport, Kiefer, Krader, Leist, Metz, Rosenacker, Schimpl, Siebert, Stadler, Stapf, Wirsching.*

Jellegzetessé váló eleki nevek utóljára nagyobb számban a XVIII. és XIX. sz. fordulóján, ill. a XIX. sz. első évtizedeiben tűnnek fel: *Biluska, Biroga, Bogár, Dittmann, Dunai, Gábor, Groh, Kaupert, Kittler, Kneller, Oláh, Rapport, Schinagel, Schnetter, Schön, Schiffert, Spitzer, Täubert, Thör, Tisch, Unterrecker, Waschik, Wiltz.*

Az anyakönyvek tanúsága szerint a második németországi telepítést követő egy év-
század alatt megszilárdult a község lakossága, sőt az is megállapítható, hogy a földművelő lakosság esetében ez már korábban, a XVIII. sz. végére bekövetkezett, hiszen a XIX. szá-
zadi jövevények túlnyomó része iparos vagy egyéb polgári foglalkozást űző személy volt. Ezek egy-két emberöltő alatt nyelvben és szokásokban — különösen az összeházasodások révén — asszimilálódtak a túlnyomó többséget jelentő törzslakossághoz, s így Elek ethnog-
ráfiai szempontból 1945-ig teljesen zárt, homogén egységnek tekinthető. Ezt mutatja a köztudatnak az a megnyilatkozása is, hogy a XIX. és a XX. sz. újabb beköltözőit, akár németek voltak, akár nem — a pejoratív jellegű *Hergelofener* („szalajtott, jöttment”) elne-
vezéssel illették.

Az egyes családnevek gyakoriságát a XIX. század végén és századunk elején az alábbi táblázat mutatja, amelyben a kereszteltek között leggyakrabban (a három évtizedben 50-nél többször) előforduló 31 név szerepel.

A leggyakoribb 31 családnevet viselte a legújabb korban a kereszteltek közel három-
negyed része; a többi, mintegy 70 elekinek minősíthető családnév az újszülötteknek alig több, mint egynegyede között oszlott meg a vizsgált utolsó időszakban. A legsűrűbben elő-
forduló családnevek mind XVIII. századiak, a neveknek kb. fele pedig az első betelepülés idejéből való.

1. táblázat
A családnevek gyakorisága

	1881—90	1905—14	1935—44	Összesen	A három évtized össz. bejegyzéseinek %-ában
1. Strifler	141	133	71	345	6,3
Ruck	119	115	62	296	5,4
Niedermayer	92	109	55	256	4,6
Braun	96	101	44	241	4,4
5. Wittmann	95	101	31	227	4,1
Mahler	57	89	49	195	3,5
Brandt	53	66	34	153	2,8
Zielbauer	60	61	23	144	2,6
Post	46	61	32	139	2,5
10. Hoffmann	35	63	24	122	2,2
Klemm	59	38	25	122	2,2
Reisz	54	47	17	118	2,1
Bender	39	45	32	116	2,1
Tremmel	54	38	17	109	2,0
15. Ament	46	38	22	106	1,9
Bauer	54	35	12	101	1,8
Engelhardt	28	46	27	101	1,8
Hack	30	43	27	100	1,8
Singer	32	33	22	87	1,6
20. Zellner	39	26	21	86	1,6
Jäger	32	42	11	85	1,5
Stumpf	34	24	23	81	1,5
Hammer	23	31	19	73	1,3
Schneider	32	20	15	67	1,2
25. Schimpl	27	27	12	66	1,2
Durst	16	24	25	65	1,2
Leist	27	25	11	63	1,2
Schreyer	27	22	12	61	1,1
Geisel	20	29	8	57	1,0
30. Walthier	36	13	7	56	1,0
Zeitler	15	27	13	55	1,0

Keresztnevek

A keresztnéveket 10 éves időegységekben vizsgálom 1734-től. Az 1734-től 1805-ig terjedő hét évtizedet teljes egészében feldolgoztam. A XIX. századból három évtizedet emeltem ki: egyet a század elejéről (1805—14), egyet a század közepe tájáról (1841—50), egyet pedig a század utolsó harmadából (1881—90). A XX. századból két évtizedet vizsgállok: 1905-től 1914-ig és 1935-től 1944-ig. Az egyes időszakokat igyekeztem úgy megválasztani, hogy azok részben kövessék a falu gazdasági és társadalmi életében bekövetkezett fordulópontokat is (úrbérrendezés, belterjes árutermelés, fokozódó polgárosodás stb.), és egyben kellően utaljanak a közbeeső hosszabb időszakok tendenciáira is a névadásban. A vizsgált 12 évtized férfi- és női névanyagának néhány jellemző adatát a következő két áttekintő táblázat tartalmazza (2a és 2b táblázat). A *névváltozat* szó itt és a következőkben is a névadás összes előforduló változatait jelöli, azaz az egytagú keresztnéveken kívül a két és három névből álló keresztnéveket is. (Pl. négy külön-külön névváltozat a *János*, a *János György*, a *György János* és a *János József*).⁶

2. a) táblázat
Férfinevek 1734 és 1944 között

	1734— 1744	1745— 1754	1755— 1764	1765— 1774	1775— 1784	1785— 1794	1795— 1804	1805— 1815	1841— 1850	1881— 1890	1905— 1914	1935— 1944
Bejegyzések száma	102	169	122	168	258	294	317	430	753	1013	1109	593
Névváltozatok száma	63	62	45	44	46	35	33	41	49	103	97	109
Első nevek száma	35	39	31	35	34	31	31	36	43	47	38	46
Csak 2. vagy 3. névként szerepel	10	7	2	—	1	1	—	1	1	8	7	17
A két v. három keresztnévük %-a	51	37,8	20,5	11,9	12,4	2,7	1,6	1,6	1,3	6,7	6,6	37,6

2. b) táblázat
Női nevek 1734 és 1944 között

Bejegyzések száma	93	148	137	175	234	301	358	451	744	1102	1014	532
Névváltozatok száma	50	46	39	38	41	33	30	29	33	67	71	98
Első nevek száma	29	22	20	25	29	29	25	26	31	32	28	49
Csak 2. vagy 3. névként szerepel	6	2	3	3	—	—	—	—	—	—	4	15
A két v. három keresztnévük %-a	44	52,7	38	32,6	23	15	15	6,2	3,0	6,4	7,6	44,9

Mindkét nemre vonatkozó adataink közös jellemzője a névváltozatok számának fokozatos csökkenése a XIX. sz. elejéig, majd a korábbi csökkenésnél meredekebb irányú növekedése századunk 40-es éveig, úgyhogy a névváltozatok száma 1944-re a XVIII. sz. eleji, egyébként korántsem szegényes anyagnak közel kétszerese lesz. Ha ilyen nagy arányban nem is, de hasonló fejlődési vonal rajzolódik ki az első nevek használatában. A fentiekkel nagyjából párhuzamos a két és a három keresztnevek számának változása, de azzal a különbséggel, hogy a több tagú keresztnevek aránya csekély marad még akkor is, amikor az első nevek száma már fokozatosan gyarapszik, s csupán a két háború közötti időszakban, de különösen az 1940-es években indul ugrásszerű növekedésnek.

Külön megvizsgáltam a kettős és a hármas neveket 1941 és 1944 között: ebben a négy évben ezek aránya a bejegyzett fiúk esetében 51 %, a lányok esetében 61 %, tehát a fiúk között eléri, a lányok között messze meghaladja a XVIII. sz. eleji magas arányt. A kettős nevek számadatainak megvilágításához tartozik még, hogy közöttük tipikusnak, állandósultnak három változat mutatkozik a XIX. sz. közepéig: a *János György*, ill. az *Anna Mária* és a *Mária Anna*. Ezek a nevek kétségtelenül két tagúak az anyakönyvi bejegyzések szerint, de gyakori egymás melletti szereplésük folytán a köztudatban bizonyára már egy névvé váltak.⁷ Ezért elég gyakoriak még akkor is, amikor egyéb névkapcsolások már alig fordulnak elő. Így 1775 és 1784 között a kettős férfinévekből a *János György* részesedése 35 %, 1785—94-ig 50 %, 1795—1804-ig 80 %. Ugyanezekben az évtizedekben az *Anna Mária* és a *Mária Anna* együttes aránya a kettős női nevek között: 70 %, 95 %, 99 %, 1841 és 1850 között pedig a 27 kettős női névből 25 *Anna Mária*, és csak kettő egyéb. Ezek alapján a kettős nevek fogyását a XVIII. sz. közepétől a XIX. sz. közepéig lényegében még nagyobb arányúnak tekinthetjük, mint ahogyan ezt a táblázatok számadatai mutatják.

A hármas nevek száma elenyésző a XX. századig. A XVIII. században mindössze 6 (5 férfi, 1 női névváltozat, az előbbieik közül is háromnak első két tagja *János György*), a XIX. sz. vizsgált évtizedeiben 4, ill. 2 (a férfinévek közül 3 *Gáspár Menyhért Boldizsár*, a liturgiában egy napon ünnepezt, így sajátosan egységbe kapcsolódó három evangéliumi király neve). A XX. sz. 40-es éveiben a kettős nevekkel együtt megszorodnak a hármas nevek is, de számuk így sem jelentős: 9 férfi- és 19 női név, igen változatos összetételben. Még egy négyes női név is előfordul.

Az 1940-es években nemcsak a több tagú női neveknek a férfinéveket erősen meghaladó mennyisége a feltűnő, hanem általában a női nevek megszorodása: korábban ugyanis a női névváltozatok, ill. nevek száma mindvégig alacsonyabb a férfiakénál.

Az elemzett időszakokban előforduló nevek gyakoriságát az alább következő táblázatok mutatják. Ezek első oszlopában az egyes évszázadokból kiemelt neveket összesítve közlöm százalékarányuk fogyó sorrendjében, majd a nevek így kialakult rendjében részletezem azok százalékarányát az egyes évtizedekben. Azokból a korszakokból, amelyekben a több tagú keresztnevek száma jelentős vagy előfordulási arányuknak változása figyelemre méltó, a leggyakoribb második nevek adatait is kimutatom. Hogy a táblázatokban kellő számú nevet vehessenek fel, a *leggyakoribb* fogalom alsó határát elég alacsonyan szabtam meg: minden olyan nevet felvettem, amelyet valamely évtizedben a keresztelteknek legalább 0,5 %-a viselt. A százalékszámok összesítése a táblázatok alján jól mutatja, hogy a kimutatások a kereszteltek túlnyomó többségét magukban foglalják.

Az első elemzett évtized (1734—44) adatai még feltehetően azokat a névadási szokásokat tükrözik, amelyeket az első telepések frank őshazájukból hoztak magukkal. A férfinévek között ebben az időben a *János*-nak van kiemelkedően magas arányszáma, de figyelmet érdemel, hogy egyedüli keresztnévként csupán 8 alkalommal fordul elő (az esetek 19 %-ában), 34 esetben más nevekkel kapcsolt első tagként s eléggé változatos kombinációkban. Ezt és a kettős névváltozatok magas arányát figyelembe véve megállapítható, hogy a férfinévek kezdetben eléggé arányosan oszlottak meg: csupán a *János* és annak *János György*

3. táblázat

A leggyakoribb férfi nevek a XIX. sz. elejéig az összes kereszteltek %-ában

A) Első keresztnevek

	1734— 1804	1734— 1744	1745— 1754	1755— 1764	1765— 1774	1775— 1784	1785— 1794	1795— 1804
1. János	23,3	41,1	32,9	27,9	22,0	21,3	19,0	17,6
József	17,8	5,0	12,1	13,9	22,6	17,8	22,8	21,1
Antal	9,1	1,8	3,4	3,3	5,3	12,0	13,2	13,0
György	5,5	9,0	6,9	6,5	3,6	6,9	4,4	4,1
5. Mihály	5,3	—	3,4	—	2,4	6,6	8,4	7,6
András	5,2	3,0	5,8	5,0	9,5	6,9	2,3	4,9
Ferenc	4,0	2,0	2,9	4,1	1,2	3,1	6,7	4,4
Ádám	3,5	1,0	1,7	5,7	2,4	2,3	2,3	7,6
Gáspár	1,9	1,0	0,5	0,8	3,6	0,8	2,3	3,1
10. Jakab	1,8	—	1,1	3,3	1,8	1,5	2,3	1,9
Ignác	1,6	2,0	2,9	0,8	0,6	2,7	1,6	0,9
Péter	1,3	1,0	—	—	3,6	2,7	0,3	1,2
Boldizsár	1,2	—	1,1	2,4	1,2	0,3	1,3	1,9
Márton	1,2	2,0	1,1	—	1,2	1,5	0,7	1,9
15. Lőrinc	1,1	—	2,9	—	1,8	1,1	1,3	0,3
Sebestyén	1,1	3,0	1,1	0,8	—	1,9	1,6	—
Mátyás	1,0	—	0,5	0,8	2,4	1,1	1,0	0,9
István	0,9	—	0,5	1,6	2,4	0,3	0,7	0,9
Fülöp	0,7	1,0	1,1	2,4	—	0,8	0,3	0,6
20. Miklós	0,7	1,0	2,1	1,6	0,6	0,4	0,3	0,3
Flórián	0,6	—	—	—	—	1,5	0,7	0,9
Bertalan	0,5	—	—	0,8	0,6	0,8	0,3	0,9
Gottfried	0,5	1,0	—	1,6	—	—	1,0	0,6
Simon	0,5	2,0	0,6	—	—	0,4	0,3	0,6
Benedek	0,5	1,0	0,6	0,8	—	0,8	0,3	0,3
	90,8	77,1	85,2	84,2	85,8	95,5	95,4	97,5

B) Második keresztnevek

	1734— 1804	1734— 1744	1745— 1754	1755— 1764	1765— 1774	1775— 1784	1785— 1794	1795— 1804
1. Gyögy	5,0	11,7	11,0	9,1	6,5	4,2	1,3	1,2
Ádám	2,3	7,0	7,0	3,3	1,2	2,3	1,0	—
Mihály	1,7	5,0	5,7	1,6	1,2	2,3	—	—
József	0,6	3,0	1,1	0,8	1,2	0,7	—	—
5. Péter	0,6	2,0	2,3	—	0,6	0,3	—	—
Antal	0,5	3,0	0,6	0,8	—	0,7	—	—
János	0,4	3,0	0,6	0,8	—	—	0,3	—
Gáspár	0,3	—	1,1	—	0,6	0,3	—	—
Lénárd	0,3	2,0	1,1	—	—	—	—	—
10. Márton	0,3	2,0	0,6	0,8	—	—	—	—

4. táblázat

A leggyakoribb női nevek a XIX. sz. elejéig az összes kereszteltek %-ában

A) Első keresztnevek

	1734— 1804	1734— 1744	1745— 1754	1755— 1764	1765— 1774	1775— 1784	1785— 1794	1795— 1804
1. Mária	20,5	22,0	25,7	27,0	22,1	12,8	5,3	6,9
Anna	13,6	22,5	23,7	16,8	12,5	11,1	11,3	18,0
Teréz	8,0	3,2	—	0,7	2,8	5,9	14,6	16,5
Katalin	7,4	3,2	4,7	7,3	13,7	5,9	8,0	7,2
5. Erzsébet	6,3	7,5	8,1	8,0	5,1	7,6	3,6	6,9
Borbála	6,0	—	0,7	6,6	5,1	11,1	9,9	4,4
Rozália	5,8	1,0	0,7	2,9	6,2	11,1	7,0	5,8
Éva	5,4	4,3	8,9	3,7	1,7	4,7	6,6	6,4
Margit	5,2	5,3	9,0	8,7	5,1	4,7	5,6	2,2
10. Veronika	3,0	—	—	0,7	5,1	3,4	3,3	4,2
Magdolna	2,9	1,0	1,3	1,4	1,1	2,5	2,6	5,8
Julianna	2,5	2,1	—	1,4	3,4	2,5	3,3	2,8
Ágnes	2,0	2,1	—	2,2	—	2,1	2,6	3,3
Apollónia	1,6	3,2	—	—	2,8	2,5	2,0	1,1
15. Zsuzsanna	1,6	—	4,7	2,9	1,1	2,1	1,3	0,5
Regina	1,2	1,0	0,7	1,4	0,5	2,1	2,0	—
Dorottya	1,1	1,0	2,7	2,2	1,1	0,8	1,0	0,5
Krisztina	1,0	3,2	2,0	—	—	0,4	1,6	0,5
Brigitta	0,9	—	—	—	1,7	0,8	1,0	1,3
20. Franciska	0,8	1,0	—	—	—	0,4	0,6	2,2
Szabina	0,7	1,0	0,7	1,4	0,5	0,4	1,0	0,5
Gertrud	0,6	1,0	0,7	2,2	—	—	1,0	0,3
Klára	0,6	1,0	0,7	0,7	1,1	0,4	1,0	—
Rozina	0,5	1,0	—	1,4	0,5	0,8	0,6	—
Urzula	0,5	2,1	0,7	—	0,5	0,4	0,4	0,5
	99,2	90,2	95,7	99,6	93,7	96,6	97,2	97,8

B) Második keresztnevek

	1734— 1804	1734— 1744	1745— 1754	1755— 1764	1765— 1774	1775— 1784	1785— 1794	1795— 1804
1. Mária	11,3	10,7	18,4	11,7	11,4	10,2	10,9	9,2
Anna	4,6	1,0	7,4	5,0	8,0	6,4	3,6	5,6
Borbála	2,1	9,7	6,0	3,6	3,4	1,3	—	—
Éva	1,6	3,2	2,0	4,4	4,0	2,9	0,3	0,3
5. Margit	0,7	4,3	2,0	1,4	1,1	—	—	—
Teréz	0,7	—	3,3	0,7	1,7	0,8	—	—
Urzula	0,5	1,0	2,0	2,2	1,1	0,4	—	—
Katalin	0,5	3,2	1,3	1,4	1,1	0,4	—	—
Erzsébet	0,4	2,1	1,3	0,7	—	—	0,3	—
10. Rozina	0,4	2,1	2,0	—	0,6	—	—	—

változata, valamint a *György* közelítik meg a 10%-os előfordulási arányt (összesen 23%-ban), a többi 60 névváltozat 1%-tól 3%-ig terjedő részesedésben meglehetősen változatosá teszi a férfinevek összképét.

A két feltűnően magas arányszámú női névvel, a *Máriával* és az *Annával* kapcsolatban is megjegyzendő, hogy önálló első névként ritkán fordulnak elő, mégpedig nem csupán az első vizsgált évtizedben, hanem az egész XVIII. században. 1734 és 1744 között az *Anna* mindössze egyszer, a *Mária* összesen négyszer fordul elő egymagában (1%, ill. 4%), s ez az arány semmivel sem nő egészen 1795-ig, amikor az *Anna* kezd „önállósulni”. A *Mária* még a későbbiekben sem fog vezető szerephez jutni. 1734-től 1744-ig az *Anna* leggyakrabban a *Mária* második névvel együtt szerepel: az összes nevek 10%-ában. Minthogy ez — az *Anna Mária* — az időszak legmagasabb számú névváltozata, a kettős névváltozatok figyelembe vételével a XVIII. sz. elején a női nevek megoszlását is eléggé arányosnak tekinthetjük, jóllehet a *Máriának* gyakori előfordulása második névként is bizonyos egyhangúságot eredményez.

A XVIII. sz. folyamán néhány jelentős változás tűnik fel a névadásban. Ezek között a leginkább szembeötlő a *József* rohamos gyarapodása, ami általános XVIII. századi jelenség Európában.⁸ Még jelentősebb arányú előretörést mutat az *Antal* és az *Ádám*, a női nevek között pedig a *Teréz*, a *Rozália* és a *Magdolna*. A *Mihály* elterjedése is XVIII. századi jelenség Eleken: eleinte csak második névként gyakoribb, de a század utolsó harmadától az első nevek között a 4—5. helyre lép elő, s ezt nagyjából tartja 1944-ig. A század folyamán új nevek is tűnnek fel, mint a *Flórián*, a *Bertalan* (később eltűnik), ill. a *Veronika*, a *Zsuzsanna* és a *Brigitta* (az utóbbi kettő sohasem válik különösebben népszerűvé). Érdekes a *Borbála* és a *Franciska* gyakoriságának alakulása. A *Borbála* mint második név két évtizeden át (1734—54) a legnépszerűbbek között van, majd fokozatosan első névvé „lép elő”, s ezzel párhuzamosan csökken második névként betöltött szerepe. A *Franciska* a XIX. sz. elejéig csak szórványosan, illetve alacsony arányban fordul elő — de 1775-től folyamatosan —, majd a XIX. sz. közepe táján (lásd a 6a—6b táblázatokat) egyszerre a legnépszerűbb női nevek egyikévé válik. Egy-egy név elterjedésének okát ritkán tudjuk megállapítani, de egy olyan közösség esetében, amelyben a névöröklés — legalább is az elsőszülöttek esetében — eléggé szigorúan érvényesülő hagyomány, figyelmet érdemlő jelenség, hogy némelykor egy-egy név először mint második név nyer polgárjogot, s csak később, ha a közizlés jóváhagyásával találkozik, kezd első névként elterjedni. A fent említettek közül ez figyelhető meg az *Antal*, az *Ádám*, a *Mihály*, a *Borbála* és ezeken kívül részben a *Teréz* névvel kapcsolatban.

A XIX. sz. elejéig csak olyan nevek tűnnek el teljesen, amelyek addig sem voltak különösebben gyakoriak: *Bertalan*, *Jónás*, *Keresztély*, *Kilián*, *Lénárd*, *Márk*, *Nándor*, *Román*, *Vitus*, *Zsigmond*, ill. *Judit*, *Kunigunda*, *Walburga*, továbbá jónéhány olyan név, amelyek a század folyamán csak egyszer fordulnak elő.

A XIX. és a XX. század adatai a névrendszer megszilárdulását mutatják. A XVIII. század folyamán népszerű vagy népszerűvé vált nevek arányszáma megmarad vagy megnő. Ez egyben az aránytalanság fokozódását is jelenti a nevek megoszlásában, jóllehet a nevek és a névváltozatok száma az 1880-as évektől nő. Figyelemmel kell lennünk ugyanis arra, hogy a kettős nevekkal kialakuló viszonylagos változatosság a XVIII. századi helyzettel szemben itt — az 1940-es évek rövid időszakát kivéve — alig érvényesül. Az aránytalanság növekedését mutatja az is, hogy míg a XVIII. század átlagában — az első neveket véve figyelembe — 16 férfi- és 17 női név szerepel 1%-nál magasabb arányban, a XIX. század átlagában már csak 14, illetve 15, a XX. században pedig 10, ill. 12. A számbavehető leggyakoribb nevek túlnyomó része megegyezik a XVIII. századiakkal, s ez a névadási hagyományokhoz való ragaszkodást jelzi, de vannak jelentős sorrendbeli, sőt a névanyag összetételében is mutatkozó különbségek.

5. táblázat

A leggyakoribb férfinévek a XIX. és a XX. században a kereszteltek %-ában

A) Első keresztnevek

	A XIX. sz. 3 év- tizedében	1805— 1814	1841— 1850	1881— 1890		A XX. sz. 2 év- tizedében	1905— 1914	1935— 1944
1. József	18,7	16,8	17,9	19,7	József	19,1	20,0	20,5
János	14,4	15,8	15,1	12,6	Ferenc	18,6	18,6	18,8
György	11,5	5,3	9,1	15,4	György	14,2	15,0	12,6
Antal	9,5	9,0	5,1	9,4	Antal	11,8	11,9	11,8
5. Ferenc	9,4	10,5	7,7	11,0	János	10,0	10,9	8,4
Mihály	6,5	9,0	6,8	6,1	Mihály	4,5	5,9	2,5
Ádám	4,3	8,6	7,8	0,4	Ádám	3,9	0,5	10,4
Márton	3,0	2,3	3,9	2,5	András	2,7	3,7	1,0
András	2,7	2,8	2,9	2,6	Miksa	2,3	3,0	1,2
10. Miksa	1,8	0,3	1,4	3,1	Márton	2,3	2,3	2,2
Flórián	1,4	1,6	1,5	1,2	Vilmos	0,7	0,3	1,6
Gáspár	1,3	2,5	1,4	0,4	László	0,7	0,3	1,3
Sebestyén	1,1	0,2	1,2	1,4	Flórián	0,6	0,9	0,2
Péter	1,1	1,9	0,8	0,8	Mátyás	0,5	0,6	0,3
15. Jakab	1,0	1,1	1,0	0,9	Sebestyén	0,5	0,6	0,3
Károly	0,9	0,4	0,8	1,0	Béla	0,4	0,4	0,5
Alajos	0,8	0,4	1,5	0,4	Károly	0,4	0,4	0,5
Boldizsár	0,7	1,6	0,6	0,3	Péter	0,4	0,7	—
Pál	0,6	—	0,6	0,6	István	0,4	0,3	0,5
20. Lőrinc	0,6	0,9	0,8	0,3	Jakab	0,4	0,5	0,2
Vendel	0,6	0,4	0,2	0,8				
Mátyás	0,5	0,4	0,9	0,4				
Fülöp	0,5	0,9	0,4	0,3				
Menyhért	0,5	1,1	0,6	0,1				
25. István	0,4	0,2	0,4	0,6				
	93,8	94,0	90,4	92,3		94,4	96,8	94,8

A XIX. században eltűnnek, vagy egészen jelentéktelen arányúvá válnak olyan — korábban sem nagyon gyakori, de jellegzetes — férfinévek, mint az *Ignác*, a *Miklós*, a *Bertalan*, a *Gottfried*, a *Simon*, a *Benedek*, a női nevek közül az *Apollónia*, a *Dorottya*, a *Krisztina*, a *Gertrúd*, a *Klára*, a *Rozina*, az *Urzula*. Feltűnően megnő azonban a *Ferenc*, ill. a *Franciska*, a *Lujza* és a *Veronika* népszerűsége, s néhány, korábban szörványosan előfordult név is nagyobb jelentőséget kap: *Alajos*, *Károly*, *Miksa*, *Pál*, *Vendel*, *Menyhért*, illetve *Ilna*, *Szidónia*, *Jozefa*. A XIX. században fordul elő először az eléggé népszerűvé váló *Viktória*.

A táblázatok adataiból csak kevésbé, de a részadatokból határozottan kitűnik, hogy a névadási hagyományok áttörésére az 1880-as években — vagy azokat közvetlenül megelőzően — történik kísérlet. A megszaporodott névváltozatokban ugyanis meglehetősen sok az olyan név, amely korábban egyáltalán nem fordult elő: a férfinévek között 11, a női nevek között 7. Ezek közül a XX. századba is átlépnek a következők: *Adolf*, *Albert*, *Iván*, *Ottó*, *Szilveszter*, ill. *Emília*, *Irén*, *Gizella*. A századforduló idején ez a tendencia elakad, és az 1940-es évekig ismét a hagyományos névanyag a jellemző, de érdekes, hogy a női nevek változatosabbá tételére ebben az időszakban is törekcszenek.

A XX. század folyamán tovább csökken a hagyományos nevek száma, s a 40-es évektől tömegesen jelennek meg az olyan nevek, amelyeknek megválasztásában a hagyományoktól független érzelmi hangulati szempontok játszanak szerepet, összefüggésben az

6. táblázat

A leggyakoribb női nevek a XIX. és a XX. században az összes kereszteltek %-ában

A) Első keresztnevek

	A XIX. sz. 3 év- tizedében	1805— 1814	1841— 1850	1881— 1890		A XX. sz. 2 év- tizedében	1905— 1914	1935— 1944
1. Anna	18,8	21,0	20,3	16,9	Teréz	18,0	18,7	16,1
Teréz	16,0	13,7	16,0	17,1	Anna	15,7	16,6	13,9
Franciska	9,0	1,5	10,3	10,9	Franciska	14,8	14,4	15,8
Éva	8,2	8,4	8,1	8,1	Veronika	10,0	10,4	9,0
5. Veronika	6,6	6,2	4,0	8,4	Erzsébet	8,3	8,3	7,9
Erzsébet	5,9	4,6	7,2	5,1	Lujza	5,7	5,5	5,0
Katalin	5,1	7,5	4,7	4,4	Éva	5,5	7,0	3,0
Rozália	4,4	5,3	3,2	2,5	Magdolna	4,2	4,2	4,1
Lujza	4,1	—	1,1	7,6	Katalin	3,4	3,3	3,5
10. Magdolna	4,0	4,6	3,7	4,0	Mária	3,4	3,1	4,1
Szabina	3,5	7,1	3,3	2,2	Ilona	2,2	2,2	2,4
Borbála	2,6	4,4	3,2	1,3	Rozália	1,3	0,6	2,4
Mária	2,3	1,3	1,2	3,2	Szabina	0,7	1,1	—
Julianna	2,2	2,6	2,6	1,9	Borbála	0,6	0,8	0,2
15. Margit	1,2	1,5	1,6	0,7	Viktória	0,6	0,7	0,5
Apollónia	0,8	2,4	0,9	0,2	Julianna	0,5	0,7	0,2
Ilona	0,7	0,2	—	1,3				
Szidónia	0,6	—	0,8	0,7				
Viktória	0,6	0,2	0,1	0,1				
20. Ágnes	0,5	1,1	0,8	0,1				
Zsuzsanna	0,5	1,1	0,8	0,1				
Jozefa	0,5	0,2	0,4	0,6				
Regina	0,3	0,8	0,4	0,1				
Brigitta	0,2	0,8	0,1	—				
	98,6	96,5	94,8	97,5		94,9	97,6	88,1

1935 és 1944 között az összes kereszteltek %-ában

B) Második keresztnevek

Férfinevek		Női nevek	
1. József	5,7	Teréz	6,3
János	3,8	Veronika	4,3
Ferenc	3,3	Mária	4,2
Mihály	2,7	Anna	3,3
5. György	2,2	Erzsébet	3,3
István	2,2	Éva	2,7
Antal	2,0	Lujza	2,7
Márton	1,6	Franciska	2,5
András	1,4	Rozália	2,0
10. Ádám	1,4	Magdolna	1,7
Miksa	1,4	Erika	0,7
Mátyás	1,2	Viktória	0,7
Adolf	0,8	Gertrud	0,5
Jakab	0,8	Irén	0,5
15. Miklós	0,8	Julianna	0,5
László	0,5	Margit	0,5
Vendel	0,5	Szabina	0,5

egyre általánosabbá váló és meglehetősen összetett polgárosodási törekvésekkel. A változás az értelmiségi-hivatalnoki réteg köréből indul ki. 1935 és 1944 között — a második és a harmadik keresztnéveket is számítva — 18 olyan férfinév és 31 olyan női név szerepel, amelyeknek előzménye a korábbi két évszázadban — legalább is a vizsgált évtizedek alapján — egyáltalán nincs sem első, sem további névként. Csupán néhány példa: *Alfréd, Elemér, Ervin, Imre, Zsolt*, illetve *Angela, Antónia, Beáta, Erika, Györgyike, Ildikó, Piroska*. A változás azonban korántsem egyirányú: a vezető szerepet továbbra is a hagyományos nevek játsszák, s akik a divatnak hódolnak a névadásban egy-egy „városias” névvel, jelentős hányadukban a hagyománynak is eleget kívánnak tenni. A kettős nevek száma azért is nő meg ebben az időszakban feltűnően, mert az új név mellett egy-egy hagyományos (örökölt) nevet is kap az újszülött. Így jönnek létre ilyen névváltozatok: *Edvin György, Oszwald Ferenc, Róbert Antal, Walter János*, vagy: *Etelka Veronika, Györgyike Mária Alojzia, Henriette Franciska, Libhilda Éva Mária, Zelma Szabina* — hogy csak néhány példát említsek. Ezt a törekvést jól illusztrálják a korszak második neveit kimutató táblázatok is.

Ragadványnevek

Az eleki ragadványneveket két, egymástól eléggé távol eső időpontban gyűjtöttem össze: először 1956–57-ben végeztem gyűjtést, majd meglevő anyagomat 1967-ben kiegészítettem. A téma természetének megfelelően elsősorban szóbeli közlésekre támaszkodtam. A megkérdezetteket a falu különböző pontjairól és más-más rokoni, társasági körök-ből választottam ki, de minden esetben az idősebb korosztályból, s általában úgy, hogy egyszerre többen is legyenek együtt. Hiányos adatok esetében második, harmadik, negyedik adatközlőhöz is folyamodtam, s csak több negatív válasz esetében soroltam a kérdéses ragadványnevet a felderítetlen jelentésűek vagy eredetűek csoportjába. Hogy ilyen aránylag mégis sok van, annak egyik oka a ragadványnevek többségének régi volta, a másik pedig, hogy a kérdéses családokat kitelepítették, s nagyon gyakori, hogy egy-egy régi ragadványnév jelentéséről, de főleg eredetéről csak a nevet viselő család saját hagyománya tud.

Rendkívül becses támpontot nyújtott viszont a gyűjtéshez egy kézirat, amelyet a római kat. plébánia iratai között kutatva találtam. Ez Móricz Sári Birójának eleki tájnyelvi fordítása, illetve átdolgozása. Címe: *T'r Sári Richt'r. A Richt'r Wöhl nöch vun vör'n Krisch. K'schriewa' vun Zsigmond Móric. In d'r Aelek'r Schproach iw'r setst vun Hermann Feri.* (A továbbiakban: *S. R.*) A fordítás a 20-as évek legelején keletkezhetett, s néhányan adatközlőim közül halványan bár, de emlékeznek rá, hogy a darabot elő is adták. Ennek harmadik felvonásában az egyik szereplő felsorolja mindazokat, akiknek a neve rákerült arra a listára, amelyen Pengő Kovács (*T'r Bengő Schmied*) bíróvá választását kéri. Az eleki kéziratban, amely az egész cselekményt többé-kevésbé Elekre applikálja, ez a névsor a hivatalos nevek mellett a ragadványneveket is közli, bizonyára a komikum fokozása érdekében. (Az eredetiben ilyen névsorolás nincs, csupán említést tesznek a listáról.) Összesen 198 személy szerepel itt ragadványnevével. A ragadványnevek száma ennél valamivel kevesebb, mivel a felsorolás a hivatalos családnevek szerint csoportosítva történik, és így a nőágon öröklődött ragadványnevek többször is előfordulnak. De így is 150-nél több az olyan név, amelyek a szóbeli gyűjtéshez igen jó támpontot nyújtottak. A *S. R.* kb. egy emberöltővel ezelőtti állapotot tükröz, a benne szereplő nevek zöme a mai köztudatban is él, természetesen a legtöbb esetben már az ottanitól eltérő keresztnévvel, a fiakéval, esetleg az unokákéval. Gyűjtésembe nem vettem bele a *S. R.* listájának 18 olyan nevét, amelyekről adatközlőim egybehangzóan úgy nyilatkoztak, hogy esetlegesek, rövid életűek voltak, nem váltak tényleges névfunkciót betöltő elemmé, vagy amelyekre egyáltalán nem emlékeztek, bár az illető személyt hivatalos neve szerint ismerték. Így végeredményben az álta-

lam feldolgozott 243 ragadványnév közül 126 az olyan, amely a *S. R.*-ben is szerepel. Sajnos, ez a sok tekintetben érdekes kézirat sem a nevek jelentésére, sem azok eredetére vonatkozóan nem mond semmit. Magáról a fordítóról is csak annyit sikerült kinyomoznom, hogy a 30-as évek közepéig élt Eleken, azután eltűnt, talán külföldre távozott.

A ragadványnév-anyagot következetesen fonetikusán írom, még abban az esetben is, ha a név vagy annak valamelyik tagja hivatalos családnév (tehát pl. *Faulhävr*, nem pedig Faulhaber, vagy *Khortsr Pendr*, nem pedig Khortsr Bender stb.). A ragadványnév viselőjének nevét természetesen az anyakönyvi helyesírással közlöm. Bár a ragadványnevek vegyesen német, magyar és román nyelvűek, a hangjelölésben célszerűnek láttam egyöntetűen az ún. teutonista hangírást alkalmazni, hiszen végeredményben német (frank) tájnyelvi anyagról van szó. A jelölési elvek kérdésében figyelembe vettem az erre vonatkozó újabb irodalmat is.⁹ Nevekről lévén szó, a tulajdonnevek megszokott helyesírásának megfelelően a nagybetűs szókezdést alkalmazom. A használt fontosabb fonetikai jelek a következők: a: illabiális a, ǎ: labiális a, e: zárt e, ä: nyílt e, ɐ, ə: redukált hangok, ˉ: a hosszúság jele, ˘: nazalizáció, s: magyar sz, š: magyar s, v: magyar v, z: magyar z, ž: magyar zs, tš: cs, ts: c, j, ʃ: szótagképző mássalhangzók, ai, oi: aj, oj, x: „ach-hang”, χ: „ich-hang”, η: nazális. A hehezetet mindig kiírt h-val jelölöm.

Dolgozatomban a terminológiai bizonytalanságot, amellyel Lőrincze Lajos¹⁰ és Fehértói Katalin¹¹ is foglalkozott, igyekeztem azzal áthidalni, hogy lehetőleg következetesen használom a *ragadványnév* elnevezést, amelyet magam is összefoglaló jellegűnek érzek, ha a kételemű hivatalos név mellett használt harmadik, negyedik stb. elemnek megkülönböztető jellege van. Maga az eleki népnyelv *špotnōma*-nak, *gūnynév*nek nevezi ezeket, jóllehet a ragadványnevek zöme gúnyolódó, csúfnév jellegét már elvesztette, vagy ilyen jellegük nem is volt. Elek esetében is helytállónak találok Markó Imre szemléletét¹², aki rendszerezésében a gúnynév → ragadványnév fejlődési vonalat alkalmazza elvként. Abban a néhány esetben, amikor a nem hivatalos névnek csúfolódó jellege még eleven, vagy a mai nemzedék életében még az volt, külön megjegyzem, hogy *csúfnév*.

A ragadványnevek kialakulása és társadalmi szerepe

Ahogy az eleki ragadványnév-rendszer ma előttünk áll, abból kétségtelenül megállapítható, hogy ezeknek a neveknek elsősorban megkülönböztető jellegük van. „A gúnynevek elsősorban ott alakultak ki, ahol erre szükség volt, ahol a gúnynévnek megkülönböztető funkciója volt” — állapítja meg Kniezsa István.¹³ Eleken ez a gyakorlati szükség az azonos családnév megszorodásával és a keresztnévanyag fentebb elemzett elszűrülésével állt elő. A személyazonosság megállapítása csupán a hivatalos nevek alapján elég nehéz lehetett már a múlt század elején is, s ez a gond a későbbiekben csak fokozódott. Az összegyűjtött ragadványnevek 45 családnév között oszlanak meg, az összes eleki családnévnek (a századfordulót véve figyelembe) közel a felét érintik. A legnagyobb számban az alábbi családnevek viselői kapnak ragadványnevet:

<i>Családnév</i>	<i>Ragadványnevek száma</i>		
1. Strifler	32	10. Post	9
Niedermayer	20	Singer	9
Wittmann	19	Brandt	8
Braun	16	Bender	6
5. Reisz	16	Hoffmann	6
Ruck	16	15. Walthier	6
Zielbauer	11	Ament	5
Klemm	10	Schneider	5
Mahler	10	Hammer	4

Ha a fenti névsort összevetjük az 1. táblázat adataival, láthatjuk, hogy mindegyik ott szerepel a századforduló leggyakoribb családnevei között. Ez a párhuzamosság nem csupán a matematikai valószínűség eredménye, hanem azt is jelzi, hogy éppen a leggyakoribb családnevek viselői között volt leginkább szükség a megkülönböztetésre. Valószínű tehát, hogy a ragadványnevek valamilyen formában már a múlt század elején megjelentek, s egy részük több nemzedéken át öröklődve jutott el korunkig. Ezt az adatközlők is megerősítik, akik számos esetben nyilatkoztak úgy, hogy a kérdéses ragadványnév mai viselőinek már az ükapját is így hívták, és amikor egy-egy homályos jelentésű vagy eredetű név után érdeklődtem, többször volt az a válasz, hogy nem tudják, de nagyon régi. Sajnos, a S. R.-nél régebb írásos dokumentumokat a ragadványnevekről lényegében nem találtam. Az a tény azonban, hogy Arad vármegye Törvényhatósági Bizottságának 1920-tól 1923-ig Eleken tartott közgyűléseinek jegyzőkönyveiben¹⁵ az egyes bizottságok eleki tagjai részben ragadványnevekkel is rendszeresen szerepelnek (2/1920. kgy. sz.: „Wittmann György (stutzer)”; 3/1920. kgy. sz.: „Wittmann György (Maxa) ... Wittmann Antal (toncsi)” stb.), arra enged következtetni, hogy az azonos nevűek megkülönböztetésére hivatalos helyen is használták korábban a ragadványneveket, ha ritkán is. Az aradi levéltár eleki anyaga bizonyára tartalmaz jónéhány régi ragadványnevet is. A hivatalos fórumok egyébként általában ridegebb, hivatalosabb módszereket alkalmaztak a megkülönböztetésre: a név után a házszámot írták zárójelben, az iskolában pedig a név után tett sorszámzással különböztették meg az azonos család- és keresztnévűeket. A ragadványnevek hivatalos jellegű használata azonban még napjainkban is él: a Németországban elhunyt elekiekről a templom kapujára kifüggesztett hirdetések szükség esetén közlik a ragadványnevet is, mint pl. a következő esetben: „Niedermayer György (Tepsi) 76 éves korában meghalt Németországban” (1967. január 8.).

A megkülönböztetés gyakorlati célzata mellett nem jelentéktelenek természetesen a lélektani tényezők sem a ragadványnevek létrejöttében. Így elsősorban a népi humorérzék, a feltűnő, a különös iránti érdeklődés. Egyik adatközlőm (Ruck Ádám, 83 é.) pl. így magyarázta a ragadványnevek létrejöttét: „A háború előtt (t. i. 1914 előtt) jó élet volt itt, összetartottak az emberek, szegények, gazdagok egyformán. Ha tűz volt, szaladt az egész falu, segítettek, ajándékokat adtak. Jókedvűek voltak, jóban voltak egymással, tréfáltak, nevet adtak.”

A ragadványnévadásban és azok nyelvi formájának alakulásában jelentős szerepük volt a román béreseknek, cselédeknek, akikről már Fényes Elek is megemlékezik idézett cikkében. Számuk a századforduló táján már meghaladta az ezret, de 1945-ig kevés kivétellel a német gazdák cselédei, tanyásai voltak. A múlt század vége felé a nyári-őszi munkaidényre évről-évre tömegesen jelentek meg Eleken, s mivel az egyre nagyobb földterületeken működő eleki parasztgazdaságok munkaerőhiánnyal küszködtek, közülük sokan itt ragadtak, megtelepedtek a tanyákon, majd a község peremén. A német munkaadók és a román munkások kapcsolata általában jó volt, egymás nyelvét is megtanulták, de legalább is a német paraszt biztosan megtanult románul (innen a sok román jövevényszó főleg mezőgazdasági szókincsükben.) A román cselédek, akiktől sok ragadványnév származik, a megkülönböztető és a humoros célzat mellett feltétlenül érvényesítették bizonyos mértékben a maguk osztályszempontját: gazdag munkaadóik visszaszolgáltatásait jellemezték, bírálták, feltehetően a bosszantás céljával is. Az viszont ismét lélektanilag indokolható dolog, hogy a község, benne a család is, ezeket a lényegében csúfneveket elfogadta. Végül is az indokolja a ragadványnevek nagy számát, hogy ahol egyszer szükségből a községnek ilyeneket kellett alkotnia, ott a névadásnak ez a módja szokássá is válik, sok apró mozzanat lesz ürügye az elnevezésnek. Így kapnak ragadványneveket olyanok is, akik nem népes nemzetség tagjai, megkülönböztetésre tehát esetükben nincs szükség.

Az eddig elmondottakból következik, hogy a ragadványnevek használata Eleken álta-

lános volt, és a törzslakosság esetében ma is az. Az emberek legtöbbször ragadványneviükön nevezik egymást és önmagukat is, olyannyira, hogy sok család hivatalos neve alig él a köztudatban. Sokszor csak hosszas fejtörés után tudják megmondani valakinek a hivatalos nevét. A név (*nōmv*) szó elsősorban ragadványnevet jelent, a hivatalos nevet *írás szerinti névnek* (*nōmv in dr̥ šrift, šriftnōmv*) mondják. A legtöbb ragadványnév állandósult, eredeti jelentés-tartalmát elveszítette, mint általában a családnevek, és többnyire a családnév funkcióját töltik be a köztudatban. Így például a *Hefn̥* család tagjai már régen nem fazekasok, a *Kärvr̥*-ek nem tímárok, a *Hantsēri*-et Antalnak vagy Jánosnak hívják stb. Eredeti jelentés-tartalma csak az újabb keletű és többnyire egy személyre korlátozódó ragadványneveknek él (*Ertākukr*: Singer Ferenc, 'lehajtott fejű'; *Khorts̥ Pendr̥*: Bender János, 'alacsony'; *Tauzadkhintstl̥*: Braun György, 'ezermester' stb.). Az ilyen nevek néha már meglévő családi ragadványneveket szorítanak ki (Post György: *Švarts̥ Post* → *Tambor*; Albert Miksa: *Radai* → *Fripkulaptje*; Reisz Ádám: *Kapdebō* → *Hindeřburg* stb.). Ezek közül éppen tartalmánál fogva számít csúfnévnek pl. a *Kakantureš* (Wittmann Antal, családi ragadványneve: *Maks*). Egyébként a megszilárdult, régebbi ragadványnevek nem számítanak csúfnévnek, még ha valaha azok voltak is, csupán olyan esetben, ha maga az érintett család érezte annak, és tiltakozott ellene. Ilyen okból vált csúfolódás eszközévé az egyébként ártatlan jelentésű *Kril*, 'tücsök' ragadványnév. Hoffmann Antal sértőnek érezte, ha így hívták, és ezzel a bosszantások egész sorozatát zúdította magára. (Jellemző, hogy a S. R.-ből ez a név ki van húzva, ami egyben annak is bizonyítéka, hogy a darabot valószínűleg előadták.) Egyébként, hogy az elekiek mennyire megbékélték ragadványneviükkel, bizonyítja Hammer (*Hamaraš*) Pál példája, aki adatközlőim szerint azzal a kurjantással mulatott: „Hamaraš-zinoraš-kakanadraš, húzd rá!”, tehát még a nevéhez kapcsolt csúfolódó-tréfálkozó mondókát is akceptálta. Van egy igénytelen szövegű, kedves dallamú népdaluk az elekieknek, amely minden csúfolódó él nélkül sorolja fel a Strifler (ma Dózsa) utca Strifler nevű családrait ragadványneviükön:

Hindā n Štriflers keslō,
Tort števd a hauz in heuf,
Tort kukt t̥ Knip̥s Hanas
Fun Prit̥sēlō rauz.
Fun Knip̥ iv̥r̥ kasv,
Tort vōnt t̥ Šnet̥ ā,
Nēvr̥n Šnet̥ vōnt t̥ Pek,
T̥ Pot̥šk̥r̥ tivn andr̥ ek.

(A Strifler utcában áll egy ház, annak a deszkakerítése mögül Knip̥r̥ Hans nézeget ki. Knip̥r̥-rel szemben Šnet̥ lakik, Šnet̥ mellett Pek, a másik sarkon Pot̥šk̥r̥.)

A sok azonos családnév legalább annyira volt feltűnő vagy restelleni való idegenek előtt, mint a ragadványnevek sokfélesége. A S. R. az említett lista után a következőképpen indokolja az elhangzott sok ragadványnév keletkezését: „*In Aelek is ód'r nī'd roadsam nach a'n Hund zu werfa wa'l m'r schlóchad a'n Wittmann, a'n Strifler, a'n Niedermayer, ód'r was wa's ich wen krumm*”, azaz: Eleken nem tanácsos kutya után hajigálni, mert az ember egy Wittmant, Striflert, Niedermayert vagy effélet talál el.

A ragadványnevek öröklődése legtöbbször egyenes ágon, ill. férfi ágon történt: az apa ragadványnevét örökölték a gyerekek, fiúk és lányok egyaránt. Férjhezmenetele után az asszony is megkapta férje ragadványnevét a nőnemképző hozzáadásával, a családnevek analógiájára: Bender (*Flentš*) Ferenc feleségének neve pl. Benderi, ill. *Flentšani*, azaz

Benderné, ill. *Flentsné*. Ám ha az asszony már lánykorában megszilárdult ragadványnevet viselt, asszony korában is azon emlegetik: Niedermayer (*Filip*) József felesége, Strifler (*Šronď*) Anna: *Srondez Nantši*. A másik, eléggé gyakori öröklési típusba tartoznak azok az esetek, amikor a vőül ment férfi gyermekei anyjuk ragadványnevét viselik. A ragadványneveket tudniillik általában a ház mint a család vagy a nemzetség jelképe őrzi. A *Fältsärř* ragadványnevet pl. úgy kapta az egyik Strifler család, hogy Strifler Jakab a *Fältsärř* ragadványnevet viselő Walthier családba nősült. Ilyen úton öröklődtek még pl. a következő ragadványnevek: *Jesřkřľb*: Klemm → Strifler; *Jeuži*: Ruck → Zöllner; *Partř*: Zielbauer → Ruck; *Pätšř*: Klemm → Braun; *Radai*: Albert → Klemm. További benősüléssel ugyanaz a ragadványnevét három vagy még több család nevévé is válhatott, pl.: *Siměľb*: Ruck → Strifler → Hoffmann; *Täpši*: Niedermayer → Zielbauer → Schreyer stb. Van úgy, hogy kétszeres áttétellel kap egy-egy család ragadványnevet: az asszony felveszi férje ragadványnevét, majd megözvegyülvén átadja azt második férjének és attól születő gyermekeinek. Így pl. a *Boxuš* ragadványnevet viselő Klemm János felesége férje után megkapta a *Boxuši* nevet, majd mikor mint özvegyet elvette Strifler Miksa, az is *Boxuš* lett, és Strifler nevű gyermekei is. Vagy: Mahler Mihály (*Gävriš*) → özv. Mahlerné (*Gävriši*) → Kraus Ferenc (Mahlernétől született fia: *Gävriš*) stb. Az ilyen belső keletkezésű nevek érdekes típusa, amikor a feleség, ill. az anya hivatalos családnéve válik ragadványnévvé: Wittmann — *Faulhāvř*; Braun — *Terľb* (a feleség Thör családnévének kicsinyített alakja). Az anya keresztnéve is lehet ragadványnevét: Niedermayer (*Klampfler*) Antal neve *Nina Tontši* is. Előfordul, hogy az anya ragadványneve erősebbnek bizonyul az apánál, és így az öröklődik. Niedermayer (*Filip*) József és Strifler (*Šronď*) Anna fia pl. inkább *Šronďaz Joki*, mint *Filips Joki*, bár mindkettő használatos. A ház névörző szerepének egy igen érdekes egyedülálló példája, hogy egy Rácz nevű 1946-os telepes megkapta a *Mixalok* ragadványnevet, mert a *Mixalokiš haus*-ba, Strifler (*Mixalok*) Mihály házába költözött. A névátadásra a két ember testalkatának hasonlósága is okot adott.

A ragadványnevek öröklődése a jelek szerint a mai nemzedékkel lassan megszűnik. 1946 óta új ragadványnevek tulajdonképpen nem születtek, és bár a meglévők még változatlanul és majdnem a régi kizárólagossággal használatosak a népnyelvben, a gyökeresen megváltozott körülmények, az új életforma, társadalmi átalakulás fokozatosan tovább korlátozza a ragadványnevek használatát Eleken is, az általánosan megnyilvánuló folyamatnak megfelelően.

A ragadványnevek rendszerezése

Az alábbi rendszerezésben az eleki ragadványneveket eredetük szerint csoportosítom. Mivel többségük örökölt, ill. öröklődő név, az ismétlések elkerülése érdekében nem a Lőrincze által ajánlott külső, ill. belső keletkezésű nevek főcsoportjaiban tárgyalom a neveket (hiszen az utóbbiba beletartoznék minden örökölt megkülönböztető név), hanem csoportonként külön pont alatt sorolom fel azokat, amelyeket csak egyetlen személy visel vagy viselt, amelyek tehát sem nem öröklött, sem nem öröklődő nevek. Ezeket *egyszeri* neveknek nevezem. A belső keletkezésű nevek érdekesebb típusait az előző fejezetben érintettem. Ha az öröklődő névtípusok csoportjában csak egyetlen hivatalos név szerepel a ragadványnevét mellett, az is úgy értendő, hogy „X. Y. és utódai” vagy „X. Y. és ősei”, de adatközlőim a családból több nevet teljes biztonsággal nem tudtak mondani. (Ezek többnyire kitelepített családok.) Ha keresztnévből alakul ragadványnévhez nem fűzök megjegyzést, az azt jelenti, hogy valamelyik ősnék a keresztnéve a név alapja, többnyire annak vagy becéző formájának szokatlansága miatt. Az *r.*, ill. az *m.* jelentése: román szó (szerkezet), ill. magyar szó (szerkezet).

1. Testi tulajdonságon alapuló nevek

A) Öröklődők

- Butšu* (Csipő, fenék) — A család tagjai erős csipőjűek — Braun György
Fäxtŕ (Hadonászó) — Beszéd közben gesztikulált — Strifler György, Magdolna
Fęstung(erődítmény) — Testalkatuk alapján — Alter
Gibu (Púpos) *r.* — Hajlott hátúak — Strifler Mihály
Häriš Singer (Uras Singer) — „Szép ember volt, urasan öltözött” a név szerzője — Singer József, Ferenc
Herleman (Bácsika, öregember) — Fiatalon is öreges megjelenésű volt — Niedermayer Ferenc
Härtsäg, Kišhärtsäg (Herceg) *m.* — „Olyan szép, mint egy herceg.” — Niedermayer József
Höz (Nyúl) — Magas termetű, hosszú lábú volt — Ruck Ádám, József, Katalin
Hudrv (Hadaró) — Beszédmodora alapján — Post János
Khortsŕ (Alacsony) — Termete miatt — Ruck Ádám, János
Kläsiņŕ (Kis Singer) — Alacsony termet — Singer János
Kräidlv (Kis béka) — Valamelyik őse görnyedten járt — Ruck József
Kril (Tücsök) — Soványak, „*vi a kril*” (csúfnév) — Hoffmann Antal
Kroävŕ (Ősz, szürke) — Haja színéről — Wittmann György
Lananäts (Hosszú Náci) — Magas termet — Strifler György, Franciska stb.
Läidi (Kócos) — Haja miatt — Braun Ádám
Ling (Bal, balkezes — Niedermayer József, Ádám
Piparkv (Paprika) *r.* — Piros arcszíne alapján — Hirt Antal
Pivl (Bivaly) *m.* — Erős termet — Brandt Ferenc, Márton
Pörašvarts (...fekete) — Barna arcszínéről — Emenet József
Puliš (Hímvevő) *m.* képző — Ament Márton, György
Šlidāš (Szánkó) *r.* képző — Furcsa lábformája volt — Klemm János
Špatskheupf (Verébfejű) — Nagy testéhez aránylag kis feje volt — Niedermayer Károly, János
Šijrb (Foghíjas) *r.* — Wittmann Ádám, Antal
Štoprik (Erős) — Termetük alapján — Strifler Ferenc, József; Zielbauer Miksa
Štutsŕ (Stuccoló) — Először nyíratra így a haját — Wittmann György
Šubrik (Sobri) — A képviselő kocsisa volt, „úgy volt öltözve, mint Sobri Jóska” — Niedermayer Ferenc, József, Mihály
Tikaroi (Vastag, kövér) *r.* képző — Gazdag, kövér ember volt. — Mahler József
Tšula (Csula) *m.* — Walthier Károly, József

B) Egyszeriek

- Äxalas* (Makk ász) — „Úgy táncol, mint a makk ász” — mondta rá valaki — Valamelyik Krixōri-lány
Ertäkukŕ (Földnéző) — Lehajtott fejjel járt — Singer Ferenc
Fetkēntsla (Kövér liba) — Testalkata alapján — Strifler Antal
Hoid (Nagy hasú) *r.* — Mahler János
Khortsŕ Pēndŕ (Rövid Bender) — Bender János
Kinji njegru (Fekete kutya) — Hajszínéről — Reisz Antal
Švartsŕ hunt
Krembetš (Vakarék; elmaradt disznó) — Kis termetű — Alter
Laņŕ Pēndŕ (Hosszú Bender) — Bender József

Rovdr Post (Vörös Post) — Hajszínéről — Post
Rundr Post (Kerek Post) — Termetről — Post
Štjopu Rais (Sánta Reisz) *r.* — A háborúban megsebesült — Reisz Antal
Švartsz Sinŕ (Fekete Singer) — Börszínéről — Singer János
Tauzadkhintstŕ (Ezermester) — Braun György
Švartsz Post (Fekete Post) — Hajszínéről — Post György (Tambor)
Tik (Kövér) — Brandt Antal
Törpā Pendr (Törpe Bender) *m.* — Bender
Tšonku Rais (Csonka Reisz) *m., r.* képzővel — Félkezű volt — Reisz Mihály

2. Lelki tulajdonságon alapuló nevek

A) Öröklődők

Barōn (Báró) — „Nagyon urizált” a név szerzője — Strifler Miksa, Károly, Ferenc stb.
Bodjā (Potya) *m.* — Nemzedékeken át muzsikusok voltak, a közfelfogás szerint „potyán” szereztek a pénzt — Wittmann György, Antal

Domnjeapara (Uram, segits) *r.* — Az apósától örökölte, aki nagyon fösvény volt, nem szívesen szegődtek el hozzá, ezért így fohászkoztak a munkások. Más magyarázat szerint ő fohászkodott így, hogy szájalmat keltsen. (Csúfnév) — Braun Antal

Hantsiprost, Prost (Lüke János, Lüke) — Örökletesen furcsa gondolkodásúnak tartott család — Walthier János, József stb.

Hapaleu, Hapi (Kapzsi) *r.* képző — Ilyen volt a név szerzője (Tsamhapa: „összehappolni”) — Brandt József

Hunt, Hunttōni (Kutya, Kutyatóni) — Gorombaságáról. Eleki szóláshasonlat: *Kreub vi a hunt.* — Albert József, Ferenc

Katāna, Šnaidŕs (Katona, Káplár) — Katonás természet alapján — Schneider Ferenc.

Katāna, Šnaidŕs

Kaprōl

Krauz (Undok) — Összeférhetetlen, rossz természetük alapján — Mahler Ferenc, József, Teréz stb.

Laxpædr (Nevess, Péter) — Vigkedélyű ősök után — Strifler József, Miksa, Ferenc stb.

Piršli (Dolgos, ‚legény a talpán’) — Igen szorgalmasak voltak — Braun János, Ádám stb.

B) Egyszeriek

Bitang (Rossz magaviseletű) *m.* — Az apa így nyilatkozott két fiáról: „*Ter iz a bitang* (Ferenc), *ez* (József) *jō lesz.*” (*L. Jōles*) — Reisz Ferenc

Hāri (Háry) — Nagyotmondó — Klemm János

Jōles Lásd: Bitang

Štuplrixtŕlb (Főszolgabíró) — „Okos ember volt.” — Strifler József

3. Szokás, mondás, jellemző cselekedet, helyzet alapján

A) Öröklődők

Bogeu (Bagó) *m.* — A név szerzője valószínűleg bagózott. Szegény család. — Brandt János, Teréz stb.

Bimbok (Bimbó; állatnév) — Szegények, tanyások voltak, ökörhajtással is foglalkoztak — Hoffmann

Boxuš (Bohus családnév) — A lőkősházi Bohus uradalom mellett volt bérlete — Klemm János; Strifler Miksa

Fältšārġ (Földnyíró) — Sok földet szerzett magának — Strifler Jakab; Walthier (eredetileg ez a család viselte, nőágon kapta Strifler).

Hidäg (Hideg) *m.* — Állítólag csak ennyit tudott magyarul: „Hideg van” — Singer Miksa

Khap! (Sapka) — Az elsők között hordott sapkát (nem pedig kalapot) — Brandt József, Ádám

Kēntspendġ (Libás Bender) — Valamelyik őszület libalopási esete alapján — Stumpf György (anyai nagyszülei, Benderék nevelték).

Kristi (*Mixpla*) (Krisztina) — Ilyen nevű cselédlányhoz járt — Zielbauer Mihály, valamint fogadott fia, Niedermayer Ádám (Kristi Adam vagy inkább Kriksj).

Lup (Farkas) *r.* — Valamikor mint szegény emberek a Strifler utcában egy veremszerű épületben laktak, „mint a farkasok”. Az egyik legény a családból elvett egy gazdag Wittmanlányt, akinek korábban az életét Radnán megmentette. Állítólag itt kezdődött a család gazdagsága. — Strifler György, Vilmos stb.

Paparetġjo (Eszi a pálinkát) *r.* — Pálinkás kenyérrel etette a munkásait — Hoffmann György, Miksa stb.

Pärvetš (Kecskebak) *r.* — A kecske hagját jól tudta utánozni. Más magyarázat: öreg korában is tette a szépet a menyecskekének — Singer Antal, András

Popa (Pap) *r.* — Aratáskor gyakran mondta, amikor a legfelső kévét (popa) felrakták a keresztre — Schneider Antal, György

Potškr (Bocskor) *m.* — Bocskorban, ill. rossz cipőben járt dolgozni — Strifler József, Ádám

Tepatirt (Küldött) — Valamilyen küldöttség tagja volt — Mahler György, János

Tsikra, Tsikru (Állatnév) — Ilyen nevű kecskéjük volt — Niedermayer János

Uxu (Hangutánzó) — Gyermekkorában a mozdony hangját utánozta a névszerző — Hammer György, Ferenc stb.

Vandrok (Csavargó) *r.* — Strifler Mihály elhagyta családját, egy lánnyal Nagyváradra ment. Apósa nevezte így. — Strifler Mihály, György, József

Hants in leux, Leux (János a gödörben; Gödör) — A falu északi szélén fekvő vizes mélyedés mellett laktak — Ruck Mihály

B) Egyszeriek

Hinderburg (U. az) — Az I. világháborúban őrmester volt, „nagyra volt vele” — Reisz (Kapdebő) Ádám

Hoəriər af (Szörös majom) — Szavajárása volt, amikor a borbélyhoz készült: „*Iħ pin vi a hoəriər af.*” — Bayer (Kleklġ) Márton

Hozom (U. az) *m.* — Gyakran maradt adós kocsmában, kártyajátékban — Kloater József

Hujasahip (Mulató indulatszó) — Bálban kalapját lengetve így kurjongatott egy valcer dallamára: „*Hujasahip, ma huad, ma huad iz ma kuad*” (a kalapon az én vagyonom) — Bayer Antal

Istānāldāš (U. az) — Háza homlokzatára ezt a szentenciát íratta: „Egyetértés — isten-áldás”. Később, mivel közfeltűnést keltett vele, lekaparta, de a név rajta maradt — Singer Márton

Raizapits (Reisz penis-e) — Mint hentes a bika peniséből bikacsököt készített — Reisz Ferenc

Kūđġkhaid Jok, Šövāl Jok (Tulajdonképpen, szóval) — szavajárása volt — Reisz József

Šopfpaidġ (Hajcibáló) — A templomban regulázta a gyerekeket — Bender János.

Tentsrlħ (Táncos) — Komótosan, szépen táncolt — Ruck Antal

4. Foglalkozáson alapuló nevek

A) Öröklődők

Däpöš (Fatelepes) *m.* — Falerakatuk volt — Walthier Ferenc, János
Hefn̄ (Fazekas — Iparos-kereskedő család, fuvaroztak is, fazekas-árut is — Schneider
Ádám

Klekly (Harangozó) — Bayer Márton, Teréz

Kapdebō (Ökörfej) *r.* — Ökrökkel is művelték a földet — Reisz József, Gáspár, Ádám
stb.

Kengler (Csengős) — Kereskedő család — Ádám József

Kärvy (Tímár) — Valamelyik ős foglalkozása — Brandt György

Kholix vōxn̄ (Meszes kocsis, meszes bognár) — valószínűbb, hogy a mézfuvarozásra
mint kockázatos vállalkozásra utal, de a bognár mesterséggel is kapcsolatban lehet a név —
Braun János, Julianna stb.

Klampfler (Bádogos) — Niedermayer János, Antal

Klōzy (Úveges) — Ádám József

Khundl̄ (Hirdető) — Kisbíró volt — Weber György, Miksa

Mandlsnaid̄, *Manja* (Kabátszabó) — Hammer Mihály, Faulhaber; Niedermayer

Maur̄ (Kőműves) — Ruck Ádám

Pek (Pék) *m.* — Valamelyik ős foglalkozása — Schreyer Vendel, Miksa

Pind̄ (Kádár) — Strifler Károly

Prunp̄euro (Kútfűró) — Értett a kútásáshoz — Niedermayer Ferenc

Purx̄ (Bíró) — Zielbauer Antal, Rudolf

Put̄māst̄, *Vājāš* (Vajmester) — Tejcsarnokos volt — Müllek Antal, János

Smīdl̄ (Kovács) — Walthier József, Károly stb.

Šmīdsep (Kovács Szepi) — Hoffmann György

Souk, *Seklv̄* (Zsák) — Kereskedők voltak — Ruck József

Šöröš (U. az) *m.* — Sörlerakatuk volt — Klemm Antal

Tšēvy (Kucseber) — Kereskedő család — Post, Engelhardt

Urixltrēdy (Orgonafűjtató) — Ruck György

Vēvr̄ (Takács) — Oláh György, Antal

B) Egyszeriek

Hwōdn̄ (Kalapos) — Tremmel Menyhért

Tuturu (Gyám) *r.* — Árvaszéki gyám volt — Wittmann Miksa

5. Valamilyen esemény alapján keletkezett nevek

A) Öröklődők

Banjār (Pénzes) *r.* — Bálban bankót tűzött a kalapja mellé — Strifler Antal

Fripkulaptje (Tejjel forrázott) *r.* — Gyermekeként a tűzhely padkájáról a forró tejbe
esett — Albert Miksa

Pōnakhox̄ (Babfőző) — Egy időben a környéken csak az ő házuknál volt babfőzésre
jó lágy víz — Zöllner János, Ádám

Purcēr, *Saihaldy* (Kanász) — *r.*, illetve német — Gyerekkorában nagybátyjánál disznót
őrzött — Singer Ádám, Márton

B) Egyszeriek

Kakankanda (Kantába k...ál) — Valóságalapja nincs (csúfnév) — Zielbauer Ferenc
Kakanturetš (A csizmába k...ál) — Egyszer előfordult vele, a csősz meglátta. Csúfnév,
eredeti ragadványneve *Maks*. — Wittmann Antal

6. Keresztnévből alakult ragadványnevek

A) Öröklődők

Ādemla, Demla Ádamból — Zielbauer Ádám, Veronika
Djuraluts Györgyből, romános képzés — Ament Ádám
Djurit, Djuratus György romános becézése — Mahler Sebestyén
Djuts Györgyből — Strifler Ferenc
Fika, Fiki Viktóriából — Neidermayer József, Gábor
Filip Fülöp — Niedermayer József, Miksa, János stb.
Frantsulesk Ferencből, romános kicsinyítéssel — Wittmann György, Miksa
Fritsɔ Ferencből — Schneider Ferenc
Gābriš, Gāvriš Gáborból — Mahler Mihály; Kraus Ferenc
Hantsēriχ Hans Georg-ból — Niedermayer György, Antal
Jankō, Janku Jánosból — Ruck Márton, Antal, Ádám
Jaške Józsefből — Ruck József
Jäižɔlv Józsefből — Niedermayer Mihály, Antal
Jentsɔlv Jánosból — Reisz József
Jerixlv Györgyből — Faulhaber György, József
Jerixōdl Györgyből romános képzéssel — Faulhaber Antal; Jäger Antal
Ješkrlv Józsefből — Klemm; Strifler Jakab
Jeuži Józsefből — Ruck Ferenc; Zöllner Ferenc; Ádám
Jopkaly Józsefből — Ruck József, Ferenc
Jonseflv Józsefből — Strifler Mihály, Antal
Jokaly Józsefből — Engelhardt János
Khešpɔlv Gáspárból — Strifler Ádám
Nina Tontši Annából — Niedermayer Antal
Kriχōri Gergelyből — Niedermayer Gergely; Zielbauer Márton
Maks Miksából — Wittmann Ferenc, Miksa stb.
Martinaš Mártonból romános képzéssel — Niedermayer József, János
Māliχrlv Menyhértből — Singer János
Mindlv Máriából — Strifler György
Mixalok Mihályból romános képzéssel — Strifler Mihály, Teréz
Mixaluts Mihályból romános képzéssel — Ament Ádám
Palts Boldizsárból — Wittmann György, János
Pastala Sebestyénből — Strifler Ferenc
Petrus Péterből — Strifler Mátyás
Sepɔlv Józsefből — Wittmann Ádám, Antal
Sepɔlaš A József kicsinyített alakjának és a *salaš* (tanya) szónak romános összevonása —
Strifler Miksa, József
Siman Simonból — Braun Ádám
Tomaš, Tomašlv Tamásból — Strifler Ferenc, András, Mihály stb.
Thonlv Antalból — Reisz Antal, Ádám
Thontlv Antalból — Post Ádám
Tsus Zsuzsannából — Tremmel

B) Egyszeriek

Elek Elekből — Wittmann György
Ēdi Ádamból — Mahler Ádám
Njotsv Józsefből — Wittmann József
Rudl Rudolfból — Zielbauer Rezső
Sāli Rozáliából — Wittmann György
Seflv Józsefből — Schneider József

7. *Családnévből származó ragadványnevek*

A) Öröklődők

Brojek Egy Brojek nevű lakatoshoz hasonlított, maga is lakatos volt — Niedermayer József

Hamaraš A Hammer családnév romános kicsinyítése — Hammer Ernő, Antal, Miksa, Pál

Hemrlv A Hammer kicsinyítése — Hammer József, Regina

Faulhāv A Faulhaber családnévből, benősülés útján — Wittmann József

Hofmenlv A Hoffmann családnévből (benősülés) — Niedermayer

Jägüš A Jäger családnév játszi magyarosítása — Jäger György

Radai A medgyesegyházi malom tulajdonosának nevérol, akihez valamelyik Albert hasonlított — Albert; Klemm János, Ferenc

Šronđ Egy Schrot nevű káplár volt a családnál beszállásolva, ezzel büszkélkedtek a gyerekek — Strifler Ferenc, Vendel; Niedermayer József

Šlaxtr Nevelőapja családnévérol — Wittmann Ferenc

Terlv A Thör családnévből (benősülés) — Braun György

Tišpān A Dispán családnévből (benősülés) — Hirth

8. *Felderítetlen eredetűek*

A) Öröklődők.

Bäšš — Ament András, Antal

Blože — Niedermayer József

Bokši — Schmidt József

Bunsen — Zöllner János

Burik (Köldök) *r.* — Geistl Ádám, György

Burkuš — Schmidt György

Dantšu — Kneller János

Dubli — Ament József

Fäld — Niedermayer Antal

Flentš (Hóbort) — Bender János, Ferenc

Hirži — Durst József

Hönekv (Talán a kihalt Honecker családnévből) — Wittmann Antal, György

Jäidl, Jäidpla — Braun György

Jembuš — Bender János

Käpřlv (Kecske) *r.* — Brandt

Kätšřlv (Kiskacsa) *m.* — Reisz Antal, Strifler Ádám

Kheraps (Tök) — Stumpf György

Knipr -- Strifler János, Ádám
Knutl (Görcs) — Zöllner Ádám, Sebestyén
Kriats — Schmidt Antal
Krumbiara (Krumpli) — Reisz Ádám
Ksel (Segéd) — Mahler Ferenc, Teréz
Khūjantši (Tehénjancsi) — Braun Antal
Lantsman (Földi) — Braun Ferenc, Brandt Ferenc
Lents — Brandt Antal
Liöla — Durst György
Lujraš — Ádám József
Luja — Hoffmann János
Märikš — Ruck Antal, Brandt Antal
Mivlb — Emenet János
Murnjeilb — *Braun Mihály, Márton*
Nokylisšwstř (Galuskaszter) — Post Péter; Port Ferenc
Partl (Kancsó) — Zielbauer Ádám; Ruck Ádám
Petjik — Leist, Zeitler
Pätsř — Bauer Mihály, Tamás
Pätšř — Klemm Ferenc, József; Braun Mihály
Plaješ — Bauer Jakab, Ferenc
Rumbala (Dörgő) — Ruck Ferenc, György
Särř (Ollós) — Walhier Károly, Ferenc
Simëlb (Talán Simonból) — Ruck György; Hoffmann József; Strifler
Šlamb, Šlembřlb — Mahler György
Šnetř (Esetleg a Schnetter családnévből) — Strifler
Šnigolb (Penis) — Reisz György
Šoilb — Strifler János
Štronsök (Szalmazsák) -- Strifler Károly
Šuk — Klemm Ferenc
Šulan — Brandt Sebestyén, József
Šušik — Klemm János, Antal
Täpši, Täpšl (Tepsi) — Niedermayer György, Ádám, Schreyer József; Zielbauer Antal
Tšuroi — Braun Ádám
Tšutra — Mahler Károly, Antal
Vēri (Unokatestvér) *r.* — Wittmann György
Viki (Vékából) *m.* — Zielbauer József
Vurala — Wittmann György
Vuvl — Wittmann Ferenc, György; Zielbauer

A névhasználat néhány alaki kérdése

Az eleki névhasználat nyelvi kérdései közül csupán azokat kívánom megemlíteni, amelyek a ragadványnevek alakjainak megvilágításához szükségesek. Mint már említettem, a személynevek hivatalos és népi formái eltérnek egymástól. A családnevek anyakönyvi formáiban is van egy alaktani változás: a XIX. század közepéig — a latin nyelvű anyakönyvezés időszakában — a nők családneve — akár apai, akár férjezett név — az *-in* nőnemképzőt kapja meg. (Theresia Ruckin, Barbara Zellnerin stb.). A népi névhasználatnak is két típusa van: egy köznyelvi és egy tájnyelvi típus. Az előbbit akkor alkalmazzák, ha anyanyelvüket ünnepélyes, félig-meddig hivatalos körülmények között használják (pl. írásban): a keresz-

név megelőzi a családnévet, és egyik elem sem kap toldalékot (*Elisabetha Klemm, Franz Hammer* stb.). Ez az anyakönyvitől eltérő német változat olvasható a síremlékeken, amelyeken — mint a képmellékletek is mutatják — az asszonyok is férjük nevével szerepelnek, de férjezett mivoltukra utal lánykori családnévük feltüntetése a *geborene* (született) jelzővel.

Élőbeszédben a népnyelvi változat az irodalmihoz képest fordított szórendű: elől áll a családnév, utána a keresztnév, s a családnév *-s* toldalékot kap, amelynek 'valamely csoportba tartozó', 'féle' jelentése van: *Hammers Hand, Rucks Franzi* stb. Ugyanez a toldalék az *as* névelővel a család összefoglaló megnevezésére szolgál: *as Hammers* (Hammerék), és ez használatos akkor is, ha a személynevet valamilyen minősítő megjelölés követi: *tr Metzas Huadnr* (Metz kalapos), *as Striflers Madla* (a Strifler-lány), *as Bauers Viki Päsla* (Bauer Viki néni) stb. Mondatban a személynevek általában névelősek, s ha a keresztnév nélküli családnév egy személyre vonatkozik, értelmezőféle funkciója van. Ha nőt neveznek meg így, a családnév *-i* toldalékot kap, ill. ennek valamely hangtanilag indokolt változatát: *ti Brandti* (Brandt nevű, a Brandt családba tartozó nő), *a Reisi* (egy Reisz nevű nő), *a Quintschani* (egy Quintsch családba tartozó nő) stb. Gyakran van szükség a családnév többes számának használatára. Ez az *-a* (*a*) jellel alakul: *ti Reisa* (a Reiszok), *ti Hamra* (a Hammerék) stb. Az élőbeszédben a személynevek — így a családnév is — beilleszkednek a dialektus hangtani rendszerébe, különösen, ha a családnév vagy annak valamelyik tagja értelmes vagy értelmezhető köznévvé: *Molr* (Mahler), *Faulhāvγ* (Faulhaber), *Jāxr* (Jäger) stb.

A fentebb elmondottak vonatkoznak a ragadványneveknek arra a többségi csoportjára is, amelyek a családnév funkcióját betöltő tulajdonnevek. Ezek jórészt eleve is egytagúak, mint a hivatalos családnév, de a szó szerkezetből alakultak egy része is, a tagok eredeti nyelvi funkcióját elveszítve, egy szóként viselkedik, az egytagú családnévhez hasonlóan vesz fel toldalékokat. Ezeket az előző fejezet rendszerezésében egybe is írtam (*Khūjantši, Raizpits, Laxpendr*).

A ragadványnevek másik, lényegesen kevesebb nevet magában foglaló típusába azok a nevek tartoznak, amelyek a családnév előtt állva csak azzal együtt használatosak. Eredeti szófajuk általában melléknév, a családnévvel pedig minősítő jelzős szerkezetet alkotnak. Ilyenek: *Khortsγ Pendγ, Lanγ Pendγ, Roadγ Post*. Ezzel a típussal csak egy-egy személyt neveznek meg.

A melléknévi jelző néha ragos formájában önállósul, ezzel az első, többségi típusba kerül, s annak mintájára vesz fel további toldalékokat (a rag után képzőt is): *Khortsγ (Khortsγs, Khortsγi); Kroavγ (Kroavγs, Kroavγi)*.

Ritkán a ragadványnév a családnév mögé kerül, és azzal mint gyűjtő fogalommal birtokos szerkezetet alkot: *Raiz Bitang* (de egymagában is: *Bitang*); *Šnaidγs Katāna* (de csak *Katāna* is). (V. ö. a fentebbi *Metzas Huadnr* szerkezettel!)

Néhány esetben a ragadványnevek hangalakjának fokozatos megváltozását is megfigyelhetjük. Ennek következménye gyakran az eredeti alak jelentős eltorzulása. Ilyenek: *Hapaleu* → *Hapi*; *Kristi* → *Kriksl* stb. Bizonyára így jött létre már régebben is sok olyan név, amelyek jelentését és eredetét ma már nem tudjuk megállapítani. Bizonyos fokig ebbe a csoportba tartoznak a nyelvben változó, illetve váltakozó nevek: *Kinji njegru* → *Švartsr hunt*; *Purcār* → *Saihaldγ*; *Putγmāstγ* → *Vγjps̄*; *Kūdykhaid* → *Sōvpl*.

A nyelvi kérdések kapcsán végül az eleki ragadványneveket nyelvi megoszlásuk szerint foglalom össze:

Német	149	(61,2%)
Román	48	(19,8%)
Magyar	21	(8,6%)
Felderítetlen	25	(11,4%)

Német nyelvűnek minősítettem az olyan neveket is, amelyeknek köznévi változata magyar, ill. román jövevényszó az eleki dialektusban (*Khätšylo, Krumbioro, Pivl, Pits* stb.), viszont romának, ill. magyarnak a román vagy magyar képzővel ellátottakat (*Hamaraš, Puliš* stb.).

A családnév megváltoztatása

A névmagyarosításnak a következőkben csak néhány jellemzőjét kívánom kiemelni. A névváltoztatás anyagának teljes elemzése rendkívül szerteágazó feladat, ami messze túlnőne dolgozatom keretein. Eleken bonyolulttá teszi a kérdést többek között a kitelepítés és ezt követően sok kitelepített családnak az eredeti családnévhez való visszatérése vagy pl. az a tény, hogy sok esetben (1945-től) a férjezett nők is megváltoztatták apai családnévüket, s így ezek nem váltak ténylegesen új névvé, „rejtett” nevek maradtak. Megállapításaimban e kérdésben is az egyházi anyakönyvekre támaszkodtam (ezek minden névváltoztatást nem tartalmaznak ugyan, de a legtöbbit utólagos bejegyzés formájában igen), és anyagomat szóbeli közlések alapján egészítettem ki. A névmagyarosítás Eleken az első világháború után kezdődött, de 1945-ig csak szórványosan fordult elő az iskolázott kispolgárság (első sorban hivatalnokok, állami tisztviselők) között. Tömeges névmagyarosításra 1945-től került sor. Néhány magyarosítás azonban a kitelepítés után, sőt a legutóbbi időkben is történt. Az eleki családnévanyag így majdnem megkétszereződött, minthogy a régi családnevek sem tűntek el. A névváltoztatás a rendelkezésemre álló adatok szerint 44 törzsökösnek tekinthető eleki családnévet érintett. Az összes új nevek száma 130–140 körül van, de a már említett okok miatt az új családnevek tényleges száma ennél kevesebb.

Az új családnevek túlnyomó többsége azt az általános törekvést mutatja, hogy az eredeti családnév valamely elemét igyekeztek az újban is megtartani. Ennek egyik módja az eredeti névnek magyarra fordítása annak valódi vagy vélt jelentése, ill. értelmezése alapján. Ilyenek: *Braun* → *Barna*; *Bayer* → *Bajor*; *Jäger* → *Vadász*; *Mahler* → *Molnár*, *Festő*; *Post* → *Pósta*; *Reisz* → *Rizs*; *Schmidt* → *Kovácsi*; *Walthier* → *Erdősi*; *Zöllner* → *Vámosi*. Ebbe a típusba tartozik a *Józseffy* név is, amely a *Wittmann* nemzetség egyik ágának ragadványnevének (*Sepala*) alapszik.

Mások az eredeti név hangsorát, hangulatát igyekeznek lehetőleg megőrizni: *Bender* → *Bende*; *Braun* → *Boronás*; *Hammer* → *Hamar*, *Hámori*; *Jäger* → *Jávor*; *Kern* → *Kemény*; *Niedermayer* → *Nádor*; *Wild* → *Villányi*; *Zimmermann* → *Zimonyi*. A túlnyomó többség megelégszik a „monogramhű” magyarosítással, az eredeti családnév kezdőbetűjét vagy kezdő hangját tartja meg. Néhány példa a leggyakoribb eredeti családnevek csoportjából: *Ament* → *Árpád*, *Aradi*; *Braun* → *Bánó*, *Bányai*, *Bihari*; *Bender* → *Bánfi*, *Bányi*; *Brandt* → *Bánki*, *Bánkúti*, *Bérci*; *Durst* → *Dévai*, *Diósi*; *Emenet* → *Eleméry*; *Hoffmann* → *Honos*; *Hammer* → *Halmágyi*; *Mahler* → *Majtényi*, *Marjai*, *Marosi*, *Mester*, *Mosoni*; *Niedermayer* → *Nádasi*, *Nemere*; *Post* → *Pintér*; *Reisz* → *Radnai*, *Radványi*, *Rátkai*, *Regős*, *Reményfi*, *Róna*, *Rónai*; *Ruck* → *Radnóti*, *Radványi*, *Rátkai*, *Réti*, *Rónai*; *Schimpl* → *Szigetvári*; *Schneider* → *Sarlós*, *Sütő*; *Schreyer* → *Szirmai*; *Singer* → *Szalai*, *Szigeti*; *Strifler* → *Sárközi*, *Sebestyén*, *Sípos*, *Solymosi*, *Somló*, *Somos*, *Somossi*; *Tremmel* → *Tarnai*, *Temesvári*; *Walthier* → *Vas*, *Végyvári*; *Wittmann* → *Vági*, *Várad*, *Varsándy*, *Vermes*, *Virágos*, *Völgyes*; *Zellner* → *Zentai*; *Zielbauer* → *Zalai*, *Zemplényi*, *Zentai*, *Zilahi*, *Zolnai*, *Zombori*.

Vannak, akik nevük eredeti alakjától teljesen elszakadnak, de új nevüket egy-egy olyan földrajzi helyből alakítják, amelyhez nekik vagy családjuknak közük van vagy volt. Egyértelműen ilyen nevek: *Almási* (Strifler), *Bánkúti*, *Bánkúty* (Ament, Zielbauer), *Elekfalvi* (Post, Reisz, Ruck), *Elekes* (Reisz), *Farkashalmi* (Mahler).

Földrajzi név — mint ez országosan is általános — sok egyéb magyarosított névnek is alapja, de ezekhez inkább csak az azonos kezdő betű és a magyaros hangzás miatt folya-
modtak. Alig valószínű, hogy olyan, Elektől távol eső helyekkel, mint Abony, Déva, Moson,
Szigetvár, Zemplén, Zilah stb. az elekieknek intenzívebb kapcsolatai voltak. Ám a név-
választás indokainak kérdéséről csak akkor lehetne teljes biztonsággal nyilatkozni, ha
minden érintett családot megkérdeznénk. A különböző rokon kapcsolatok, az ősök neve
stb. nem kevés esetben adhattak indítékot a név megválasztására. Az egyik Niedermayer
pl. a *Nádor* név kiválasztását nemcsak a hangzásbeli hasonlósággal indokolta, hanem azzal
is, hogy egyik ősét *Nándornak* (Ferdinánd) hívták. Elég sok olyan magyarosított név is van,
amelyeket különböző családnevek vettek fel. A véletlenszerű egyezések mellett ebben is
szerepet játszhatott a nőági rokonság.

Az országos képpel egybevégoan az eleki új nevek is zömmel *-i* képzős alakok. Ezek
túlnyomórészt földrajzi nevekből származnak. Nem ritka az *-s* képzős származék sem
Bakos (Butzig), *Honos* (Hoffmann), *Hidas* (Heilinger), *Kincses* (Kneller), *Regős* (Reisz),
Sarlós (Schneider, Schlachter), *Sipos* (Strifler), *Somos* (Strifler), *Vermes* (Wittmann), *Virá-
gos* (Wittmann), *Völgyes* (Wittmann). Az efféle, valamint a toldalék nélküli, ill. a magyaro-
sított nevekben nem szokványos toldalékokkal ellátott nevek megválasztásában, mint —
a már említettek kivül — a *Berde* (Baumann), a *Halász* (Heilinger), a *Kemenes* (Kraus),
a *Marasztó* (Mittl) — az a felfogás is szerepet játszhatott, hogy az *-i* végű nevek azonnal
elárulják magyarosított voltukat. (Ezeket tréfás-gúnyosan „pengős” neveknek hívták.)
Mint azonban a felsorolt nevekből látható, az óhajtott célnak gyakran az ellenkezőjét érték el.

■ Feltűnően mesterkéltnak, a múlt század romantikus ízlésére emlékeztető családnév az
elekiek között kevés van. (Pl. *Marosmenti* (Merksz), *Reményfi* (Reisz) és még egy-kettő.
Az új névanyagnak összhatásában még valamiféle helyi jellege is van — amennyiben eltér
a megye más német településeinek magyarosított neveitől —, de kevés a helyi jellegzetességet,
a személyiséget, a név viselőjének múltját tartalmazó is érzékeltető új név. Kevesen folya-
modnak pl. a környékbeli földrajzi nevekhez, a családokban hagyományos keresztnemekhez
vagy éppen a sok lehetőséget magukban rejtő ragadványnév-anyaghoz. Mindenesetre a
kezdetben szokatlan magyar neveket a közösség fokozatosan befogadta, egyre gyakrabban
használja a német nyelvű társalgásban is, a második-harmadik nemzedék pedig már ezeket
tartja természetesnek. Az új családnevek nem kis mértékben eredményezték azt, hogy az
eleki névhasználatban is új korszak kezdődött a mai nemzedék életében.

JEGYZETEK

¹ A mai hivatalos *utónév* helyett az egyértelműbb *keresztnév* megjelölést használok. V. ö.:
Kálmán B., A nevek világa. Bp. 1969.

² *Márki S.*, Aradmegye története I. 186.

³ A község történetére vonatkozó adatok — ha más forrás nincs megjelölve — dr. Csepregi
Imre esperes-plébános Elek egyháztörténetéről az 1930-as évek elején részben magyar, részben latin
nyelven írott tudományos igényű munkájából valók. (Kézirat az eleki róm. kat. plébánián.)

⁴ *Fényes E.*, Magyarország geographiai szótára. Pesten 1851.

⁵ Eleki plébániai irattár. Prot. Bapt. I. 18.

⁶ A keresztnemek rendszerezésében az anyakönyvek bejegyzéseinek kivül alapul vettem *Mátray J.*
Keresztnemeink (Bp. 1960). c. munkáját.

⁷ Az 1733. évi adórajstrom 49 neve közül 10-ben a keresztnév: Hanzerich. Ugyanezeknek a
személyeknek a keresztneme az eleki anyakönyvekben: Johann Georg. L. *Csepregi* i. m. VI. lap.

⁸ V. ö.: *Kálmán* i. m. 44.

⁹ *Deme L.*, A magyar nyelvjáráások hangjainak jelölése. Magyar nyelvjáráások II., 18—37.

¹⁰ *Lőrincze L.*, Szempontok és adatok személyneveink újabkori történetéhez. Magyar nyelv-
járáások I., 64—94.

¹¹ *Fehértói K.*, Az úgynevezett ragadványnevekről. MNY. LXII, 462—465.

¹² *Markó I.*, Kiskanizsai ragadványnevek. Nyr. LXXIX, 113—124.

¹³ *Kniezsa I.*, A magyar és szlovák családnevek rendszere. Bp., 1965.

¹⁴ *Adatközlők és életkoruk a gyűjtés időpontjában*: Bánkúty József, 69 é., Biroga Ádám, 83 é., Butzig András, 84 é., özv. Braun Antalné, 68 é., Hoffmann Lujza, 52 é., Nádor Ferenc, 64 é., Nádor József, 53 é., Niedermayer József, 73 é., Niedermayer Józsefné, 70 é., Radványi György, 48 é., özv. Radványi Miksáné, 67 é., Reisz Ádám Antal, 58 é., Ruck Ádám, 84 é., Ruck Ádámné, 73 é., Strifler Vendel, 70 é., özv. Szatori Flóriánné, 93 é., Völgyes Ferenc, 64 é., Völgyes Ferencné, 60 é., özv. Wittmann Jánosné, 60 é.

A közülük időközben elhunytak emlékét őrizze ez a lap is, az élők ezúton is fogadják köszönetemet. Hálámat fejezem ki Wagenhoffer Ede kanonok-plébános úrnak is, aki az eleki plébániai irattár rendelkezésemre bocsátásával és szíves tanácsaival munkámban segítségemre volt.

¹⁵ *Csongrád megyei Levéltár, Szeged*. Arad vm. alisp. ir. 1920—1923., Thbizotts. jkv.

German personal names in the village of Elek

JÓZSEF BANNER

A study is made of the personal names of the German population indigenous to the village of Elek in the county of Békés for the period between 1734 and 1945. The year 1734 was chosen as the starting-point of the study for the reason that accurate parish registers detailing the inhabitants of Elek are available from that time.

The article deals with naming as the active manifestation form of general taste and of the intellectual aspect of a community (christian names, nicknames, and Magyarization of surnames), but it also gives an account of surnames with regard to their frequency.

The author distinguishes three periods in the history of Elek, on the basis of the composition of the inhabitants: (1) the Elek of the Middle Ages, which was destroyed after the affair of Gyula (1566); (2) the Harruchern-period Elek. Frank settlers moved to the site of the Middle-Age village in two waves (1724 and 1744), and founded the still existing village; (3) the development of the „four-nationality” Elek after 1946. The article examines the second of these three periods; the registers indicate that in this period, for a century following the settlements, the population of the village became firmly established, and as regards the farm-working inhabitants this had already happened by the end of the 18th century. The 19th century settlers pursued trades or other middle-class occupations, and became assimilated with the indigenous inhabitants within one or two generations. The most frequent surnames at the end of the 19th and the beginning of the 20th century were all of 18th century origin.

The part dealing with the christian names uses the data in the registers to analyse the frequencies of occurrence of male and female names and their interrelation in the 18th—19th centuries, and refers to the factors influencing the use of the names.

The investigations concerning nicknames extend to the development of the names and their social role. The author systematizes the nicknames and discusses their different types. He turns to linguistic questions of the use of names, and finally to the problem of the Magyarization of names too.

Hat délszláv népdal Battonyáról

GRIN IGOR

A Bánátból a XVII. század negyvenes éveiben áttelepült szerbek ma is jelentős néphagyományt őriznek.

Újjáépítve a tatár betörések következtében porig pusztult települést, végleg letelepültek a biztonságot, megélhetést nyújtó magyar földön.

A XVIII. század végéig csak szerbek lakták Battonyát, de a XIX. század elejére rajtuk kívül magyarok, románok és szlovákok is letelepültek itt.

A kisszámú szlovákság vagy csakhamar elköltözött vagy beolvadt a többi nemzetiségbe, s ma már csak néhány családnév őrzi ittjártuk emlékét. Így alakult ki a három nemzetiség lakta Battonya.

Ma mintegy ezer lakos beszéli anyanyelveként a szerbhorvát nyelvet, s ez már a hazánkban élő szerbeknek közel a negyedét jelenti.

A földrajzi helyzetből következő nyelvi elszigeteltség kettős hatással volt az itt élő délszlávok népköltészeti hagyományaira:

- a) kultúrájukhoz ragaszkodóvá tette őket,
- b) a „nyelvi vérkeringés” hiánya éppen a hagyományok éltető elemét, hordozó közeget, a nyelvet gyengítette.

A felszabadulás után megvalósult szocialista nemzetiségi politika a néphagyományok életébe is kedvező fordulatot hozott.

Az anyanyelv tanításának magas színvonala új életre keltette a népi tradíciót az idősebb nemzedékek emlékezetének felfrissítésével, ugyanakkor új tudáshoz jutottak a fiatalabbak.

A közölt népdalok 1969—1972 közötti gyűjtéseimből valók. A gyűjtést kizárólag magnetofonnal végeztem. Ilyenformán lehetővé vált a szövegek pontos lejegyzése, de rögződött — már ahol megvolt — a dallam is.

A szövegek nyelve közel áll a szerbhorvát irodalmi nyelvhez. Az attól való eltéréseket a battonyai adatközlők nyelvében élő jellegzetességek adják, amelyek a hitelesség miatt a magnetofon felvételeknek megfelelően, változtatás nélkül helyet kaptak a szövegek lejegyzésében.

A közleményben közreadott battonyai délszláv¹ népdalokat két közös tulajdonság jellemzi:

- a) epikus jellegűek, csak két darabjukban van jelen a lírai elem;
- b) látni való a történelmi eseményekhez való — lazább, vagy szorosabb — kapcsolódásuk. A dalok nagyobb részének jellemző vonása a törökvilággal való közvetlen kapcsolatuk (Kosovska bitka), vagy e kapcsolat emlékének a megléte (Kaži, Jelo ..., Kad se ženi ...).

A tematikus egyöntetűség okát a jugoszláv népek viharos, háborúkkal terhes múltjában kell látnunk: döntő élményük évszázadokon keresztül a török elleni harc volt.

A sorsformáló történeti eseményekhez tapadó népköltészeti alkotások forrásként való felhasználásának lehetőségét Delorko fogalmazza meg: „Mután népünk történelmének egyes, látszólag kevésbé fontos, valójában azonban nagyon is jelentős mozzanatait az írott alkotások amúgy is szűkszavúan érintik, ezek a jólsikerült epikus népdalok — ha nem volnának is művészi produktumok (márpedig azok!) — jó szolgálatot tesznek történeti szempontból is.”²

Természetes, hogy az ilyen források használata kellő körültekintésre kötelez, ezért nem csodálkozhatunk, hogy maga Delorko int óvatosságra. A népi költő nemegyszer, — ha nem is a valóság meghamisításának szándékával — átfogalmazza a készen kapott eseményeket; csak igen ritkán elsődleges célja a történet pusztá regisztrálása.

A délszláv epikus népköltészetéről írt kitűnő munkájában Maretic hasonlóan vélekedik az epikus néphagyományok forrásértékéről: „A népi hagyományok szerte a világon igen megbízhatatlan forrásul szolgálnak a történelem számára; világosan megállapítható ez olyan esetekben, amikor a néphagyományok mellett hitelt érdemlő történeti forrásokkal is rendelkezünk ugyanarról a tárgyról: azt látjuk, hogy igen gyakran ugyanegy eseményről a hagyományoktól teljesen eltérően vallanak.”³

A történeti valóság és az epikus dal közötti különbségekre mutat rá, írott források segítségével Bošković-Stulli az epikus népdalok „építőelemeiről” szóló, széles kitekintésű, igen meggyőző tanulmányában.⁴ Az eltérések a közösség névtelen énekesének kezdeményezéséből adódnak, és összefüggésben állnak az *improvizáció* jelenségével. Improvizáción itt a népi énekes által ismert dalkészlet egyes elemeinek szabad felhasználása értendő: a feledésbe merült dalok fennmaradt, olykor önálló életet élő részleteinek más, nem ritkán hiányos énekekbe való „beépítéséről” van szó. (A „beépítés” nem jelöl feltétlenül tudatos eljárást.)

Lehetséges továbbá, — amint erre a fentebb említett tanulmány is rámutat — a dalok egészének, vagy nagyobb terjedelmű részleteinek átvitele, más névre való alkalmazása, más eseményhez való „igazítása”. Nagy tudású, igényesebb felkészültségű énekesnél nem egyszerűen mechanikus behelyettesítésről van szó: a felhasznált elem, vagy motívum tökéletesen asszimilálódik az új szövegkörnyezetbe; kisebb tudású, kevésbé gyakorlott előadók gyakran követnek el műhibát, csorbítva ezzel a dal szépségét, ugyanakkor támpontot nyújtva a kutatóknak a hagyományozódás folyamatába való alaposabb betekintéshez.

Egy népdal vizsgálatakor azonban csakis akkor támaszkodhatunk írott történeti forrásokra, ha az illető népköltészeti alkotás valós, többé-kevésbé ismert történelmi eseményen alapul, vagy azzal nyilvánvaló kapcsolatban áll.

Ha a vizsgált szövegünk nem történelmi események hatására jött létre, vagy más okból nem rendelkezünk írott történeti forrással, a népdalokat (epikus dalokat, balladákat, románcokat, lírai dalokat) korábbi, — a mainál igen gyakran teljesebb — állapotunkban rögzítő gyűjteményeket kell segítségül hívnunk.

A nyomtatott és kézíratos kollektciók nyújtotta adatok értékes segítséget jelenthetnek a napjainkban feltárt és összegyűjtött dalok azonosításában, és egyes, az összevetés során megmutatózó jellegzetességek megállapításában.

A loci communes és az improvizáció némelykor kényszerű alkalmazása nem mindig társul a legmagasabb szintű interpretációs képességekkel, s ez lehetővé teszi a népi szövegek szabadabb kezelését, az illesztések nyomainak bátrabb keresését a folklórlista számára.

Jelen dolgozat célja — a hat népdal bemutatásán túl — a jugoszláviai irodalmi adatokkal való összevetés, és a belőle következő verstani, szerkezeti és hagyományozódási tanulságok rögzítése. (A battonyai népdalokat a tanulmány végén eredetiben és magyar fordításban közlöm).

A rigómezei csatát megéneklő „Kosovska bitka” (A koszovói ütközet) c. történeti népének battonyai variánsáról egy korábbi dolgozatomban már esett szó.⁵ Itt most egyetlen mozzanat kedvéért térek rá vissza: a felépítésre vonatkozó megfigyeléseimről kívánok beszámolni.

Az epikus dalt — amelynek tárgya a mi Mohácsunkhoz hasonlítható szerb nemzeti tragédia — igen erőteljes nyelvi megformálás jellemzi. A lenyűgözően expresszív kifejezések és képek sorozata, a múlt a jelenben: a vissza-nem-fordíthatóságot sugalló aorisztoszi formák, az állandó jelzők — méltó formai elemek az egy nemzet rabságba jutását hordozó eposzi tartalomhoz, amely a mondanivalót híven szolgáló, az alkotás drámaiságát hangsúlyozó szerkezetre épül.

Vizsgáljuk meg a dal szerkezetének alakulását.

(Le kell szögeznünk, hogy a délszláv epikus népköltészet hagyományainak megfelelően itt rendkívüli erejű hősök, a középkori szerb arisztokrácia valóságos képviselői és mondai alakok⁶ irányítják az eseményeket, s a nemzet sorsát.)

A költemény családi tematikájú versként indul:⁷ a cárnő és leányai sétát tesznek Krusevac környékén. A négy sor éppen a költemény egészének alaphangjától élesen elütő, békés-idilli hangulatával teljesít funkciót: a rosszat sejtő cárnő felcsattanó kérdése — („Ne idje li sa polja Kosova?) (Ne vidje li čestitoga kneza,) (Gospodara i moga, i tvoga?”) („Talán bizony Kosovóról jössz most?)(Talán láttad fényes hercegünket,) (Én uramat, s te uralkododat?”) — nyomán beálló, pattanásig feszült légkörnek pozitív ellentét-párját jelenti a maga idilli derűjével. A félig megválaszolatlanul hagyott kérdés, melyet az életét mentő lovas és a meghajszolt ló látványa váltott ki, az ének igazi expozíciója; elhangzása az elkövetésre jellemző, fokozatosan sűrűsödő drámai feszültség indukálódásának pillanata.

A fokozás — a rossz megsejtesétől beteljesedéséig, a tragédia nyilvánvalóvá válásáig — Vladeta válaszaiban fejeződik ki. Milica kérdéseire válaszolva először Jug Bogdánnak és kilenc fiának elesteről beszél, az ő halálukat követi Milos Obilicsé, csak legvégül értesülünk Lázár herceg halálának okáról.

Súlyosbítja a csapást, hogy a csatában életüket tragikusan bevégzett hősöket rokonis családi kötelékek fűzik a cárnőhöz. Milica kérdéseinek sorrendje az egyén, a nő szempontjából rangsorolja a szereplőket, de ez a rangsor megegyezik a társadalmi hierarchiával.

Az esetek felsorolásában — a sorrendiségben — kifejeződő fokozásról mondottaknak látszólag ellentmond, hogy az első kérdés Lázárra vonatkozik. (A hadvezérnek és családfőnek szóló, megkülönböztetett figyelmet azonban egészen természetesnek kell tartanunk: a népi költő nem hagyhatta figyelmen kívül a hagyományt a történeti hűség megsértésének veszélye nélkül.) A körültekintő szerkesztés bravúrosan kerül el a buktatót. A vajda, bár ismeri a herceg elbukásának igazi okát — Brankovics árulását, — csattanó magyarázatként és fájdalmat enyhítő megoldásként a történet végére tartogatja az igazságot.

Az expozíciót követő szerkezeti rész a Jugovics testvérek (Milica öccsei) és Jug Bogdán (a cárnő édesapja) pusztulását mondja el.⁸ Jellemzőnek kell tartanunk hősi haláluk leírását: Rigómező hősei közül először ők kényszerülnek befejezni a küzdelmet; a szüntelen viaskodás felemészti erejüket, egyszerűen *nem tudnak* tovább harcolni!

Obilicsot fegyvere hagyja cserben; csakis így, fegyvertelenül végezhetnek vele a törökök.⁹

A szerb sereg első emberének halála népdalunk szerint Vuk Brankovics árulásának következménye.¹⁰ A legyőzetés szükségzavú indoklása a herceget a mítikus hősök sorába emeli, egyszerre adva a tragédia tetőpontját és megoldását.¹¹

Lássuk tehát, miként alakította ki az események menete a mű szerkezetét:

1. bevezetés: a harctérről menekülő lovas előrejelzi a tragédiát;

2. expozíció: a rosszat sejtő cárnó a herceg sorsát tudakolja, kérdésére azonban nem kap egyértelmű választ;

3. bonyodalom: Jug Bogdának és fiainak sorsa;

4. bonyodalom: Milos Obilics eleste;

5. tetőpont és megoldás: Vuk Brankovics árulása és a herceg halála.

A „Bolan Kraljeviću Marko” (A beteg Márkó királyfi) c. töredékhez tematikusan hasonlóan nem találtam az átnézett publikált gyűjteményekben és a kéziratban.

Az első négy sor két tiszta rímpárja (*leži — teži, nalivena — vremena*) sejteti, hogy az adatközlés szintjére redukálódott töredék verses szöveg lehetett valamikor.

Az indítás tömörsége, az építkezés ökonómiájának megmaradt nyomai, a kizárólag lényeges, a megértéshez elengedhetetlen elemeket magában foglaló, ugyanakkor pontos helyzetképet nyújtó leírás a délszláv epikus hősdalokkal rokonítja ezt az alig néhány sornyi, de a battonyai anyagban mégis fontos adatot.

A hirtelen megszakadó, dominánsan epikus jellegű töredék Márk királyfi halálba készülődsét mondja el; a nagymérvű hiányosságok miatt nem derül ki, mi okozhatta a legnépszerűbb délszláv népi hős válságát.

A lakonikus címből kitetszik,¹² hogy az adatközlő emlékezetében csak a beteg hős válságos állapotának képe maradt meg; haláláról nem esik szó a tragikus hangvétellű, komorságot árasztó jelzőkkel hangszerelt kiinduló helyzet, de még a hős alakjával összeforrott *Šarac* leölése ellenére sem.

A dal témaválasztása: a királyfi válságos óráinak leírása ritka jelenség a jugoszláv népköltészetben. (Csak erős megszorításokkal idézhető fel Márkó és Musa Kesedžija küzdelméről szóló dal: a királyfi életveszélybe kerül, mert a „hősök hőse”, Musa fölébe kerekedik — Márkó csak csellel tudja menteni életét.)¹³

A dal Vuk Karadžić gyűjteményének 73. sorszámú darabjával megegyező elemei (*Šarac* megölése, a buzogány tengerbe hajítása, és szavakkal illetése) azt valószínűsítik, hogy az előzmény a „Smrt Marka Kraljevića” (Marko királyfi halála) volt.¹⁴

A töredék címe arra enged következtetni, hogy az adatközlő már hiányosan, nem az eredeti tartalommal „vette át” az adatot; ellenkező esetben ezt a címet nem adhatta volna közlésének, s az eredetileg 166 sornyi szöveg egyetlen motívumát próbálta versbe szedni, már a modernebb versformát választva. A tisztán epikus karakterű töredékben anakronisztikusak, logikátlanok a tiszta páros rímek, éppen a tízes sorokban, a deszeterácok végén.

Nyilvánvaló, hogy a rímek később kerültek a szövegbe — tévedésből — az erősen hiányos verset „feljavítandó”, és ilyenformán a délszláv epikus daloktól idegen verstani keveredést, stílusűrést eredményeztek.

Adatunk két fontos tanulsággal is szolgál:

1. a hallás után „megtanult” szövegek nagyobb tartalmi változáson is áteshetnek olyankor, ha az énekes valamely okból nem hallotta elégszer a megtanulni szándékozott dalt;

2. nemcsak egész, kerek történetek hagyományozódhatnak, hanem egyes motívumok is, és ez vezethet a tartalmi változáshoz.

Példánknál maradvá: adatközlőm már a rontott, tartalmában megváltoztatott változatot hallotta, fogalma sem volt, hogy a dal előzménye Márkó halálát mondja el. „Tanítója” jegyezhetette meg hiányosan a történetet, innen a cím is: Bolan Kraljeviću Marko. Vuk előzményként említett hősenekében ugyanis Márkó kétkedő szavaira válaszolva a tündér azt jósolja, hogy a királyfival betegség végez:

*„Pobratime, Kraljeviću Marko,
tebe nitko Šarca otet neće,
nit' ti možeš umrijeti, Marko,
od junaka ni od oštre sablje,*

*od topuza ni od bojna koplja:
ti s' ne bojiš na zemlji junaka;
već ćeš bolan, umrijeti, Marko..."*

*(Testvérbátyám, jó Márkó királyfi,
Senki tőled lovad el nem veszi,
El nem eshetsz te hősnék karjától,
Nem fenyeget kard, buzogány, kopja;
Földi vitéz meg nem rémít téged;
Betegség lesz veszted okozója...)*

A bemutatott szövegek közül rövidségével (mindössze 11 sor) és metszően gúnyos hangjával tűnik ki a törökcsúfoló. Ez a szarkasztikus, egyszersmind fölényesen derűs hang nem található meg a legrégebb dalokban, ugyanakkor nem ritka jelenség a szerb szájhagyomány újabb alkotásaiban.¹⁵

A XVI. század utolsó évtizedeitől az általánossá váló lét- és vagyoni bizonytalanság ellensúlyozására, a török kegyetlenkedések reakciójaként népfelkelések sora robbant ki, amelyek pozitív célkitűzéseik ellenére a török hódoltsági területek délszláv lakosságát is sújtották. Ezek a mozgalmak jelentik a népköltészet öntudatos, — az ellenséget legyőzhetőnek tartó, sőt, nevetségesnek ábrázoló — új hangjának politikai-társadalmi hátterét.

Az 1389. évi rigómezei csatáról szóló hősnék (Kosovska bitka) még félelmetes, személytelen tömegnek, elemi csapáshoz hasonlatos erőnek mutatja a törököt. Az összecsapás csak a hősi halált hozhatja, de az áldozat nem hiábavaló. A már említett, a válogatásban nem szereplő *Soko bira...* kezdetű dal a megváltozott helyzetet jelzi: egyetlen szerb leány, a *delija devojka* tizenkét törököt küld a halálba.¹⁶

A *Kad se ženi...* kezdősorú dal az eszmei fejlődés újabb fokát jelenti: a török itt már veszélytelen és nevetséges. Még saját, tyúkólhoz hasonló házban élő fajtája szemében is púpos, görbelábú csodabogár.

A rendkívüli expresszivitású 11 sor erőteljes, hibátlan dikciójával — rövidsége ellenére — a battonyai délszláv népi hagyomány kiemelkedően szép darabja. Variánsával az általam ismert anyagban nem találkoztam.

A *Kaži, Jelo...* kezdetű, újabb keletkezésű táncdalban megfogalmazott formális költői kérdés késői halvány emlékét őrzi a hajdani véres szerb-török, délszláv-török ellentéteknek.

Az anya kérdése mintegy ürtügyül szolgál leánya számára, hogy kedvesét lelkesen, — de hibáit sem hallgatva el — megdicsérhesse. A szöveg minden sora megismétlődik, ezáltal kap nyomatékot a leány válaszára. A dal felező nyolcas sorokból áll. A befejező versszak két sora belső rímeivel a hangulati fokozáson túl, indokolja a választás helyességét: a legény viszonzszereti a leányt.

A lendületes befejezés (kadencia), bár nem tartozik szorosan a szöveghez: sokkal inkább díszítményjellegű, hangulatosan zárja le — a szerelmi ügyekben való jártasság büszke szavaival, a zenéhez igazodó, felgyorsított ritmusban — a dalt.

Adatközlőm szerint 50 évvel ezelőtt az ének faluszerte ismert volt; lakodalmak, szlávák¹⁷ alkalmával énekelték, táncoltak rá.

A *Jovánról és Jovánkáról* szóló pásztor történetet versként mondta el adatközlőm, nem tudva, hogy népdalról van szó.¹⁸ Így hallotta fiatal korában, dallammal sohasem. Előadásában nem is törekedett a metrum betartására, a szöveget az élő beszéd folyamatosságával mondta szalagra.¹⁹ Ennek oka az előadó gyakorlatlansága, de a sorok változó hossza sem kedvez az időmértékes közlési módnak: a 15 soros töredéknek mindössze 8 sora pontosan 10 szótagos, a másik hét szótagszáma 6—14 között változik.

Különösen a két hosszú, 14 szótagos sor — a *bugarstica* jellegzetes sora ez — üt el a szöveg többi részétől. A délszláv népköltészetnek ez az ősi sorfajtája nem adekvát a ha-

gyománosan családi tematikájának nevezett népének modernebb tartalmával.²⁰ Ezért arra gondolhatunk, hogy itt (a 4. és 8. sorról van szó) is megvolt, illetve most is lappang a két eredeti sor. A felvételen jól megfigyelhető, hogy az egyébként monoton előadás dinamikáját a testvérek neveinek vocativusi formájával, drámai intonálással „hegyezte ki” az adatközlő.

Feltevésünket megerősíti, hogy az első négy szótag elhagyása után két teljes értékű sort kapunk, amelyek cezúrája csakúgy, mint a többi nyolc, 4/6 arányban osztja a 10 szótagot, vagyis a dal epikus tízesekből (epski deseterac) épül föl:²¹

„... to ti moraš/moja ljuba biti ...”, és
„... kad češ íci/na visu planinu ...”

A töredék viszonylagos — a történet magvát magában foglaló — teljessége könnyíti meg a felépítés hiányosságainak észrevételét. Miután Battonyán teljesebb változatot nem sikerült feljegyezni, kézenfekvőnek látszik a dalnak rokon tematikájú, hasonló motívumokat tartalmazó énekekkel való összevetése.

Megjegyzem, hogy tartalmi összefüggések alapján is megállapítható a szerkezet tördeltsége.

Három ilyen helyet látok:

1. a kezdő két sor csak a nyáj őrzéséről számol be, de elmarad a szereplők bemutatása;
2. a testvérgyilkosság nem motívált a töredékben: előzményül a leánytestvér vérfertőzést visszautasító válaszát is magában foglaló, teljesebb szöveget kell feltételezni;
3. a ballada — és az egész történet — befejezése hiányzik: nem esik szó a Jovánkát elpusztító gyilkos fiútestvér bűnhődéséről.

Nézzük most a példákat. A délszláv népköltészet egészében előkelő hely illeti meg tartalmi gazdagságuk és formai szépségük miatt a pásztorélet ihlette énekeket. A Narodna Umjetnost 1966/4. számában *Stepanović Donja Letina*-ról közöl népdalokat.²² A közlemény második részében szereplő 54 dal közül a 119., 122., 124., 127., 146. és 156. számúak merítik témájukat a pásztoréletből, vagy szólnak testvérek közötti szerelemről. Közülük kettőt emelnék ki, mégpedig a 119. és 156. sorszámút. Mindkettőben összefonódik a testvérszerelem és a pásztorélet motívuma.

Az első dal tréfás hangvételű, rövid terjedelmű, mindössze 18 soros. A 10 szótagos rímtelen sorok tömören mondják el a csattanóval végződő kerek egész történetet. A testvérek bűnük súlyától megrettenve menekülni kezdenek, odahagyva a nyáját:

„*Kad su došli u pol polja ravna,
pade čedo u zelenu travu,
kako pade, tako odgovara:
— Prihvati me, oče i ujače*”

„*A sík mező közepénél jártak,
Zöld fübe hullt az ártatlan magzat,
S hogy leesett, meg is szólalt tüstént:
Vegyé! csak fel, atyám és bácsikám*”

Delorko népdal-tanulmányában Vuk Karadžić 730. számú *Šuičkinja Mara* c. dalának 1935-ben lejegyzett, 10 soros variánsát mutatja be.²³ A közérthetőség kedvéért vázolom a cselekményt:

Marába szerelmes két pásztortársa, Petár és Nikola. A leánynak mindkét fiú tetszik, ezért nem tud közülük választani. Próba következik: aki a hegyről lefutva hamarabb ér a leányhoz, az lesz a választott. A kimerítő futásban azonban nem sokkal a cél előtt meghal Petár, de Nikola is holtan rogy a szeretett leány karjaiba. Mára Nikola késével vet véget életének.

Mindkét adat tartalmazza a szereplők vázlatos jellemzését. Vuk teljesebb szövege közli a párbeszédet is az események logikai sorrendjében; ismét mindkét változat beszámol a szerelméért túl nagy árat szabó pásztorleány haláláról, a tragikus esemény megoldását adva ezzel.

Utolsó példánkknak, Stepanović 156. sz. énekének²⁴ 21 sora rövidítés nélkül ide kívánczik. Ez a népdal, hasonlóan a 119. számúhoz, rendelkezik a szerkezet mindazon elemeivel, amelyek a battonyai dalból hiányoznak. Itt nem következik be a tragédia, tehát bűnhődésről sem eshet szó. De együtt van a zárt szerkezetű dal minden szükséges eleme: a délszláv népköltészetben oly gyakori, költői kérdéssel való indítás, a bátyjának ebédet hozó leány megejtő szépségének leírása, a rövid — de emberi indulatokat feltáró — párbeszéd, a leány józanságát példázó befejezés.²⁵

„Čija j' ono zelena livada,
zabranjena, a ne pokošena?
Na njoj Ivo vrane konje pase,
vrane konje, sive sokolove.
Seka mu je ručak donosila.
Sede Ivo ručak ručevati,
Seka svoje lišce umivati.
Sinu lišce ko žarano sunce,
dva obraza, dva dula rumena,
dve očice ko dve trninice.
Al govori bratac svojoj seki:
— Seko moja, lepa lišca tvoga!
Sramota je da ga tudin ljubi,
a greota de ga ja obljubim.
Ide seka staroj miloj majki:
— Oj, starice, stara mila majko,
rež' te meni dva aršina platna,
dva merena, a dva nemerena,
da ja krijem od Ivana lišce,
od Ivana kano od tudina,
od tudina kano od Turčina!”

(Kinek zöldell üde levegője,
Elkerítve, de le nem kaszálva?
Holló ménest legeltet ott Ivó,
Holló ménest, szürke sólymok raját.
Édes húga az ebédjét hozta.
Leül Ivó ebédjét költeni,
Arcát kezdi húga üdíteni.
Felragyogott, mint kelő nap pirja,
Két orcája, két vérszínű rózsza,
A két szeme szúró tövis párja.
Ekkor így szól szép hűgához Ivó:
— Édes húgom, de szép a te orcád!
Nagy szégyen biz' ha más megcsókolja,
Az meg nagy bűn, ha én csókolgatom!
Indul a lány öreg jó anyjához:
— Jaj, kedvesem, öreg édesanyám,
Vágjon nékem két rőf fehér vásznat,

*Kettőt mérten, kettőt méretlenül,
Ivántól, hogy arcomat megóvjam,
Ivántól, mint bárki idegentől,
Idegentől, akár a töröktől!*

Jól ismert történelmi eseményt ábrázol a *Sabác* elleni osztrák támadásról²⁶ szóló népdal. A népi költő figyelmét felkeltő történelmi mag lejátszódásának időpontja a dal szövegének segítségével fejthető meg. A helyszín — Sabác — pontos éjszakai képe valószínűsíti a keletkezés idejére vonatkozó feltevéseinket. A szembenálló felek, valamint a történelmi személyiségek — Péter szerb király és Miklós orosz cár — neveinek megemlítése pedig kétségtelenné teszi, hogy az alkotás I. világháborús eseményt dolgoz fel, s maga is egyidős a tárgyával választott, tragikus kimenetelű ostrommal. Híres könyvében Murko²⁷ is említi azonos hangulatú, igen jellemző két sort, amelyek híven példázzák a Monarchia I. világháborús hódító törekvéseit:

*„Ide Štaba kao bez pameti,
Celi Balkan hoće zauzeti.”*

*(Megy a német, mint az eszeveszett,
Egész Balkánt magának akarja.)*

Ezek a sorok további támpontot nyújtanak a keletkezés datálásához. A témán kívül a versforma is az ekkori keletkezés mellett szól: bár a sorok 10 szótagosak, az összecsengő páros rímek már modernebb hatást mutatnak. A régi hagyományokból táplálkozó újabb, sőt legújabb, — a II. világháború népi felszabadító harcai közepette megszülető — epikus népdaloknak is igen elterjedt, jellemző versformája ez.²⁸

A dal a II. világháborút megelőző évtizedben került Battonyára. A helyi népdalkincsbe a harmincas években épülhetett be. Adatközlőm 1932—34 között tanulta két bánáti szerb leánytól, akik látogatóban jártak itt, majd továbbadta. Természetesen nem ez a dal „megtapadásának” egyetlen lehetősége, más, kevésbé ellenőrizhető csatornákon is hozzájuk kerülhetett a figyelemre méltó költemény.

A szerkezetet vizsgálva, két alapvető, külön fejezetként felfogható egységet kell megkülönböztetnünk.

A bevezető rész választó mondata Sabác elestét a szerbek éberségét kijátszó „gonosz németek” éjszakai támadásának, a cselvetésnek tudja be.

A második tizenkét sor tragikus képsorozata által bemutatott, — a szerbség egészét érintő — válságos állapot már semmiképpen sem tekinthető a váratlan sabáci támadás következményének: a két rész csak lazán kapcsolódó eseményeket hoz összefüggésbe. Úgy tűnik, hogy a mostani szöveg két különböző, tartalmilag közelálló ének összeillesztésével alakulhatott ki. A népköltészeti alkotások hagyományozódásának bonyolult volta megengedi az esetleges kontamináció feltételezését.²⁹ Sajnos, ez a feltételezés, — bár az említett tartalmi momentumok mellette szólunk — összehasonlító adatok hiányában nem bizonyítható még kellő erővel.

Befejezésül szólni kell a battonyai délszláv népdalok előadásáról, elsősorban a rigómezei csatát bemutató ének előadásának kapcsán.

Adatközlőim között — a dalokat az adatközlés szintjén elmondók mellett — akadt tehetséges, a legjobb hagyományokat ismerő és folytató énekes is. Neducsin Milán hangszeres kíséret nélkül adja elő dalait. Korlátozott terjedelmű anyagának zöme régi, múlt századi dal, a legrégebbiek közül ma már kevésre emlékszik.³⁰ Ő volt az egyetlen a községben meghallgatott énekesek közül, aki rövidítés nélkül, teljes szöveggel tudott előadni történelmi témájú népi éneket. A rigómezei ütközetről szóló dal általa énekelt változata pl. egy sorral hosszabb a Karadzić-közölte változatnál.³¹ (A többiek által énekelt dalok vagy rövidek,

vagy hiányosak, vagy sokkal későbbi keletkezésűek.) Éppen ezért becses számunka az ő előadásában rögzített népének. A felvételen jól megfigyelhetők előadásmódjának sajátosságai. Előadás közben az énekmondó feszültséget igyekszik teremteni, hogy hallgatóságának figyelmét az előadott ének iránt felkeltsse és ébren tartsa. Ez a feszültség csak hozzáértő közönség jelenlétekor tapasztalható. Ugyanis, milyen nagyra értékeli a tehetséges énekes az anyagát értéket, előadását becsülni tudókat, ugyanúgy érzékenyen reagál a közömbösségre, a hozzá nem értésre. A népi énekes tehát „mérlegre teszi”, értékeli az őt éneklésre felkérőket. Éppen ezért lehetséges magas művészi fokú előadás akár egyetlen hallgató (a gyűjtő) jelenléte esetén is: az előadó ilyenkor éppen úgy igyekszik, mint hajdani elődei, akik nagyobb közönség, nemegyszer az egész falu nyilvánossága előtt mutathatták be művészetüket.

A feszültség jelenléte az énekes felkészültségének tanújele, s az előadás kiforrottságára, művészi színvonalára hívja fel a figyelmet. Ilyen, szerencsésnek mondható esetben érte el célját a dal gyűjtője: az énekes felszabadult, átélt interpretációt nyújtott, felmutatva a dal minden szépségét. (Az „interpretáció” a népi alkotás előadásának folyamatára nem az elsődleges értelemben veendő — sokkal inkább az „újraalkotás” jelentéséhez közelít.)

Adatközlőm a tízes sorokat trocheusokban adta elő, gondosan ügyelve a cezúra megszabta, 4/6 arányra. Ehhez igazodik a lüktető, monoton dallam. (a szövegnek a dallammal szemben mindig elsőbbsége van; több adatközlőm, mint láthattuk, dallam nélkül tanulta el a történetet.) Énekesem — saját állítása szerint — fiatal legény korában tanulta el a dalt, akkoriban többen ismerték, gyakran énekelték. Nem tudjuk biztosan, működött-e 60—70 évvel ezelőtt a faluban kimagaslóan tehetséges énekes, mert Milán bácsi nem emlékszik a dal átadójára. Példánk azonban azt látszik megerősíteni, hogy a községben mindig élénk érdeklődés kísérte a délszláv népköltészet kiemelkedő alkotásait, s hogy azok intenzív életet éltek, közszájon forogtak.

Az a körülmény, a dal a felszabadulás után irodalmi szemelvényként bekerült az iskolai tananyagba, megengedhetné a folklorizáció feltételezését.³² A következő momentumok kizárják ezt a feltételezést, s egyszersmind a battonyai délszláv néphagyomány máig élő voltát bizonyítják:

1. a népének legrégebb feljegyzése³³ is dallam nélküli, ugyanakkor a battonyai variánsnak ősi dallamvezetésű zenei kísérete van, tehát — legalább is, ami a dallamot illeti — könyvből nem tanulhatták meg;
2. a klasszikus, időmértékes előadásmód, a prozódiai szabályok gondos betartása egyértelműen a dal gyakorlatból, hallás után történt elsajátítása mellett szól; az írott szöveg ugyanis nem időmértékes, a trocheusok csakis énekléskor, vagy elmondáskor (kazivanje) érvényesülnek,³⁴
3. a sorok előtti indulatszók (ej, oj) megléte, a záró sor megismérlése is egyértelműen a klasszikus orális hagyományok körébe utalja az alkotást. A LORD-PARRY gyűjtemény adataival történt összehasonlítás pedig azt is megmutatja, hogy Neducsin *énekestől* (pjevač) vette át a dalt.⁵

A hat népdal szövege eredetiben és fordításban (a fordítás a szerző munkája) a következő:

I. KOSOVSKA BITKA³⁶

(Ej, oj) *Pošetala carica Milica
Ispod grada bjelogga Kruševca.
S njome šecu dve mile kčeri,
Vukosava i lijepa Mara,
S njima jezde Vladeta vojvoda*

*Na doratu, na konju dobrome.
Vladeta je konja oznojio,
I u bjelu pjenu obukao.
Pita njega carica Milica:
„Oj boga ti, kneževa vojvodo
Što si tako konja oznojio,
Ne ideš li sa polja Kosova?
Ne vidje li čestitoga kneza,
Gospodara i moga, i tvoga?”*

*(Ej, oj) Al' bjesedi Vladeta vojvoda:
„Oj, boga vam carice Milice!
Ta ja prodjoh kroz Kosovo ravno,
I ne vidjeh čestitoga kneza,
Već ja vidjeh kneževa Zelenka!
Ćeraju ga po Kosovu Turci,
A knez, milsim, da je poginuo!”*

*(Ej, oj) Kad to začu carica Milica,
Proli suze niza bjelo lice,
Pa još pita Vladetu vojvodu:
„Oj, boga ti Vladeta vojvodo!
Kad si bio na Kosovu ravnu,
Ne vidje li devet Jugovića
I djesetog starog Jug Bogdana?”
Al' bjesedi Vladeta vojvoda:
„Ta ja prodjoh kroz Kosovo ravno,
I ja vidjeh devet Jugovića,
I djesetog starog Jug Bogdana.
Oni bjehu u pola Kosova,
Krvave im ruke do ramena,
I zeleni maći do balčaka.
Ali su im malaksale ruke
Sjekujući po Kosovu Turke.”*

*(Ej, oj) Još ga pita carica Milica:
„Oj, boga ti Vladeta vojvodo!
Kad si bio na Kosovo ravno,
Ne vidje li još dva zeta moja,
Brankovića, Miloš Obilića?”
„Ta ja prodjoh kroz Kosovo ravno,
I ja vidjeh Miloš Obilića,
On stojaše u pola Kosova,
Ne bojno se koplje naslonio,
Bojno mu se koplje prelomilo,
Pa na njega navališe Turci,
Do sad, mislim, da je poginuo.
Al' ne vidjeh Vuka Brankovića!
Na vidjeh ga, ne vid'lo ga sunce!
On izdade čestitoga kneza,
Gospodara i moga, i tvoga!
Gospodara i moga, i tvoga!”*

2. BOLAN KRALJEVIĆU MARKO³⁷

*Kraj bunara leži,
Njemu glava crnoj zemlji teži.
Smrtna mu je čaša nalivena
Čekajući posljednja vremena.
A on skoči i odseče Šarcu glavu,
A topuz baci u more, i on topuzu govori:
„Kad moj topuz iz mora izašo...”*

3. KAD SE ŽENI³⁸

*Kad se ženi čelavi muslija,
Nače kalpak na čelavu glavu,
I dolamu na grbava ledja,
Žute čizme na hegave noge.
Gledale ga svrste i punice,
Sa čardaka, sa kokošinjaka,
Gledale ga, pa su besedile:
„Nuto zeta, i nuto sjaseta
Kao da ga j' krava otelila,
I kobila mlekom nadojila,
Magarica pupak odrezala”*

4. KAŽI, JELO...³⁹

*Kaži, Jelo, koga voliš,
Il' Turčina, il' Srbina?
Kaži, Jelo, koga voliš,
Il' Turčina, il' Srbina?

Srbe volim, jer su lole,
Meraklije i bekrije!
Srbe volim, jer su lole,
Meraklije i bekrije!

U Srbina kuća pusta,
Al' su, majko, medna usta!
U Srbina kuća pusta,
Al' su, majko, medna usta!

Kad poljubi, srce gubi,
Vitu, tanku Srbijanku!
Kad poljubi, srce gubi,
Vitu, tanku Srbijanku!
Alaj volem, alaj znam,
Alaj umen da varam!*

5. JOVAN I JOVANKA¹⁰

*Jovan čuva hiljadu ovaca,
A Jovanka do dvesto jaganaca.
Jovan sestri tako odgovara:
„Oj, Jovanka, to ti moraš moja ljuba biti,
Ako nećeš, ja ću te ubiti!”
Uzme sablju, pa odseče glavu!
Mrtva glava tako odgovara:
„Oj, Jovane, kad ćeš ići na visu planinu,
Pa će ranka zablejati,
I majka će zapitati:
— Oj, Jovane, di mi je Jovanka?
A ti njojzi tako odgovaraj:
— U goru je sitno vezla,
iglu izgubila,
Pa za njom je u Dunav skočila!”*

6. NA ŠABAC JE UDARIO...¹¹

*Na Šabac je udario Švaba
U ponoći, kao stara baba.
U ponoći, da se prede Sava,
Sve građanstvo još u Šapcu spava.
Ili sada, il' više nikada
— Hoće Švaba, Šapcom da zavlada!
Oficiri mađarskoga kora¹²
Misle: Švaba dobit će bez boja.
Puška puće, a granata cepa,
S vojskom stiže Stepanović Stepa.
A kralj Petar telegram sastavlja,
Svoju žalbu ruskom caru javlja:
„Čuli mene, car Nikola prvi!
Sva Srbija leži mi u krvi.
Pa mi care, brže pomoć salji,
Popadoše moji generali,
Popadoše konji i junaci,
Slomiše se Srbinu barjaci,
Slomiše se Srbinova krila,
Ded, pomози, ti Rusijo mila!
Slomiše se Srbinova krila,
Ded, pomози, ti Rusijo mila!*

A KOSZOVÓI ÜTKÖZET

*Vára alatt fehér Krusevácnak
Sétálgatott jó Milica cárnő.
Kísérte őt két kedves leánya,
Vukoszáva és szépséges Mára.
Feljük tart Vladeta vojvoda,
Fényes szőrű jó pejlova hozza.*

Vladeta jó lovát meghajszolta,
Merő fehér habba öltöztette.
Ím, így szólott jó Milica cárnő:
„Áldjon Isten, hercegnek vajdája!
Miért, hogy jó lovad meghajszoltad,
Merő fehér habba öltöztetted?
Talán bizony Koszovóról jössz most?
Talán láttad fényes hercegünket,
Jó uramat, s te uralkodódat?”
Ím, válaszol Vladeta, jó vajda:
„Isten áldjon, én cárnóm Milica!
Bizony jártam síkján Koszovónak,
De nem láttam fényes hercegünket!
Hanem láttam Zelenkót, a lovát,
Koszovón át törökök hajszolták.
Már a herceg, lelkét kilehelte.”
Meghallja ezt jó Milica cárnő,
Ömlik könnye, végig fehér arcán,
Meggérdi még jó Vladeta vajdát:
„Áldjon Isten, Vladeta vojvoda!
Hogy ott jártál, síkján Koszovónak,
Láttad deli kilenc Jugovicsot,
Tizediknek az ősz Bogdán Jugot?”
Ím válaszol Vladeta, jó vajda:
„Bizony jártam síkján Koszovónak,
Láttam deli kilenc Jugovicsot,
Tizediknek az ősz Bogdán Jugot.
Koszovónak közepén megálltak
Vállig véres mindenikük karja,
Vértől fényes kardjuk markolatig.
Erős karjuk végül lehanyatlott,
Kaszabolván ezernyi törököt!”
Meggérdi még jó Milica cárnő:
„Áldjon Isten, Vladeta vojvoda,
Mikor jártál síkján Koszovónak,
Talán láttad két kedves vejemet,
Brankovicsot, Milos Obilicsot?”
„Bizony jártam síkján Koszovónak,
Bizony láttam Milos Obilicsot,
Koszovónak közepén megállott,
Kopjájára reátámaszkodott,
Jó harci kopjája kettétörött,
Magára meg rontottak törökök,
Úgy vélem, már elérte halála!
Brankovicsot meg nem láttam sehol,
Nem láttam én, ne lássa a nap sem!
Elárulta fényes hercegünket,
Te uradat, én uralkodómat!
Te uradat, én uralkodómat!”

A BETEG MÁRKÓ KIRÁLYFI

*Beteg Márkó a kút mellett fekszik,
Fürtös feje sötét földön nyugszik.
Szinültig van méreggel pohara,
Várja, jöjjön utolsó órája.
Talpra szökken, feje hull Saracnak!
Buzogányát tengerbe hajítja,
És így beszél hozzá:
„Hű fegyverem, ha egyszer felmerül...”*

HOGYHA NŐSÜL TARFEJŰ...

*Hogyha nősül tarfejű muzulmán,
Kopaszágát kalappal takarja,
Szép kabátot vesz púpos hátára,
Sárga csizma rejti görbe lábát.
Anyósok és sógornők figyelték,
— Magas házuk tyúkólhoz hasonló —
Nézegették, ily szókat hallattak:
— Ez aztán vő, ez a férjnek való!
Mintha bizony tehén fia lenne,
Kanca tején nevelkedett volna,
Nöstényszamár vágta vón' köldökét!*

JÉLA, SZIVED KIT SZERET...

*Jéla, szived kit szeret?
Törököt-e, vagy szerbet?
Jéla, szived kit szeret?
Törököt-e, vagy szerbet?
Szerbet biz', mert ahány, csalfa,
Nagy betyárok, nagy zsványok!
Szerbet biz', mert ahány, csalfa,
Nagy betyárok, nagy zsványok!
A szerb háza, tudom, üres,
De a szája, anyám, édes!
A szerb háza, tudom, üres,
De a szája, anyám, édes!
Karcú szerb lányt, ha megölelt,
Mindent felejt, szívet veszajt!
Karcú szerb lányt, ha megölelt,
Mindent felejt, szívet veszajt!
Értek hozzá, tehetem, szeretek mást
megcsalni!*

JOVÁN ÉS JOVÁNKA

Nyáját őríz Jován, ezer juhot,
Jovánkára kétszáz bárány jutott.
Ennyit mondott Jován szép hűgának:
(Hej, Jovánka)
Te most bizony a szeretőm leszel,
Ha rá nem állsz, tüstént fejed veszem!
Fogja kardját, levágja a fejét!
Halott a fej, de im szókat hallatt:
(Hej, Jovánom)
Ha felérsz majd a hegy tetejére,
A kisbárány ezt bégeti,
Jó anyád is megkérdezi:
Hej, Jovánom, hol maradt Jovánkám?
Azt válaszold, amit tőlem hallasz:
Amint himzett fenn a hegyen,
Tűjét elvesztette,
Ifjú-magát a Dunába ölte.

ÉNEK SABÁC OSTROMÁRÓL

Rajt' ütött a német Sabác várán,
Mint a gonosz, késő éji órán.
Éjfél tájban átkelni a Száván!
Minden alszik, senki nincs a vártán.
Most vagy soha! Bizony most akarja,
Hogy a várost végre elfoglalja!
Vezérkari magyar tisztek vélik:
Harc nélkül is, hogy Sabác elesik.
Gránát robban, dörög ezer puska,
Sereggel jő Sztepánovics Sztépa.
Péter király írja táviratát,
Orosz cárnak jelenti panaszát:
„Halld meg, első Nyikoláj cár, bajom!
Vérben ázik szépséges szerb honom!
Küldj hát, jó cár, sürgős segítséget,
Mert elestek a hű szerb vezérek,
Elestek mind a lovas vitézek,
Lobogói lehulltak a szerbnek,
Sólymaimnak szegetten csüng szárnya,
Segíts meg hát, Oroszország drága!

JEGYZETEK

¹ Tekintettel arra, hogy tartalmában, eredetében, sőt, formájában és nyelvében is egységes a délszlávok népköltészete (mindenekelőtt: epikus költészete), nem volna helyes külön szerb és horvát népköltészetet emlegetni. A jugoszláv népköltészet egységéről beszélve *Murko* a tartalmi és nyelvi azonosságot hangsúlyozza. *Murko M. Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*. Zagreb, 1951. I. 10.

- ² *Delorko O.*, Narodne epske pjesme. (Pet stoljeća hrvatske književnosti) Zagreb, 1964. I. 9.
- ³ *Maretić T.*, Naša narodna epika. Beograd, 1966. 35.
- ⁴ *Bošković—Stulli M.*, Postojanost epskog modela u dvije pjesme iz Dubruvačkoga kraja. Narodna Umjetnost 1966/IV. 15—28.
- ⁵ *Grin I.*, Történeti népének a hazai délszláv nemzetiségek körében. Néprajz és Nyelvtudomány 1971—72. 165—176.
- ⁶ Több — elsősorban epikus — dalban szerepelnek sosemvolt, a képzelet szülte alakok. Példánknál maradvány ilyenek Jug Bogdán és fiai, a Jugovicsok.
- ⁷ Az epikus hősdalok és a mesei tematikához közel álló szüzséjű dalok közötti műfajt nevezük így. Történelmi-társadalmi alapjuk eleven, de nem a történelemből ismert események hívták őket életre. *Bošković—Stulli M.*, Narodne epske pjesme. (Pet stoljeća hrvatske književnosti) Zagreb, 1965. II. 259.
- ⁸ Írott források nem említik nevüket, csak a szájhagyomány emlékezik meg róluk. A valóságban tehát nem lehetett rokonai Milicának.
- ⁹ Nagy népszerűségét bizonyítja a róla szóló nagyszámú alkotás. Egy battonyai variáns is említi a nevét. (A *Soko bira...* kezdetű epikus dal, amelyet a Néprajz és Nyelvtudományban tettem közzé. L. az 5. jegyzetet.)
- ¹⁰ Brankovics árulásának kérdése megnyugtató módon tisztázódott: a főúr nem követett el árulást. Annyi történt mindössze, hogy seregének maradványaival a harc végső befejezése előtt hagyta el a csatateret, amikor már reménytelen volt a szerbek helyzete, s a harc vállalása értelmetlen volt már. Vö.: *Maretić T.*, Naša narodna epika. Beograd, 1966. Vuk Branković c. fejezet.
- ¹¹ A szövegösszefüggés alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a herceg — mint a legnagyobb szerb hős — csak árulással volt legyőzhető, akárcsak például Božur Lasić, vagy Mijat Tomić. Ez utóbbiak sorsát azonban nem kívánjuk azonosítani a herceg sorsával — az analógia ügysem volna teljes: a róluk szóló dalok haláluk körülményeiről is beszámolnak. Az árulásnak és következményeinek mozzanata azonban mindhárom alkotásban közös. *Stepanov S.*, Pjesma o Božuru Lasiću, Narodna Umjetnost 1963/II. 149—177.
- ¹² Az adatközlő adta cím, — s egyben az egész dal — hitelességének kritériuma a tárgy pontos, ugyanakkor lehetőleg legrövidebb megjelölése. *Parry, Milan—Lord, Albert B.*: Srpskohrvatske Junačke Pjesme, Beograd—Cambridge, 1953. I. Opšti uvod. XX.
- ¹³ L. uo. a Marko Kraljević i Musa Kesedžija című, 7. számú dalt.
- ¹⁴ *Karadžić V.*, Srpske narodne pjesme. Skupio ih i na svijet izdao Vuk Stefan Karadžić. Knjiga druga u kojoj su pjesme junačke najstarije Beograd, 1958., a 73. számú dal.
- ¹⁵ Értsd: a XVI. századinál újabb, későbbi keletkezésűeknél.
- ¹⁶ A dalban szereplő, *dalia leányzónak* fordítható nóialak érdekes figurája a török elleni háborúnak. Ha a családban nem volt fiútudó (gyakran a török rabolta el), az apa a leányt nevelte fiúként, hogy hadra fogható legyen. Jellemző irodalmi leírása található Márkó királyfi kedvesének tévedésből történő megöléséről szóló, novellisztikus epikus énekben. Narodne epske pjesme, priredila: Maja, *Bošković—Stulli*, Zagreb, 1964. II. 1. számú dal: Pogibije Markove vjerenice. Bővebben a kérdésről: *Vukanović Tatimir*: Virdžine. Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, VI. 1961. 79—122., elsősorban: 81—83.
- ¹⁷ A pravoszláv vallású szerbek házi védőszentjének ünnepe a *szláva*.
- ¹⁸ Attól, hogy dallamkíséret nélkül adta elő, vélhette volna népdalnak, hiszen a délszláv népköltészetben nem feltétlen tartozék a dallam.
- ¹⁹ Tudott dolog, hogy a dallamkíséret nélküli előadásnál is érvényesülhet az időmérték. L. a klasszikus tízes sorfajta tematikájával foglalkozó *Žganec*-tanulmányt. *Žganec, Vinko*: Metrika i versifikacija narodnog deseterca. Narodna Umjetnost, 1963/II. 3—35.
- ²⁰ A *deszeterác* illenék itt a tartalomhoz.
- ²¹ A *Žganec*-féle tipológia szerint ez a leggyakoribb típusa a tízes sornak. L. uo. 25.
- ²² *Stepanović S.*, Narodne pjesme Donje Letine. Narodna Umjetnost, 1966/IV. 85—151.
- ²³ *Delorko O.*, Narodne pjesme Sinjske krajine. Narodna Umjetnost, 1967—68/V—VI. 111—157. A variáns a 12. sorszámot kapta, címe: Nije se znala odlučiti (Nem tudott dönteni).
- ²⁴ *Stepanović, S.*, uo. 128. A dal száma 156. (Cím nélkül).
- ²⁵ Az epikus dalok hagyományos szerkezetére valaha lényegesen nagyobb terjedelmű szövegek épültek. A rövidülés oka az alkotások életfeltételeiben beállott változásokban keresendő.
- ²⁶ A népnyelv nem tesz különbséget német és osztrák között. Amint látható, a Monarchia csapatait ugyanazzal a névvel illeti, mint a II. világháborúban Hitler katonáit.
- ²⁷ *Murko, M.*, Tragom srpsko-hrvatske narodne epike. Zagreb, 1951. I. 210.
- ²⁸ *L. Bošković—Stulli M.*, Narodne pjesme Sinjske krajine o Oslobođilačkoj borbi 1941—1945. Narodna Umjetnost, 1967—68. (V—VI. Kad Sinjani zapivaju rere... 16. sz. 168., és Dalmatinci bore se u Lici ... 17. sz. 169.
- ²⁹ L. a kérdés részletes kifejtését *Bošković—Stulli M.*: Postojanost epskog modela ... Narodna

Umjetnost, 1966. /IV. 15—28. A szerző egész sor, a kérdéssel foglalkozó tanulmányt vesz vizsgálat alá.

³⁰ *Kardžić* óta elfogadott nézet, hogy a legrégebb délszláv népdalok 1389. utántól datálódnak. Tehát amikor „legrégebb” népdalokról beszélünk, XIV—XV. században keletkezettekre gondolunk.

³¹ Srpske Narodne Pjesme. Skupio ih i na svijet izdao Vuk Stefan *Kardžić*, Knjiga druga u kojoj su pjesme junačke najstarije. Beograd, 1958. 44. sz.

³² Vö. *Faragó J.—Ráduly J.*: A népballadák egy romániai magyar falu mai köztudatában. Ethnographia, LXXX. 1969. 504—512.

³³ Vö. a 33. jegyzettel.

³⁴ *L. Žganec* fenti tanulmányát. Zagreb, 1963/II. 3—35.

³⁵ Fontosnak tartjuk annak a különbségnek a hangsúlyozását, amely a dalt dallamkísérettel előadó énekes (pjevač), és szavalva bemutató (recitativo) énekmondó (kazivač) között fennáll. Az ősi előadási mód természetesen az énekesé; az ismételt indulatszók véleményünk szerint a dal hosszából (nem ritkán több ezer sor!), valamint az ősi, monoton dallamvezetésből következő egyhangúságot kellett, hogy meg-megszakítsák, s a lankadó figyelem felkeltésére szolgáltak.

³⁶ Énekelte: *Neducin Milán* tsz-nyugdíjas, sz. 1889.

³⁷ Elmondta: *Mák Imréné* tsz-nyugdíjas, sz. 1889.

³⁸ Énekelte: *Roczkó Milos* tsz-nyugdíjas, sz. 1900.

³⁹ Mint a 38. jegyzet.

⁴⁰ Elmondta: *Bozsidár Olga*, nyugdíjas, sz. 1911.

⁴¹ Énekelte: *Buzár Péterné* tsz-tag, sz. 1918.

⁴² A magyar jelző nem jelenti itt az etnikai hovatartozást: az Észak-Szerbiában valamikor politikai hatalmat gyakorló magyarok uralmának tudható be, hogy a magyar szó a katolikus szó szinonimájává vált. Ezzel a névvel illeték többek között a Szerbia északi területeit 1718—1739 között megszállva tartó németeket is. L. bővebben: *Filipović, Milenko*: A magyarok az észak-szerbiai és észak-boszniai néphagyományban. Műveltség és Hagyomány X., Debrecen, 1968., elsősorban 48—52.

Ezúton köszönöm *Eperjessy Ernő* iránymutatását. Legújabb gyűjtésem adatával is alátámasztható *Filipović* fejtegetése: a Deszk községben szalagra rögzített teljesebb változat megfelelő sorai így hangzanak: „Oficiri mađarskoga kora / misle Šabac uzeti bez boja” ..., ami kétségtelenül identifikálja a német szót a magyarral.

Six Southern Slav folksongs from Battonya

IGOR GRIN

The author presents six folk-poetry works of the Serbian ethnic group in the three-nationality village of Battonya on the South-East Hungarian Plain. These were collected in 1969—1972.

In the introductory part of the study, some problems of comparison are examined; then, following from the prosodic, structural characteristics of the texts from Battonya, and from a comparison with Yugoslav literary data, the relevant, current evidence of the survival and traditional passing-on is analysed.

It is shown that certain, outstanding pieces of Serbian oral tradition in Battonya (Kosovska bitka) have essentially been preserved in a traditional way since the resettlement, and have lost practically nothing from their beauty.

The article is supplemented by the author's translations in Hungarian.

A székipacsirta Orosháza környékén

STERBETZ ISTVÁN

A rövidujjú, vagy székipacsirtával (*Calandrella brachydactyla*) 1956 tavaszán találtam első ízben Kardoskúton egy fehértószéli birkalegelőn, majd egy évvel később már e ritka faj ottani fészkelése is bebizonyosodott. Orosháza környékéről azóta is évente előkerült néhány fészkelés az őszi-tavaszi madármozgalmak alkalmával szintén rendszeresen megfigyelünk átvonuló példányokat.

A székipacsirta békésmegyei megtelepedése és rendszeres átvonulása sajátos jelenség a délföldi madárvilágban, de faunisztikai érdekességén túlmenően is elgondolkoztató kérdéseket támaszt. Ez a pacsirtafaj számos alfaji változatban Déleurlópa, Délszibéria, Kiszázia, Középszázia, Délnyugatázia, Észak- és Keletafrika félsivatagos jellegű, száraz pusztáin honos. Magyarországról, mint költő madarat, ezideig csupán a Hortobágyról ismerjük, ahonnan 1933-ból származik a bizonyító fészkelés (Charteris 1933). A további kutatások azután kimutatták, hogy ott elég népes, elszigetelt populáció él, különösen a pusztá déli peremén. Ezzel szemben az ország többi részében még vonulásidőben is csak nagyon elvétve kerül elő. A Duna-Tisza-közéről máig sincs adatunk, a Velencei-tó, a Balaton, majd a Tiszántúlon Kétégyháza és Biharugra környékéről egy-egy alkalommal, véletlen kóborlóként került elő.

A Magyar Nemzeti Múzeum Természettudományi Múzeuma rendkívül érdekes eredménnyel végezte el a magyarországi költőpopuláció rendszertani vizsgálatát, amennyiben Dr. Horváth Lajos megállapította, hogy a hazai fészkelők egyedül csak a magyar Alföldön található, külön alfajt képeznek a „*Calandrella brachydactyla hungarica* HORVÁTH 1956” néven írta le a feldolgozott hortobágyi példányokat (Horváth 1956). A magyar rövidujjú pacsirta — melyet nagyon találóan székipacsirtának nevezett el az 1960-ban kiadott „*Nomenclator Avium Hungariae*” névadó bizottsága — feltűnően szürke árnyalatú, a mezei pacsirtánál jóval kisebb madár. A világosszürke felsőtestet széles, sötét csíkozás borítja. Álla, toroka, melle, hasa egérszürke. A mell felső szegélyének mindkét oldalán egy-egy sötét folt látható. A fark és szárnytollak alsó fele feltűnően világos, a szárnyfedők erősen csíkosítottak. Az ujjak rövidegsége — mint a *Calandrella brachydactyla* alfajok valamennyire — a *hungarica* példányokra is jellemző.

A kardoskúti állományról lehetetlenség élethű képet alkotnunk. Mint a pacsirtaféléket általában, a széki pacsirtát is igen nehéz számbavenni egy területen. A megtalált fészkelések nem tükrözhetik a valóságot, mert felkutatásuk szinte csak a véletlenre épülő feladat. Az éneklő hímek alapján már valamivel pontosabb felvételt kapunk, de ugyanakkor joggal feltételezhető, hogy a levegőben látottakon kívül még jónéhány földönmaradt példányt is takargatnak az agyagszürke kis madár, környezetébe olvadó rejtőszínei. Az alábbiakban közölt fészkelési statisztikám is ezért rögzíti nyilvánvalóan alacsonyabbnak ezt a populációt, mint amennyi a környékbeli pusztákon feltételezhető.

1957–70 időszakában a fenti két módszerrel alábbi költési adatokat jegyeztem fel az orosházakörnyéki populációról:

Év	Kardoskút	Szőkehalom	Kakasszék
1957	1 pár	—	—
1958	2 pár	—	—
1959	3 pár	—	—
1960	6 pár	—	—
1961	1 pár	—	—
1962	15 pár	—	10 pár
1963	—	1 pár	—
1964	8 pár	—	—
1965	1 pár	—	—
1966	—	—	—
1967	4 pár	—	—
1968	4 pár	—	—
1969	—	—	—
1970	2 pár	—	—

1. kép: A székípacsirta kardoskúti költőhelye
Figure 1: Breeding site of the short-toed lark at Kardoskút

A táblázatból kitűnik a kis populáció évenkénti erős hullámzása. A Fehértó közvetlen környékén is esztendőről esztendőre más legelőrészekben, váltakozó számban jelentkeznek és néha 3—6 km-es távolságokon szétszóródva, Szőkehalom, vagy Kakasszék szikeseire is elvetődnek a fészkelők. Mivel a hortobágyi tapasztalatok hangsúlyosan területű madárnak mutatják be ezt a fajt, szembetűnő, hogy a délföldi fészkelés ilyen állandó-jellegű határozatlansággal alakul. A kardoskúti költőpárok ide-odatulódó területfoglalására azonban a helyi viszonyok ismeretében könnyű megtalálni a magyarázatot. A székipacsirta ugyanis a száraz szikpadkák peremén kaparja ki a fészkelőjét rejtő, sekély gödröcskéit — Orosháza környékén is többnyire a hortobágyi biotópját jellemző: *Artemisio-Festucetum pannonicum* növénytársulásban. A padka tövében kiképzett mélyedést szabad oldaláról marhatrágya darabkákkal, vagy kiapadt vízjárások felcserepesedett talajrézcskéivel gátolja körül, hogy ily módon védje a fészket az összefutó esővíz kártételeitől. Ez a fészkepítési mód megkívánja, hogy költésidő kezdetére már huzamosabb idő óta szárazon állják a fészkelőterület. A Kardoskúti-Fehértó „szikfokjai” azonban ilyenkor még gyakran vízzel borítottak, vagy legalább is nem kellően szárazak. A tóköznyéki természetes rétek kb. 200 holdas terjedelme már önmagában is szűk terület, de ezen belül még jelentéktelenebb az a növényzeti és talajadottság, mely a madár számára minőségileg megfelel. Így azután könnyen érthető, hogy ez a hatalmas téradottságokat igénylő, jellegzetesen pusztai faj nem foglalhatja el évről-évre következetes visszatéréssel az eredetileg kiválasztott fészkelőhelyeket. Ilyen kényszerű áttelepüléssel magyarázható az 1967 évi szőkehalmi eset is, amikor nem természetes pusztakörnyezetben, hanem egy rétszíli búzatábla víznyomásos,

2. kép: A magyar székipacsirta alfaj (*Calandrella brachydactyla hungarica* Horváth 1956)
Figure 2: Hungarian subspecies of the short-toed lark (*Calandrella brachydactyla hungarica* Horváth 1956)

kopár foltján, lónyomban találtuk a székipacsirta tojásait. A vízjáráson kívül még a legelő jószág élettérformáló tevékenysége is szerepet játszik az orosházakörnyéki fészkelőhely adottságokban. A gulya tiprása és a birkanyáj majdnem talajszintig hatoló rágása megakadályozza a felmagasodó, dúsabb fűállomány kialakulását, a kiszáradó marhanyomok pedig a padkaképződményeket pótolják. Kakasszéken pl. — ahol a kérdéses évben nem volt száraz szikpadka — ilyen keményre száradt marhajárásban talált otthonra az alkalmilag odatelepedő populáció.

E kopár, félsivatagos környezetben a bibic (*Vanellus vanellus*) és a székilile (*Charadrius alexandrinus*) rendszeres jelenléte mellett néha még a székcicsér (*Glareola pratincola*), az ugartyúk (*Burhinus oedicnemus*), valamint a Magyarországon elsősorban 1970 tavaszán megtelepedő, igen ritka aralopontusi faj, a kucsmás billegető (*Motacilla flava feldeggii*) költ Kardoskúton a székipacsirtával közös fészkelőterületen.

Szabó (1965) és Endes (1970) idézett tanulmányaira hivatkozva a szaporodásbiológiára vonatkozó megfigyeléseim közlése csak ismétlést jelentene, amennyiben ebben a tárgykörben kardoskúti tapasztalataink mindenben fedik a hortobágyi eredményeket.

Ugyanakkor a két magyarországi populáció vonulásában már némi eltérés mutatkozik. Eendes (1970) szerint Hortobágyon április 7 a legkorábbi tavaszi előfordulás. Kardoskúton március, 9, 11, 13, 22 és 31-én is figyeltem meg egyes példányokat. 1—5 közötti példány számban április 1, 2, 3, 3, 5, 9, 18, 19, 20 szolgáltatott további átvonulási adatokat. A kisebb csapatokban lezajló őszi vonulás idejét szeptember-októberre jelölik a hortobágyi adatok. A kardoskúti őszi mozgalom alakulása: Augusztus: 17-én 22+15 db. 19-én 5 db 21-én 8 db, 23-án 3 db, 23-án 28 db. Szeptember: 18-án 2 db, 27-én 12 db, 28-án 8 db. Október: 1-én 43 db, 2-án 6 db, 13-án 1 db. November: 4-én 11 db, 13-án 1 db. December: 9-én 1 db.

A decemberi példány a Madártani Intézet gyűjteményébe került. Ez a madár azonban a hortobágyiaknál feltűnően fakóbbnak bizonyult, ezért szükségessé vált alfaji hovatartozásának felülvizsgálása is. Az összehasonlítást L. A. Portenko professzor a leningrádi gyűjteményben végezte el és kimutatta, hogy ez a madár az Ukrajnában élő *Calandrella brachydactyla brachydactyla* törzsalakkal azonos (Pátkai 1964). Ezek szerint vonuláskor-kóborláskor hazánktól keletre élő példányok is megjelennek az ország területén. Hogy Kardoskút is beletartozik a keleteurópai meg Uralon túli pacsirtafajok vonulási-kóborlási útvonulába, ezt az itt 1963. december 27-én gyűjtött 2 db és 1969. január 10-én lőtt 1 db szibériai mezeipacsirta alfaj (*Alauda arvensis cinerascens* EHMKE) is bizonyítja (Keve 1965).

Ha a rövidujjú pacsirta alfajainak elterjedését térképre vetítjük, feltételezésekbe merülő, nyitott kérdésként áll előttünk a két hazai populáció szigetszerű helyzete. A mieinkkel már nem azonos rövidujjú pacsirta (*Calandrella brachydactyla brachydactyla*) populációk jugoszláviai, dobrudzsai és ukrainai települései élnek a magyar alfajjal legközelebbi szomszédságban. Vajon mikor és hogyan került ez a madár a Kárpátkoszorú éles állatföldrajzi határvonalán belül a magyar Alföldre? Milyen körülmények között alakulhatott ki itt a hungaricának leírt, és egyedül csak Magyarországon honos alfaja?

A növénytanai kutatások szerint az euráziai sztyeppék késői tájképződmények és Stegman (1955) leszögezi, hogy a sztyepei madárvilágnak egyetlen, szigorúan értelmezett endemizmusa sincs. A rövidujjú pacsirtákat a palearktikus félsivatagokban tartja őshonosnak, innen bevándorolva hódították meg a füvespuszták életterét.

A pusztai táj földrajzi fiatalkorúsága és a benne kialakuló állatvilág különösen a magyar Alföld esetében hangsúlyozott, hiszen itt a jégkorszak utolsó eljegesedési időszak után még hűvös éghajlatú tajga, meg fenyő és nyírligetes erdősztyepp borította a síkságokat. Ezt az állapotot mintegy 7—5000 évvel ezelőtt egy hirtelen felmelegedéssel járó, klimatikus füvessztyepp váltotta fel. Ez a tájforma azonban csak jelentéktelen töredékeiben maradt fenn az utókor számára, mert jellegét egy tölgyesekkel, lápokkal, mocsarakkal, folyó-

árterekkel borított erdős szteppre változtatta az ismét hűvösebbre forduló éghajlatingadozás. Soó (1964) szerint ez az állapot volt Alföldünk utolsó természetes képe a történelmi kor kezdetén. Az erdőspuszta mesterkélt átalakítása már a későbronzkori meg népvándorláskori erdőirtásokkal megkezdődött és tetőpontját a XVI—XVII. században érte el. Napjaink félsivatagokhoz hasonló, fátlan szikespusztái tehát egyrészt a török időkben, másrészt a múlt századi ármentesítésekkel járó területkiszáritások során alakulhattak ki nagyobb terjedelemben és ekkor nyerték el mai tájjellegüket.

Míndezeket tekintetbe véve a székipacsirta magyarországi megjelenése a postglaciális tajgákat és erdőssztyeppet követő felmelegedő időszak száraz, pusztai klímájában feltételezhető a legkorábban. Nincs kizárva, hogy egy benne kialakult populáció maradványai vészelték át az elkövetkező mocsaras-erdős időszakot. Talán ennek az állománynak utolsó szigeteit őrizte meg Hortobágy és Kardoskút az utókor számára? Az is lehetséges azonban, hogy ez a faj viszonylag későn, csak az utóbbi évszázadokban vándorolt be délről-délkeletről. Esetleg vonuló, kóborló egyedek települtek le itt, melyeknek már hagyományhű területtartással szigetpopulációkat fejlesztettek ki az utódai? A *hungarica* alfaj kialakulása az első elmélet esetében egyformán lehet mutáció, vagy több ezer év helyi környezethatásainak lassú eredménye is. Ha viszont a későbbi bevándorlás gondolatát fogadjuk el, úgy egyedül csak a mutáció lehetőségével számolhatunk. Tekintettel arra, hogy e fajtól fosszilis leletünk nincs és nagyobb példányszámra alapozott rendszertani vizsgálatot természetvédelmi megokolásból nem végezhetünk, ezt a kérdést megnyugató módon a jövőben már nem tudjuk eldönteni. Tetézi még a nehézségeket, hogy csupán alig néhány évtizedre korlátozódik a hazai pusztakutatás hagyománya, ezért régebbi adatok alapján sem próbálhatjuk e faj helyi történetét valószínűsíteni.

A székipacsirta azonban e nyitvamaradó kérdések ellenére is legérdekesebb, természetvédelmi szempontból legbecsesebb képviselője az Orosháza környékén honos állatvilágnak. Az itt neki szentelt, rövid közleménnyel az volt a célom, hogy egyik sajátos színtöltésének bemutatásával teljesebbé tegyem a Kardoskúti természetvédelmi terület népszerű megismertetését, hangsúlyozva annak sok tekintetben egyedülálló értékeit.

JEGYZETEK

¹ *Charteris, G.*: (1933) Das Nisten von *Calandrella cinerea brachydactyla* auf der Hortobágy. *Aquila* 1931—34. 38—41. p. 407—408.

² *Endes M.*: (1970) Die Kurzehnlärche. Die Neue Brehm Bücherei Bd. 422. Wittenberg.

³ *Horváth L.*: (1956) *Calandrella brachydactyla hungarica*. *Bull. B. O. C.* 76. p. 132.

⁴ *Keve A.*: (1960) *Nomenclator Avium Hungariae*, Budapest, p. 55.

⁵ *Keve A.*: (1965) Die nordöstliche Rasse der Feldlerche (*Alauda arvensis cinerascens* Ehmke) in Ungarn. *Vertebrata Hungarica* VII. p. 37—39.

⁶ *Pátkai I.*: (1964) Short-toed Lark occurring in Winter. *Aquila* 1962—63. 69—70. p. 254.

⁷ *Soó R.*: (1964) A magyar flóra és vegetáció rendszertani, fejlődéstörténeti kézikönyve I. Budapest, p. 88—95.

⁸ *Stegman B.*: (1955) Endemizm v avifaune evrazijszkih sztyepej. *Pamjati Akad. L. Sz. Berga, Moskva*. p. 403—420.

⁹ *Sterbetz I.*: (1965) The Bird-Fauna of the Fehértó of Kardoskút. *Vertebrata Hungarica* VII. 1—2. p. 51—62.

¹⁰ *Szabó L. V.*: (1965) The examination of nesting bird association on the alkali (szik) soils of Kunmadaras. *Állattani Közlemények* LII. 1—4. p. 111—134.

The short-toed lark in the district of Orosháza

ISTVÁN STERBETZ

The subspecies of the short-toed lark nesting exclusively on the Great Hungarian Plain (*Calandrella brachydactyla hungarica* Horváth 1956) lives in insular-like segregation on the Hortobágy and the Kardoskút reservation. The article gives an account of the population around Orosháza and deals with the problems of the evolution of the *hungarica*-race. According to the author, the *Calandrella* genus became acclimatized in the Carpathian basin either in a postglacial xerothermal steppe-period 7—5000 years ago, or during recent centuries. In the former case the *hungarica*-race may have developed alike by slow acclimatization or by mutation. According to the second hypothesis, however, it can have evolved only via mutation.

Békés megye madártani kutatásának bibliográfiája

STERBETZ ISTVÁN

Magyarország kontinentális jelentőségű madárvilágának összetételét és mennyiségi viszonyait messzemenően érintik Békésmegye sajátos állatföldrajzi adottságai. Faunájának összefoglaló feldolgozása fölöttébb kívánatos. A megye területén ezideig végzett, vagy a megyét is érintő madártani kutatómunka irodalma gazdag, azonban szétszórtsága miatt nehezen hozzáférhető. E forrásmunkák összegyűjtésével s közlésével Békésmegye madártani monográfiájának megvalósítását kívánom elősegíteni.

Az idézetek formájánál a nemzetközi madártani szakirodalomban általánossá vált módszert alkalmaztam. Az alábbiakban felsorolt könyvek, szakcikkék és tudományos igényekkel is hasznosítható, népszerűsítő írások alig néhány kivételtől eltekintve a Madártani Intézet (Budapest XII., Költő u. 21) könyvtárában megtalálhatók. Gyűjtésem az 1972. december 31-ig megjelent kiadványokat tartalmazza.

Agárdi, E. (1955): A hajnalmadár Magyarországon. The Wall-Creeper in Hungary. (Aquila 1952—55. 59—62. p. 287—294.)

Aumüller, S.—Keve, A. (?): Die einstige Verbreitung der Pelikane im Karpathenbecken und Wiener Becken. (Wiss. Arbeiten aus dem Burgenland. H. I. p. 5—32.)

Baer, W. (1907): Die Brutplätze des Kranichs in Deutschland. (Ornithologische Monatschrift, p. 441.)

Bancsó, L.—Keve, A. (1957): Magyarország 1950 és 1951 évi gólyakatasztere. White Stork census in Hungary in the years 1950 and 1951. (Aquila 1956—57. 63—64. p. 227—232.)

Bánhidi, Z. (1931): Szalonkahírek. (Nimród Vadászújság XIX. ápr. 10. p. 189.)

Berczik, Á. (1970): Beszámoló a XI. hidrobiológus napok keretében megrendezett szikesvízi szimpóziumról. (Hidrológiai tájékoztató, Budapest, p. 163.)

Beretzk, P. (1950): A székicsér hazai fészkelése. (Természettudomány III. 5. p. 151—154.)

Beretzk, P. (1953): Über das Vorkommen der Brachschwalbe in Ungarn und einigen nachbar Ländern. (Larus VI—VII. p. 1—4. Zagreb)

Beretzk, P. (1959): vide: Keve 1959.

Beretzk, P. (1965): Naturschutzprobleme des ungarischen Wasser-vogellebens (Proceedings of the International Conference on Wildfowl Research and Conservation. Brno 13—16. april 1965. p. 105—114.)

Beretzk, P.—Keve, A. (1957): Zum Zuge des Sanderlings in Ungarn. (Ornithologische Mitteilungen. 9. H. 10. okt. p. 208—210.)

Beretzk, P.—Keve, A.—Nagy, B.—Szijj, J. (1959): A pólingok gazdasági jelentősége és hazai populációk rendszertani helyzete. Economic importance of the Curlews and taxonomical position of the Hungarian Populations. (Aquila 1958. 65. p. 89—125.)

Beretzky, P.—Keve, A. (1964): Vom Zug des Steinwärlers in Ungarn. (Beiträge zur Vogelkunde, Bd. IX. p. 391—396.)

Beretzky, P.—Keve, A.—Sterbetz, I. (1967): Der Zug des Zwerg und Temminckstrandläufers in Ungarn. (Beiträge zur Vogelkunde, Bd. 12. p. 297—307.)

Beretzky, P.—Sterbetz, I. (1970): Der Zug des Sumpfläufers in Ungarn. (Beiträge zur Vogelkunde 15. 4. p. 333—339.)

Beretzky, P.—Keve, A. (1971): Der Berghänfling in Ungarn. (Lounais Hämeen Lounto, no. 2. p. 1—18.)

Beretzky, P.—Keve, A. (1971): Die Raubseeschwalbe in Ungarn. (Zool. Abhandlungen, Dresden, Bd. 30. Nr. 18. jun. p. 227—242.)

Bergh, L. M. J.—Philippona, J. (1971): Visits to winterquarters of Geese in Central Europa december 1971. (IWRB. rotpar. kiadv. p. 1—4.)

Bertalan—Szilágyi, J. (1920): A biharmegyei Sárrét leírása, 1827. Beschreibung des grossen Sárrét — Sumpfs im Kom. Bihar aus dem J. 1827. (Aquila 27. p. 60—70.)

Bodnár, B. (1908): A Tisza-Maros-közének madárvilága. (Zoologiai Lapok X. p. 191—195.)

Bodnár, B. (1928 körül): Adatok Hódmezővásárhely és környékének madárvilágáról (kézirat, in: Hódmezővásárhelyi Tornyai J. Múzeum.)

Bodnár, B. (1939): A hódmezővásárhelyi ref. gimnázium természetrajzi múzeumának története. Hódmezővásárhely, ifj. Dura Lajos nyomd. p. 1—65.)

Bodnár, B. (1943): Vásárhely szikesein. (Puszták népe, 3. p. 186—192.)

Bogár, M. (1942): Madárvonulási hírek (Nimród Vadászlap XXX—II. márc. 10. p. 123.)

Bogár, M. (1942): Vonuló darvak. (Nimród Vadászlap XXX—II. május 1. p. 202.)

Bogár, M. (1942): Vadlibahírek. (Nimród Vadászlap XXX—II. okt. 10. p. 461.)

Bogár, M. (1944): Madárvonulás. (Nimród Vadászlap XXXII—V. ápr. 1. p. 157.)

Bogár, M. (1944): Madárvonulási hírek. (Nimród Vadászlap XXXII—V. nov. 2. p. 438.)

Bolza, G. (1929): A bíbic, fehérgólya és füstifecske megérkezése Szarvason. Die Ankunft des Kiebitz, Weissen Storch und der Rauchschwalbe in Szarvas. (Aquila 1927—28. 34—35. p. 394.)

Bökönyi, S.—Jánossy, D. (1965): Szubfosszilis madárleletek Magyarországon. Subfossile Wildvogelfunde aus Ungarn. (Vertebrata Hungarica Tom. VII. fasc. 1—2. p. 85—99.)

Cerva, F. (1929): A székicsér tojásból való felnevelése. Die Brachschwalbe und ihre Aufzucht aus dem Ei. (Aquila 1927—28. 34—35. p. 184—194.)

Chernel, I. (1899): Magyarország madarai különös tekintettel gazdasági jelentőségükre. I—II. (Budapest, p. 1—830.)

Chernel, I. (1904): Madarak in: Brehm: Állatok világa. (Budapest, I—II—III. kötet)

Csapó, (1911): Orosháza és vidéke. (Zoologiai lapok XIII. p. 212.)

Csath, A. (1919): Madárvonulási adatok. Vogelzugsdaten. (Aquila 26. p. 58.)

Csath, A. (1919): Otis tarda. (Aquila 26. p. 112, 135.)

Csath, A. (1919): A kunágotai vetésivarjútelep. Die Saatkrähenkolonie in Kunágot. (Aquila 26. p. 112, 135.)

Csath, A. (1922): Túzok fészkelése Kisperegen. Nissen der Otis tarda in Kispereg. (Aquila 29. p. 173, 194.)

Csath, A. (1922): Madárvonulási adatok. Vogelzugsdaten (Aquila 29. p. 102.)

Csath, A. (1924): Madárvonulási adatok. Vogelzugsdaten (Aquila 1923—24. 30—31. p. 209.)

Csath, A. (1926): Madárvonulási adatok. Vogelzugsdaten. (Aquila 1925—26. 32—33. p. 77—78.)

Csath, A. (1928): A vetési varjú élete és gazdasági jelentősége a mezőhegyesi áll. birtokon. The life and economic importance of the rook on the state property at Mezőhegyes. (Kócsag I. évf. p. 32—34.)

Csath, A. (1929): Madárvonulási adatok. Vogelzugsdaten (Aquila 1927—28. 34—35. p. 271.)

Csath, A. (1929): Hajnalmadár Kisperegen. Tichodroma in Kispereg. (Aquila 1927—28. 34—35. p. 389, 431.)

Csath, A. (1930): A Nagyalföld madárvilága hajdan és ma. Die Vogelwelt der Grossen Ungarischen Tiefebene einst und jetzt. (Kócsag III. évf. p. 12—16.)

Csath, A. (1938): Békés vármegye madárvilága hajdan és ma. (Gyula)

Csath, A. (1939): Élet a nádasban. (Nimród Vadászújság XXVII. juni. 20. p. 280—281.)

Csath, A. (1940): Urali bagoly (Nimród Vadászlap XXVIII. dec. 10. p. 570.)

Csath, A. (1940): Az apróvad védelme. (Nimród vadászlap XXVIII. aug. 1. p. 362.)

Csvás, I. (1941): A Nagysárrét monográfiája. (Debreceni Közl. a Debr. Tud. Egy. Földrajzi Intézetéből. p. 28.)

Csiki, E. (1905): Biztos adatok madaraink táplálkozásáról. Positive Daten über die Nahrung unserer Vögel. (Aquila XII. p. 312—330.)

Csörgey, T. (1904): Madártani töredékek Petényi J. S. írásaiból. (Budapest, Horánszky nyomda)

Duda, E.—Leisler, B. (1967): Der Blasspötter in Österreich. (Egretta 10. H. I. p. 1—12.)

Endes, M. (1970): Die Kurzzehnlerche. (Die Neue Brehm Bücherei, H. 422. p. 1—103. Wittenberg-Lutherstadt. A. Ziemsen Verl.)

Endrődy, S. (1954): Balkáni fakopáncs Biharban. Syrian Woodpecker in the county of Bihar. (Aquila 1948—51. 55—58. p. 246/290.)

Éhik, Gy (1937): Megfogyott a tűzok hazánkban? (Term. Tud. Közlöny 66. p. 134—138.)

Éhik, Gy (1949): A tűzok. (Magyar Vadász, ápr. 20. p. 8—9.)

Farkas, T. (1967): Ornithogeographie Ungarns. (Duncer & Humbold Verl. Berlin)

Farkasvalvi Mauchs, E. (1936): Erdei szalonka és daru. (Nimród Vadászújság XXIV. nov. 10. p. 508.)

Farkasfalvi Mauchs, E. (1937): Madárvonulás. (Nimród Vadászújság XXV. ápr. 20. p. 192.)

Farkasfalvi Mauchs, E. (1937): Csapatban kél-e a fácán? (Nimród Vadászújság XXV. márc. 1. p. 112.)

Farkasfalvi Mauchs, E. (1939): Madárvonulási hírek. (Nimród Vadászújság XXVII. ápr. 1. p. 155.)

Farkasfalvi Mauch, E. (1943): Darvak vonulása északra. (Nimród Vadászlap XXXI—IV. dec. 20. p. 571.)

Fábián, Gy—Sterbetz, I. (1966): Fekete kiskócsagok Európában. Black Little Egret in Europa. (Aquila 1964—65. 71—72. p. 97—112.)

Fekete, S. (1927): Tűzokok. (Nimród Vadászújság XV. ápr. 10. p. 182—183.)

Festetics, A. (1955): Madártani adatok Csorvásról. Ornithological Data from Csorvás. (Aquila, 1952—55. 59—62. p. 413, 461.)

Festetics, A. (1955): Megfigyelések a gyöngybagoly és kuvik életéről. Observations on the Barn Owl's and Little Owl's Life Habits. (Aquila 1952—55. 59—62. p. 401/403, 452—453.)

Festetics, A. (1959): A füstifecske különös fészekrakása Csorváson. Unusual Nesting Site of Swallows in Csorvás. (Aquila 1958. 65. p. 291, 349.)

Festetics, A. (1959): Madártani adatok Csorvásról. Ornithological Data from Csorvás. (Aquila 1958, 65. p. 312, 364.)

- Fényes, D. (1906):* Fehérfarkú ölyv. (Zoologiai lapok VIII. p. 204.)
- Flender, J. (1972):* Néhány érdekesebb megfigyelés az 1971—72 év téli madárvilágáról. Some remarkable observations about the winter avifauna of the year 1971—72. (Pusztá, 2. sz. p. 1—2. Szeged, rotapr.)
- Fodor, T. (1970):* Tűzokszámadás. (Nimród II. 4. p. 25—27.)
- Fodor, T. (—):* A tűzok keltetése és növekedésbiológiája mesterséges környezetben. (Doktori értekezés, kéziratban.)
- Fodor, T.—Nagy, L.—Sterbetz, I. (1971):* A tűzok. (Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.)
- Friedreich (Bertóti), I. (1943):* A fogoly (Budapest).
- Frivaldszky, I. (1865):* Jellemző adatok Magyarország faunájához. (Pest).
- Frivaldszky, J. (1891):* Aves Hungariae. (Budapest).
- Gaal, G. (1897):* A madárvonulás Magyarországon az 1896 év folyamán. Der Vogelzug in Ungarn während des Frühjahres 1896. (Aquila IV. p. 44—104.)
- Gaal, G. (1898):* A madárvonulás Magyarországon az 1897 év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn während des Frühjahres 1897 (Aquila V. nr. 4. p. 226—279.)
- Gaal, G. (1900):* Adalékok a madárvonulás kutatásához a füstifecske 1898 évi magyarországi nagy tavaszi megfigyelése alapján. Beiträge zur Erforschung des Vogelzuges auf Grund der grossen Frühjahrsbeobachtung der Rauchschnalbe in Ungarn. (Aquila VII. p. 392.)
- Gacsári, I. (1830):* Füzes-Gyarmat Ekkléziájának Krónikája in: Nimród Vadászújság 1930. XVIII. szept. 1. p. 428.)
- Gallotsik, E. (1934):* A gólya kártevéséről. (Nimród Vadászújság XXII. júli. 10. p. 318.)
- Gewalt, W. (1959):* Die Grosstrappe (Die Neue Brehm Bücherei, nr. 223. Wittenberg, Ziemsen Verl.)
- Glutz von Blotzheim, U. (1966—1971):* Handbuch der Vögel Mitteleuropas. Bd. 1—4. (Frankfurt a. M. Akad. Verl.)
- Greschik, J. (1942):* Aquila clanga a biharmegyei Kissárréten. Aquila clanga auf dem Kissárrét. (Kócsag 1939—62. XII—XV. p. 83, 91.)
- Greschik, J. (1942):* Accipiter badius brevipes Békésben. Accipiter badius brevipes in Kom. Békés. (Kócsag 1939—42. XII—XV. p. 84, 91.)
- Grossinger, J. B. (1793):* Historia Avium Hungariae, II.) Pozsony-Komárom, p. 103—107.)
- Gunda, B. (1969):* Die Jagd und Domestikation des Kranichs bei den Ungarn. (Anthropos. International review of ethnology and linguistics, St. Augustin. Vol. 63—64. p. 473—496.)
- Györffy, I. (1962):* Hollópár látogatása házi eb etetőhelyén. The visit of a Pair of Ravens at the Manger of a Watch Dog. (Aquila 1961—62. p. 227, 255.)
- Haán, L. (1870):* Békés vármegye hajdana. (Pest)
- Halmágyi, Gy. (1947):* Beszélgető Halásztelep (Nimród Vadászlap II—XXXIV. júli. 15. p. 218.)
- Hankó, B. (1933):* A hajdani Alföld ősi állatvilága. (Tisza Istv. Tud. Társaság Honismertető Bizottságának Kiadv. VIII. 29. sz. Debrecen.)
- Hankó, M. (1943):* A kis héja előfordulása Ókigyóson. Accipiter b. brevipes in Ókigyós. (Aquila 50. p. 403, 413.)
- Hankó, M. (1943):* Héjasas. Hieraeetus faciatius. (Aquila 50. p. 403, 412—413.)
- Hankó, M. (1954):* Újabb kishéja előfordulások Ókigyóson. Another occurrence of Accipiter b. brevipes in Ókigyós. (Aquila 1948—51. 55—58. p. 238, 282.)
- Hankó, M. (1954):* Vörösnyakú lúd Ókigyóson. Red breasted Goose near Ókigyós (Aquila 1948—51. 55—58. p. 233, 276.)

Hankó, M. (1955): A pusztai sas második előfordulása Magyarországon. Second occurrence of the Tawny Eagle in Hungary. (Aquila 1952—55. 59—62. p. 371, 432.)

Hankó, M. (1957): Jegesréce Békéscsabán. Long tailed Duck in Békéscsaba. (Aquila 1956—57. 63—64. p. 265, 331.)

Hankó, M. (1959): Rozsdástorkú pityer Békéscsaba határában. Read-Throated Pipit near Békéscsaba. (Aquila 1958. 65. p. 298, 354.)

Havas, S. (1858): Vízivadászat a Sárréten. (Vadász és versenylap II. p. 269—273., 285—291., 301—307.)

Hegymeghy, ? (1942): Madárhírek Békésmegyéből. (Nimród Vadászlap XXX—II. jan. 1. p. 14.)

H. M. (1911): Madarak érkezése. (Zoologiai Lapok, 1910. XII. évf. p. 92.)

Homonnay, N. (1963): A kócsagok múltja és jelene. (Bűvár, VIII. 1. sz. p. 10—13.)

Homonnay, N. (1965): Gólyavárosok és gólyafalvak hazánkban. (Élővilág X. 5. sz. p. 286—289.)

Homonnay, N. (1964): Magyarország és környező területei gólya állományának mennyiségi felvételezése az 1941 évben. Quantitative Storchaufnahme in Ungarn und den anstossenden Gebieten im J. 1941. (Aquila 1962—63. 69—70. p. 83—107.)

Horváth, S. (1943): Madárvonulási hírek (Nimród Vadászlap XXXI—IV. p. 93.)

Jánossy, D. (1965): Vide: Bökönyi 1965.

Kaszab, Z. (1955): Vide in: Vertse—Kaszab—Zsák (1955).

Kazik, I. (1882): Egész éves lőjegyzék (Vadász és Versenylap XXVI. 5. p. 42.)

Kereső, F. (1954): A kerecsensólyom fészkelése Békésben. Sacer Falcon nesting in the county of Békés (Aquila 1948—51. 55—58. p. 239—240, 283.)

Kereső, F. (1954): Daruvonulási megfigyelések Békésben. Migrating cranes in the county Békés. (Aquila 1948—51. 55—58. p. 225, 168.)

Keve (Kleiner), A.: Rendszertani tanulmányok a Kárpátok medencéjének varjúféléin és azok földrajzi fajtakörain. Studien über die Corviden des Karpathenbeckens. (Aquila 1935—38. 42—45. p. 79—223.)

Keve (Kleiner), A. (1943): A balkáni kacagógerle térhódítása Magyarországon az utolsó évtizedben. Die Ausbreitung der Orientalische Lachtaube in Ungarn im letzten Dezennium. (Aquila 50. p. 264—298.)

Keve, A. (1950): A balkáni gerle újabb térfoglalása és újabb adatok ökológiájához. Furhter notes on the range increasing and oecologia of the indian ring dove. Aquila 1944—47. 51—54. p. 116—121.)

Keve, A. (1954): A magyar Madártani Intézet 1933—1950 évi madárjelölései. XV. Report on the Bird Banding in Hungary. (Aquila 1948—51, 55—58. p. 89—107.)

Keve, A. (1955): Külföldi gyűrűs madarak kézrekerülései. XVIII. Gyűrűzési jel. Records of Birds ringed abroad and found in Hungary. (Aquila 1952—55. 59—62. p. 275—285.)

Keve, A. (1955): A balkáni fakopáncs terjeszkedése Európában. Expansion of the Syrian Woodpecker in Europe. (Aquila 1952—55. 59—62. p. 299—307.)

Keve, A. (1957): vide: Bacsó (1957).

Keve, A. (1957): Magyarország 1948 és 1949 évi gólyakatasztere. White Stork census in Hungary in the years 1948—49. (Aquila 1956—57. 63—64. p. 211—225.)

Keve, A. (1957): Külföldi gyűrűs madarak kézrekerülései. Records of birds ringed abroad and found in Hungary. XIX. Rep. (Aquila 1956—57. 63—64. p. 165—171.)

Keve, A. (1957): Vide: Beretzk—Keve (1957).

Keve, A. (1959): Vide in: Beretzk—Keve—Nagy—Szijj (1959).

Keve, A. (1960): Nomenclator avium Hungariae. (Budapest, Madártani Intézet kiadv.)

Keve, A. (1960): XXI. Gyűrűzési jelentés. 21st. Bird Banding Report. (Aquila 1959. 66. p. 201—210.)

- Keve, A. (1960):* A pásztormadár Magyarországon 1951—58. Rose Starling in Hungary 1951—58. (Aquila 1959. 66. p. 290—291., 318—319.)
- Keve, A. (1960):* Der Blutspecht in Ungarn. A balkáni fakopáncs Magyarországon. (Vertebrata Hungarica, Tom. II. fasc. 2. p. 243—260.)
- Keve, A. (1962):* A csigaforgató vonulása a Kárpátmedencében. Der Zug des Austernfischers im Karpathenbecken. (Állattani Közlemények XLIX. 1—4. p. 74—79.)
- Keve, A. (1962):* Külföldi gyűrűs madarak megkerülése. XXIII. gyűrűzési jelentés. Records of Bird ringed abroad. XXIII. Report on Bird banding. (Aquila 1960—61. 67—68. p. 121—124.)
- Keve, A. (1962):* Einige Angaben zur landwirtschaftlichen Bedeutung der Lachmöve. (Festschrift der Vogelschutzwerke für Hessen, Reinland-Pfalz und Saarland. p. 84—94.)
- Keve, A. (1964):* vide: Beretzk, P.—Keve, A. (1964.)
- Keve, A. (1965):* Die nord-östliche Rasse der Feldlerche-Alauda a. cinerascens, in Ungarn. Az ék. mezei pacsirta a magyar faunában. (Vertebrata Hungarica, Tom. VII. fasc. 1—2. p. 37—39.)
- Keve, A. (1966):* Külföldi gyűrűsmadarak kézrekerülése. XXIV. gyűrűzési jelentés. Records of Bird ringing abroad. XXI. Report on Bird-banding. (Aquila 1964—65. 71—72. p. 149—163.)
- Keve, A. (1967):* Neuere Daten über ökologische Ausbreitung der Türkentaube. (Ornithologische Mitteilungen, 19. H. 9. p. 181.)
- Keve, A. (1967):* vide: Beretzk—Keve—Sterbetz 1967.
- Keve, A. (1968):* Über die Arealveränderungen des Sichlers. (Zool. Abhandlungen, Dresden, Bd. 29. Nr. 13. p. 159—175.)
- Keve, A. (1969):* A madarak habitatáttörése. Einige Gedanken zum Durchbruch des Habitats bei durch Vögel. (Állattani Közlemények. LVI. 1—4. p. 79—87.)
- Keve, A. (?):* Vide: Aumüller—Keve (?).
- Keve, A.—Beretzk, P.—Schmidt, E. (1959):* Az egyidejű vízimadártani kutatás feladatai és néhány eredménye. Tasks and some results of synchron research of water birds. (Állattani Közlemények XLVII. 1—2. p. 111—124.)
- Keve, A.—Pátkai, I. (1955):* Magyarország és a Kárpátmedence nagysirályai. „Larger Gulls” of Hungary and the Basin of the Carpathians. (Aquila 1952—55. 59—62. p. 311—333.)
- Keve, A.—Sterbetz, I. (1963):* Tentative counts of Geese and Ducks in Hungary. (Proc. First Eur. Meet. Wildf. Cons. St. Andrews. Scotlands 16—10. Okt. 1963. St. Albans. p. 39—43.)
- Keve, A.—Schmidt, E. (1964):* A vízimadarak vonulásának egyidejű kutatása. The Results of the Synchron Surcey of the Water Fowl Migration in 1959. (Aquila 1962—63. 69—70. p. 145—157.)
- Keve, A.—Sterbetz, I. (1969):* Das Zugverschiebung beim Grossen Brachvogel in Ungarn. (Die Vogelwarte Bd. 3—4. 1967—68. p. 198—200.)
- Keve, A.—Sterbetz, I. (1971):* Taxonomie in Dienste der Vogelforschung. (Zoologische Abhandlungen Dresden. Nr. 31, 12. p. 227—228.)
- Keve, A. (1971):* Vide: Beretzk, P.—Keve, A. (1971).
- Keve, A. (1971):* Vide: Beretzk, P.—Keve, A. (1971).
- Király, I. (1930):* A kiskócsag előfordulása Békés megyében. Vorkommen des Seidenreihers im Kom. Békés. (Aquila 1929—30. 36—37. p. 300, 330.)
- Kohl, I. (1967):* vide: Mosanszky—Kohl—Schmidt (1967).
- Kókai, D. (1932):* Madártani jegyzetek Szolnok és Békés megyéből. Ornithologische Notizen aus dem Kom. Szolnok und Békés. (Kócsag V. 1—2. p. 61, 68.)

Korompai, V. (1955): Madárvédelem a Sitka erdőben. Bird-Protection in a wood of s. e. Hungary. (Aquila 1952—55. 59—62. p. 95—99.)

Korompai, V.: Költő madárpárok száma Gyula város belterületén 1962 tavaszán. The Number of the Breeding Bird Pairs on the Inner Territory of the Town Gyula in spring 1962. (Aquila 1964—65. 71—72. p. 191—193.)

Kovács, B. (1967): Adatok Hajdúbiharmegye madárvilágához. Data on the Avifauna Hajdúbihar. (Déri Múzeum Évk. Debrecen. 1965. p. 363—381.)

Kovács, B. (1968): Meddő gólyák Hortobágyon és Biharugrán. Sterile Storks on the Hortobágy and in Biharugra. (Aquila 75. p. 281, 294.)

Kovács, P. (1966): Pásztormadár Bélmegyeren. Rose coloured Pastor at Bélmegyér. (Aquila 1964—65. 71—72. p. 227, 240.)

Kovács, P. (1966): Dögkeselyű Bélmegyeren. Egyptian vulture at Bélmegyér. (Aquila 1964—65. 71—72. p. 227, 240.)

Kozma, L. (1961): És húznak, húznak... (Magyar Vadász XIV. p. 8—9.)

Lambrecht, K. (1911): A madárvonulás Magyarországon az 1910 év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn im Frühjahr 1910. (Aquila XVIII. p. 9—134.)

Lambrecht, K. (1913): A madárvonulás Magyarországon 1912 tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn im Frühling 1912. (Aquila XX. p. 16—157.)

Lambrecht, K. (1908): A pusztai talpastyúk vándorlása. (Zoologiai Lapok X. p. 126.)

Leisler, B. (1967): vide: Duda—Leisler (1967).

Linder, K. (1896): Muscicapa parva. (Mitt. d. ornith. Vereins in Wien. Die Schwalbe XII. p. 42.)

Linder, K. (1899): Korai gólya. (A Természet XIV. p. 11.)

Linder, K. (1906): Tömeges vonulások 1906 őszén. Massenzüge im Herbst 1906. (Aquila XIII. p. 227.)

Madarász, Gy. (1903): Magyarország madarai (Budapest).

Marián, M. (1962): Der Weiss-Storch in Ungarn in den Jahren 1956—58. (Móra Ferenc Múzeum Évk. Szeged. 1960—62. p. 231—269.)

Marián, M. (1970): Die Vertebratenfauna der ungarischen Sodaböden. (Hidrologiai tájékoztató, Budapest, p. XIII.)

Marián, M. (1970): A magyarországi szikések vertebratafaunája. (Hidrobiologiai tájékoztató, Budapest, p. 139—140.)

Marián, M. (1971): Die Vertebratenfauna der südungarischen Sodaböden. (Aus dem Sitzungsberichten der Österreichische Akademie der Wiss. Math. Naturw. Kl. Abt. I. 197 Bd. 10. H. p. 319—324.)

Marián, M.—Marián, M. jun. (1968): Bestandsveränderungen beim Weiss-storch in Ungarn 1958—63. (Móra Ferenc Múz. Évk. Szeged, p. 283—314.)

Marián, M. jun. (1968): Vide: Marián, M.—Marián, M. jun. (1968.)

Megyeri, J. (1948): Pásztormadár Gyoma—Telekpuszta határában. (Magyar Vadász I. 5. p. 12.)

Megyeri, J. (1965): Állatvilág in: Nagy, Gy.: Oroszáza története és néprajza. (Oroszáza, p. 81—89.)

Mile, D.—Pátkai, L.—Péczely, P. (1964): Előfordulási és fészkelési adatok a Tiszántúlról. Ornithological data from eastern Hungary. (Aquila 1962—63. 69—70. p. 268.)

Mező, I. (1931): Torzcsőrű vetési varjú. Saatkrähe mit dimorfem Schnabel. (Kócsag, IV. p. 40.)

Mojsisovics, A. (1888): Az Osztrák Magyar Monarchia állatvilága. (Vadászlap IX. p. 229—311.)

M. O. K. (1908): A pásztormadár 1908 évi megjelenése. Das Erscheinen des Rosenstars in Ungarn im J. 1908. (Aquila XV. p. 320—323.)

- Mold, J. (1937):* Madárvonulás. (Nimród Vadászujság XXV. ápr. 20. p. 192.)
- Molnár, B. (1939):* A nádírigó és a kakuk. Drosselrohrsänger und Kuckcuck. (Aquila 1935—38. 42—45. p. 250—264.)
- Molnár, B. (1939):* A nádírigó és a kakuk (Szarvasi Közlöny Nyomdája, Szarvas. p. 1—16.)
- Molnár, B. (1939):* A kakukról. A kakukporonty kidobási ösztönéről. (Szarvasi Közlöny Nyomdája, Szarvas. p. 1—24.)
- Molnár, B. (1940):* További megfigyelések és kísérletek a nádírigóról és a kakukról, a kakukporonty kihordási ösztönéről. (Szarvasi Közlöny Nyomdája, Szarvas, p. 1—39.)
- Molnár, B. (1941):* Pótlás a „További megfigyelések és kísérletek”-hez. (Szarvasi Közlöny Nyomdája, Szarvas, p. 1—39.)
- Molnár, B. (1941):* A kakukproblémákról. (A M. Kir. VKM. Oktatófilm Kirendeltségének Hiv. Közleményei VI. 11. p. 281—290.)
- Molnár, B. (1942):* A nádírigó és a kakuk települése a Holt-Körösön és egyéb kakuktanulmányok. (Szarvasi Közlöny Nyomdája, Szarvas, p. 1—34.)
- Molnár, B. (1943):* Vázlatok a madár szaporodási ösztönének megnyilvánulásairól. (Szarvasi Közl. Nyomdája, Szarvas, p. 1—40.)
- Molnár, B. (1943):* A kakuk a velencei biennialén és itthon. (Szarvasi Közlöny Nyomdája, Szarvas, p. 1—13.)
- Molnár, B. (1944):* További vázlatok a madár szaporodási ösztönének megnyilvánulásairól. (Szarvasi Közlöny Nyomdája, Szarvas, p. 1—44.)
- Molnár, B. (1950):* A kakuk a magyar Alföldön. Rhe cucko in the Hungarian Plain. (Aquila 1944—47. 51—54. p. 99—112.)
- Molnár, B. (1950):* A balkáni fakopáncs Szarvason. The syrian woodpecker in Szarvas. (Aquila 1944—47. 51—54. p. 166, 189—190.)
- Molnár, J. (1942):* Hírek a vadszaporulatról. (Nimród Vadászlap XXX—II. júli. 10. p. 316.)
- Molnár, I. (1942):* Hírek a vadállományról. (Nimród Vadászlap XXX—II. márc. 10. p. 123.)
- Mosansky, A.—Kohl, I.—Schmidt, E. (1967):* Bestandschwankungen gegenwärtiger Zustand und Verbreitung der Kolkrabe im Karpathenbecken. (Zbornik Vychodoslovenské Muzeum Kosice. VIII. p. 5—84.)
- Mörzer—Bruyns, M. F.—Philippona, J.—Timmerman, A. (1969):* Survey of the winter distribution of palearctic Geese in Europa, Western Asia and North Africa. (Goose-Working Group of the IWRB. Zeist, p. 61—64.)
- Murvay, Á. (1964):* A halványgeze fészkelése Orosházán. Olivaceous Warbler breeding ad Orosháza. (Aquila 1962—63. 69—70. p. 255.)
- Murvay, Á. (1966):* Madártani megfigyelések az Alföldön. Ornithological observations on the Plains, e. of the Danube. (Aquila 1964—65. 71—72. p. 230, 243.)
- Müller, G. (1942):* Érdekes gyűrűzési eset. (Nimród Vadászlap XXX—II. márc. 10. p. 123.)
- Müller, G. (1947):* Darvak. (Nimród Vadászlap II—XXXIV. febr. 15. p. 53—55.)
- Müller, G. (1947):* Vadlibák. (Nimród Vadászlap XXXIV—II. okt. 1. p. 294—295.)
- Müller, G. (1948):* Daruvonulás Geszten 1947 őszén. (Nimród Vadászlap, XXXV—III. jan. 1. p. 7—9.)
- Müller, G. (1950):* Ölyvek pusztulása Biharban. Buzzard perished in the county Bihar. (Aquila 1944—47. 51—54. p. 176—200.)
- Müller, G. (1950):* Daruvonulás Biharban 1946 őszétől 1948 -ig. Crane Migrating in the county Bihar from autumn 1946 till 1948. (Aquila 1944—47. 51—54. p. 122—127.)

Müller, G. (1954): Énekeshattyú Biharban. Whooper swan in the county Bihar. (Aquila 1948—51. 55—58. p. 232—257.)

Müller, G. (1966): Vörös ásólúd Bélmegyeren. Ruddy Shelduck at Bélmegyér. (Aquila 1964—65. 71—72. p. 228, 241.)

Nagy, B. (1959): Vide in: Beretzk—Keve—Nagy—Szijj (1959).

Nagy, E. (1968): A fácán és fogoly szerepe a biológiai növényvédelemben. Über die Rolle der Fasanen und Rebhühner im biologischen Pflanzenschutz. (Agrártud. Egyetem Évk. Gödöllő, 1968. p. 31—49.)

Nagy, J. (1924): Hattyú. Ein Schwan. (Aquila 1923—24. 30—31. p. 299, 321.)

Nagy, Lajos (1958): Sátoroz már... (Magyar Vadász XI. 4. p. 9.)

Nagy, Lajos (1968): Die Lage und Zukunft des Trappenbestandes in Ungarn. (II. Magyar Vadásznapok előadásai, Budapest. p. 254—261.)

Nagy, Lajos (1971): Vide in: Fodor—Nagy—Sterbetz (1971).

Nagy, László (1955): Szélesfarkú halfarkas Biharban. Pomathorine Skua in E. Hungary. (Aquila 1952—55. 59—62. p. 383, 440.)

Nagy, László (1960): Kis kárókatona Békésben. Pigmy Cormorant in Békés. (Aquila 1959. 66. p. 259, 305.)

Nagy, László (1968): A volt bihari Sárrét jelenlegi madárvilága. The present Bird Life of the drained Marsh Land of Sárrét in E. Hungary. (Aquila 1960—61. 67—68. p. 151—157.)

Nagy, László (1968): Fakókeselyű Tiszántúlon. Griffon Vultures in the territory east of the river Tisza. (Aquila 75. o. 284, 296.)

Nagy, L. K. (1962): A darumadár szerepe parasztságunk életében. (Kézirat, Madártani Intézet Könyvtárában, Budapesten).

Nemes, I. (1965): Több figyelmet érdemel a biharugrai madárvilág. (Búvár X. 2. p. 120—121.)

Nemes, I. (1972): Az 1971—72 évi téli madármegfigyelések adatai. Data of the Bird-observations in Winter 1971—72. (Pusztá, Szeged, 2. sz. p. 4—10. rotapr.)

Nemeskéri, K. S. (1939): Tűzok. (Nimród Vadászújság XXVII. máj. 10. p. 212—214.)

Nesnera, Ö. (1907): Buteo ferox (Aquila XIV. p. 337.)

Olasz, J. (1929): A mihálytelki vadásztársaság fácánvadászata. (Nimród Vadászújság XVII. febr. 20. p. 100.)

Ötvös, B. (1947): Szeghalmi beszámoló. (Nimród Vadászlap XXXIV—II. márc. 15. p. 93.)

Ötvös, B. (1947): Kiskócsagok Szeghalom határában. (Nimród Vadászlap XXXIV—II. szept. 1. p. 271.)

Ötvös, B. (1947): Ritka vendég (Nimród Vadászlap XXXIV—II. okt. 1. p. 303.)

Papp, J. (1970): Védett növények, állatritkaságok. (Panoráma Kiadó, Budapest).

Pátkai, I. (1948): Ragadozó madaraink (Nimród Kiskönyvtár, nr. 3. Budapest, p. 1—188.)

Pátkai, I. (1951): Rose colored starling invasion of Hungary. (Larus, Vol. 4—5. 1950—51. p. 84—85.)

Pátkai, I. (1954): Kertisármány Békésben. Ortolan Bunting in the county of. Békés (Aquila 1948—51. 55—58. p. 252, 296.)

Pátkai, I. (1955): Vide in: Keve—Pátkai (1955).

Pátkai, I. (1957): Hankó Mihály ragadozómadár gyűjteménye a Madártani Intézetben. The raptorial bird collection of M. Hankó in the Ornithological Museum. (Aquila 1956—57. 63—64. p. 270, 332.)

Pátkai, I. (1960): A Madártani Intézet 1954—57 évi madárjelölései. XX. jelentés. Bird Banding of the Hungarian Institute of Ornithology in the Years 1954—57. 20th. Report on Bird Banding. (Aquila 1959. 66. p. 135—200.)

- Pátkai, I. (1960):* Téli uhu-előfordulások az Alföldön. Winter occurrences of Eagle Owl on the Great Plain. (Aquila 1959. 66. p. 279, 312.)
- Pátkai, I. (1964):* Szikipacsirta téli előfordulása. Short toed Lark occurring in winter. (Aquila 1962—63. 69—70. p. 254.)
- Pátkai, I. (1964):* Ritka lúd és réceelőfordulások. Occurrences of rare Geese and Ducks. (Aquila 1962—63. 69—70. p. 257.)
- Pátkai, I. (1967):* A Madártani Intézet 1960—66 évi madárjelölései. XXV. jelentés. Bird-Banding of the Hungarian Ornithological Institute in the Years 1960—66. 25th. Report in Bird Banding. (Aquila 1966—67. 73—74. p. 81—107.)
- Pethő, J. (1930):* Fűrjek. (Nimród Vadászújság XVIII. febr. 20. p. 100.)
- Pethő, J. (1933):* Madárvonulás. (Nimród Vadászlap XXI. ápr. 1. p. 162.)
- Péczely, P. (1960):* Fülespacsirta Hódmezővásárhely határában. Shore Lark near Hódmezővásárhely. (Aquila 1959. 66. p. 280, 313.)
- Philippona, J. (1969):* Vide: in: Mörzer Bruyns—Philippona—Timmerman (1969).
- Philippona, J. (1971):* Vide in: Berg—Philippona (1971.)
- Povázsay, L. (1950):* A mezeipacsirta fészkaljszámának rendellenessége. The regularity of the setnumber of the sky lark. (Aquila 1944—47. 51—54. p. 174, 198.)
- Proznavszky, J. (1929):* Drótkerítésben fogott eredi szalonka. (Nimród Vadászlap XVII. nov. 20. p. 582.)
- Pungur, Gy. (1904):* A füstifecske őszi vonulása 1898-ban Magyarországon. Der Herbstzug der Rauchschwalbe 1898 in Ungarn. (Aquila XI. p. 1—249.)
- Rácz, B. (1916):* A kócsag hajdani fészkelése a bihari Sárreéten. Das einstige Nisten des Edeldreihs im Biharer-Sárreét. (Aquila XXIII. p. 362, 563.)
- Réthy, Zs. (1964):* Kiskócsagtelepek a Hármaskörös mentén. Little Egret colonies along the Triple-Körös. (Aquila 1962—63. 69—70. p. 245.)
- Sámuői, N. (1966):* A csonttollú madár előfordulása a Kárpátmedencében, 1951—1958. The occurrences of Waxwings in the Carpathian Basin 1950—1958.) Aquila 1964—65. 71—72. p. 195—209.)
- Schäfer (Sasvári), L. (1960):* A havasi fülespacsirta előfordulása Magyarországon. Occurrence of the Shore Lark in Hungary. (Aquila 1959. 66. p. 107—117.)
- Schenk, J. (1899):* A madárvonulás Magyarországon az 1898 év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn während des Frühjars 1898. (Aquila VI. p. 168.)
- Schenk, J. (1901):* A madárvonulás Magyarországon az 1899 év tavaszán. Vogelzug in Ungarn im Frühjahr 1899. (Aquila VIII. p. 50—122.)
- Schenk, J. (1905):* Az 1904—5 tél és néhány téli vendégünk. Über einige Wintergäste Ungarns in Winter 1904—5. (Aquila XII. p. 347—352.)
- Schenk, J. (1907):* A madárvonulás Magyarországon az 1906 év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn im Frühjahr 1906. (Aquila XIV. p. 1—174.)
- Schenk, J. (1907):* Az urali bagoly tömeges megjelenése 1096—1907 telén. Das massenhafte Erscheinen der Uraleule im Winter 1906—1907. (Aquila XIV. p. 276—290.)
- Schenk, J. (1908):* A madárvonulás Magyarországon az 1907 év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn im Frühjahr 1907. (Aquila XV. p. 1—152.)
- Schenk, J. (1909):* A madárvonulás Magyarországon az 1908 év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn im Frühjahr 1908. (Aquila XVI. p. 1—128.)
- Schenk, J. (1909):* A pásztor madár 1909 évi megjelenése és fészkelése Magyarországon. Das Erscheinen und Brüten des Rosenstares in Ungarn im J. 1909. (Aquila XVI. p. 294—299.)
- Schenk, J. (1910):* A madárvonulás Magyarországon az 1909 év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn im Frühjahr 1909. (Aquila XVII. p. 1—132.)
- Schenk, J. (1917):* A kócsagok alkonya. (Természettudományi Közlöny XLIX. p. 29.)

Schenk, J. (1917): A daru fészkelése és átvonulása Magyarországon. (Természettudományi Közlöny, 49. p. 786.)

Schenk, J. (1917): Aves in: Fauna Regni Hungariae. (Budapest)

Schenk, J. (1918): A kócsag hajdani és jelenlegi fészkelőtelepei Magyarországon. Die einstigen und gegenwärtigen Brutkolonien der Edelreiher in Ungarn. (Aquila 25. p. 1—63.)

Schenk, J. (1920): Cygnus musicus. (Aquila 27. p. 250, 269—270.)

Schenk, J. (1920): Zeyk Miklós élete és működése. Das Leben und Werken von N. Zeyk. (Aquila 27. p. 152.)

Schenk, J. (1929): A pásztoromadár 1924—26 évi megjelenése Magyarországon. Das Erscheinen des Rosenstares in Ungarn in den Jahren 1924—26. (Aquila 1927—28. 34—35. p. 104—121.)

Schenk, J. (1929): Madarak in Brehm: Állatok világa. I—II—III. (Budapest.)

Schenk, J. (1930): A keresztsőrű 1928—30 évi inváziója Magyarországon. Kreuzschnabelinvasion in Ungarn in den Jahren 1928—1930. (Aquila 1929—1930. 36—37. p. 164—170.)

Schenk, J. (1934): Az 1931—32 évi madárjelölések. Die Vogelberingungen in den Jahren 1931—32. (Aquila 1931—34. 38—41. p. 32—114.)

Schenk, J. (1934): A pásztoromadár 1932—33 évi fészkelési inváziója Magyarországon. Die Brutinvasion des Rosenstares in Ungarn 1932—33. (Aquila 1931—34. 38—41. p. 121—152.)

Schenk, J. (1938): Der Zug des Kranichs in historischen Ungarn. (Journal f. Ornithologie, 86. H. 1. p. 54—58.)

Schenk, J. (1938): A daru vonulása a történelmi Magyarországon. (A Természet 34. 6. p. 130—134.)

Schenk, J. (1939): Pásztoromadár megjelenése. Erscheinen des Rosenstares. (Aquila 1935—38. 42—45. p. 679, 701.)

Schmidt, E. (1959): Az 1958 évi szinkron vízimadárvonulási megfigyelés eredményei. Einige Ergebnisse der synchronistischen Beobachtung des Wasservogelzuges vom Jahre 1958. (Vertebrata Hungarica Tom. I. Fasc. 2. p. 171—186.)

Schmidt, E. (1959): Vide in: Keve—Schmidt (1959).

Schmidt, E. (1961): Az 1960 évi szinkron vízimadárvonulási megfigyelések eredményei. Ergebnisse der Synchronbeobachtung vom Zug der Wasservogel in Jahre 1960. (Vertebrata Hungarica Tom. III. Fasc. 1—2. p. 83—104.)

Schmidt, E. (1964): Vide in: Keve—Schmidt (1964.)

Schmidt, E. (1967): Néhány adat a gyöngybagoly táplálkozás ökológiájához. Beiträge zur Nahrungsökologie der Schleiereule. (Aquila 1966—67. p. 73—74. p. 101—119.)

Schmidt, E. (1967): Vide in: Mosansky—Kohl—Schmidt (1967).

Schmidt, E. (1968): A Magyarországon telelő erdei fülesbaglyok mezeipocok pusztításának elméleti értékelése köpetvizsgálatok alapján. Einiges über das Verteilen von Feldmäusen durch die überwintrenden Waldohreulen in Ungarn. (Aquila 75. p. 259—271.)

Schmidt, E. (1968): Über die Massenvermehrung der Zwergmaus in Ungarn an Hand von Untersuchungen von Waldohreulengewölln. (Säugetierkundliche Mitteilungen, H. 1. März 1968. p. 30—34.)

Schmidt, E. (1969): Adatok egyes kisemlősfajok elterjedéséhez bagolyköpetek alapján. Daten zur Verbreitung einige Kleinsäugerarten in Ungarn an Hand von Eulengewölln-untersuchungen. (Vertebrata Hungarica, Tom. XI. fasc. 1—2. p. 137—153.)

Schmidt, E. (1970): Madarakról mindenkinek. (Budapest, Mez. gazd. Kiadó — Natura).

Schmidt, E.—Sterbetz, I. (1968): Daten zum Entenzug auf zwei Natron Seen der ungarischen Puszta. (Die Vogelwelt, p. 47—51.)

- Sibrik, Gy. (1941):* Támadó túzokkakas. (Nimród Vadászlap I—XXIX. júli. 1. p. 303.)
- Soós, L. (1904):* A vetési varjú hasznos és káros volta a közfelfogás szerint. Die Nützlichkeit und Schädlichkeit der Saatkrähe in der allgemeinen Auffassung. (Aquila XI. p. 328—352.)
- Sterbetz, I. (1947):* Madártani megfigyelések Kisszénás környékén. (Nimród Vadászlap VI. 1. p. 169.)
- Sterbetz, I. (1947):* Csonttolú madarak Kisszénáson. (Nimród Vadászlap II. 15. p. 63.)
- Sterbetz, I. (1948):* Madártani megfigyelések Kisszénás környékéről. (Nimród Vadászlap IX. p. 271.)
- Sterbetz, I. (1954):* A hódmezővásárhelyi Fehértó. (Természet és Társadalom IX. p. 569—570.)
- Sterbetz, I. (1954):* Gyomortartalomvizsgálatok a tógazdasági gém problémához. (Halászat XII. I. p. 5.)
- Sterbetz, I. (1956):* A madárvilág szerepe a tavak természetes hozamában. (Halászat III. p. 48.)
- Sterbetz, I. (1957):* Adatok a gulipán és székilile hódmezővásárhely-környéki fészkeleséről. Data of the nesting of the avocet and the kentish plover in the surrounding of Hódmezővásárhely. (Aquila 1956—57. 63—64. p. 277, 388.)
- Sterbetz, I. (1958):* Tanúskodnak a sirálygyomrok. (Halászat V. 1. p. 14.)
- Sterbetz, I. (1959):* A havasi lile Magyarországon. Mornell-regenpfeifer in Ungarn. (Állattani Közl. XLVII. 1—2. p. 143—147.)
- Sterbetz, I. (1959):* 1955—57 évi adatok Hódmezővásárhely madárvilágáról. Data from 1955—57 about the avifauna of Hódmezővásárhely. (Aquila 1958. 65. p. 310, 362.)
- Sterbetz, I. (1960):* Der Adlerbussard in Ungarn. (Ornithologische Mitteilungen 12. 10. p. 187—198.)
- Sterbetz, I. (1960):* A rizstelepek hatása gémféléink táplálkozására. L'effect des plantations de riz produit sur la nourriture de l'espece des grues. (Vertebrata Hungarica, Tom II. Fasc. 1—2. p. 81—92.)
- Sterbetz, I. (1960):* Újabb adatok a hódmezővásárhelyi Fehértó és a Saséri-rezervátum madárvilágához. Recent data on Bird-Life in the Sasér and the Fehértó near Hódmezővásárhely. (Aquila 1959—66. p. 272—273.)
- Sterbetz, I. (1961):* Der Seidenreiher. (Die Neue Brehm Bücherei, Ziemsen Verlag, Wittenberg. p. 1—131.)
- Sterbetz, I. (1961):* Megfigyelések vízimadarak rovarirtó tevékenységéről. Observations on the insecticide activities of Shore Birds. (Aquila 1961—61. 67—68. p. 211, 247.)
- Sterbetz, I. (1962):* A vörösnakú lúd vonulási problémái Magyarországon és Közép-európában az utolsó három évtizedben. Der Zug der Rothalsgans in Ungarn und Mitteleuropa in den letzten drei Jahrzehnten. (Állattani Közlemények XLIX. p. 97—103.)
- Sterbetz, I. (1962):* Preliminary report of researches on ornithological problems in rice planting. (VII. Bulletin of the Intern. Conceil of the Bird Preservation. Tokio, p. 105—106.)
- Sterbetz, I. (1962):* Az üstökösgém a Saséri-rezervátumban. The squacco heron in the Sasér. (Aquila 1960—61. 67—68. p. 39—70.)
- Sterbetz, I. (1962):* Terekcankó Hódmezővásárhelyen (Terek Sandpiper at Hódmezővásárhely. (Aquila 1960—61. 67—68. p. 213, 247.)
- Sterbetz, I. (1963):* Vide in: Keve—Sterbetz (1963).
- Sterbetz, I. (1963):* A szegedi Fehértó tájváltozásaiával kapcsolatos madáráttelepülések. Ansiedlung der Vögel infolge der Landschaftumwandlungen des Szegeder-Fehértó. (Állattani Közlemények I. 1—4. p. 129—134.)

Sterbetz, I. (1964) A magyarországi rizstermelés madártani problémái. (Doktori értekezés, kéziratban a budapesti Mez. Gazd. Könyvtárban)

Sterbetz, I. (1964): A goda ökológiai problémái Magyarországon. Oecological problems of the *Limosa limosa* after the changes of Landscape in Hungary. (Nyíregyházi Jósa András Múz. Évk. 1961—62. IV—V. p. 211—218.)

Sterbetz, I. (1964): A magyar tüzök természetvédelmi problémái. The problems concerning the conservations of the hungarian Bustards. (Állattani Közlemények LI. 1—4. p. 135—142.)

Sterbetz, I. (1964): Beiträge zur Erforschung der wirtschaftlichen Rolle der Elster in Ungarn. (Angewandte Ornithologie Bd. 2. H. 1. p. 30—36.)

Sterbetz, I. (1964): Volières vadréce és tüzöknevelés Dévaványán. (Magyar Vadász IX. p. 9.)

Sterbetz, I. (1965): Das Vorkommen der Teichwasserläufer im Karpathenbecken. (Journal f. Ornithologie. H. 3. 106. p. 324—332.)

Sterbetz, I. (1965): Az 1939—43 évi alföldi belvizek hatása Nagyszénás gerinces állatvilágára. Die Wirkung der Überschwämmungen in den Jahren 1939—43 auf der Vertebratenfauna von Nagyszénás. (Szántó Kovács János Múz. Évk. 1963—64. p. 151—163.)

Sterbetz, I. (1966): Szikeseink gulipánja. (Term. Tud. Közlöny, 10. p. 456—457.)

Sterbetz, I. (1966): A Kardoskúti-Fehértó madárvilága. The Bird Life of the Fehértó near Kardoskút. (Vertebrata Hungarica 1965. Tom. VIII. fasc. 1—2. p. 51—61.)

Sterbetz, I. (1966): A Kardoskúti-Fehértó, legifjabb védett területünk. (Búvár XI. 5. p. 278—279.)

Sterbetz, I. (1966): Das Sasér-Naturschutzgebiet und seine Umgebung in: Wirth, H. Geschützte Wildnis. (Wittenberg, Ziemsen Verl. p. 154—164.)

Sterbetz, I. (1966): Hazai vizsgálatok a madarak burgonyabogár pusztításáról. Der Vögel in der Nichtung der Kartoffelkäfers in Ungarn. (Jósa András Múz. Évk. Nyíregyháza, VI—VII. 1963—64. p. 123—127.)

Sterbetz, I. (1966): A havasi lile vonulása Európában. Der Zug des Mornells in Europa. (Aquila 1964—65. 71—72. p. 165—178.)

Sterbetz, I. (1966): A nyári lúd természetvédelmi problémái Magyarországon. The nature conservations problems of the Greylag goose. (Állattani Közlemények LIII. 1—4. p. 131—133.)

Sterbetz, I. (1966): A magyar Alföld állatföldrajzi szerepe a hősármány téli mozgalmában. Die zoogeographische Rolle der ungarischen Tiefebene im Winterzug der Schneeammer. (Déri Múzeum Évk. Debrecen, 1965. p. 315—321.)

Sterbetz, I. (1966): Vide in: Fábíán—Sterbetz (1966).

Sterbetz, I. (1967): Zur Ernährungsökologie der in der ungarischen Tiefebene durchziehende Kampfäufers. (Anzeiger Orn. Gesellschaft Bayern. H. 1. p. 52—58.)

Sterbetz, I. (1967): A kardoskúti Fehértó védetté nyilvánításának első eredményei. First results of the Preservation of the Fehértó of Kardoskút. (Állattani Közlemények LIV. 1—4. p. 147—150.)

Sterbetz, I. (1967): A vízivad helyzete és jövője Magyarországon. Dage und Zukunft des Wasserwildes in Ungarn. (Az I. Magyar Vadásznapi előadásainak gyűjteménye. 1966. X. 10—17. p. 200—211.)

Sterbetz, I. (1967): A kardoskúti puszta élő múzeumában. (Békési élet 1. p. 41—47.)

Sterbetz, I. (1967): Sarkantyús sármány Kardoskúton. Lappland Bunting in Kardoskút. (Aquila 73—74. 1966—67. p. 189, 203.)

Sterbetz, I. (1967): Geese counts in Hungary 1966—67. (Report of IWRB. 1966/67. rotapr.)

Sterbetz, I. (1967): Gazdasági és természetvédelmi problémák a hazai tőkésrécek táp-

lálkozásában. Economical and nature conservations problems in feeding habits of Hungarian Mallards. (Aquila 1966—67. 73—74. p. 133—145.)

Sterbetz, I. (1967): A vörösnakú lúd újabb előfordulásai Magyarországon. Recent occurrences of the reed breasted goose in Hungary. (Aquila 73—74. 1966—67. p. 176, 192.)

Sterbetz, I. (1967): Az elmúlt vízivadidény tanulságai. (Magyar Vadász IV. p. 4.)

Sterbetz, I. (1967): Vide in: Beretzk—Keve—Sterbetz (1967).

Sterbetz, I. (1967): Vide in: Beretzk—Sterbetz (1967).

Sterbetz, I. (1968): A magyarországi bőjti és csörgőrécék összehasonlító táplálkozás-vizsgálata. The comparative feed examinations of garganey and teal. (Állattani Közlemények LV. 1—4. p. 299—122.)

Sterbetz, I. (1968): Über die Verteilung der Getreidelaufkäfer (*Zabrus tenebroides*) durch die Vögel. (Angewandte Ornithologie, Bd. 3. H. 1. p. 25—27.)

Sterbetz, I. (1968): Vide in: Schmidt—Sterbetz (1968).

Sterbetz, I. (1969): A magyar tüzök elgondolkoztató statisztikája. (Búvár XIV. 3. p. 149—151.)

Sterbetz, I. (1969): Ornithologische Probleme der Szikgewässer Ungarns. (Zusammenfassungen der am Natrongewässersymposium Tihany 1969. IX—X. Rotapr.)

Sterbetz, I. (1969): Über die Ernährung der Moorente in Ungarn. (Der Falke 9. p. 292—295.)

Sterbetz, I. (1969): Madárellet a kardoskúti-Fehértó aszályos időszakában. Avifauna in the droughthy period of the Kardoskút Preservation. (Állattani Közlemények LVI. 1—4. p. 131—135.)

Sterbetz, I. (1969): Der Zug des Zwerggans auf den ungarischen Pussta. (Ardea 1968. 56. 3—4. p. 259—266.)

Sterbetz, I. (1969): Vadrécék környezetvizsgálata a Kardoskúti természetvédelmi területen. Studie über die Umgebung der in Kardoskuter Naturschutzgebiet lebenden Wildenten. (Aquila 1968. 75. p. 45—77.)

Sterbetz, I. (1969): A magyarországi szürkevarjak táplálkozásának újabb értékelése. Angaben über die Nahrung der Nebelkrähe in Ungarn. (Aquila 75. 1968. p. 151—157.)

Sterbetz, I. (1969): Vedlő gólyák gyülekezése Kardoskúton. Assembling of moultly storks in Kardoskút. (Aquila 1968. 75. p. 282, 295.)

Sterbetz, I. (1969): Vide in: Keve—Sterbetz (1969).

Sterbetz, I. (1970): A magyarországi szikesvizek madártani problémái. (Hidrologiai tájékoztató, Bp. p. 141—142.)

Sterbetz, I. (1970): Ornithologische Probleme der Szikgewässer Ungarns. (Hidrologiai tájékoztató, Budapest, p. XIII.)

Sterbetz, I. (1970): Madarak a kipu sztulás határmesgyéjén. (Búvár XXV. 1. p. 22—24.)

Sterbetz, I. (1970): A nagyüzemi házirécenevelés hatása állóvizeink madárvilágára. Die Auswirkung der grosswirtschaftlichen Hausentezucht auf die Avifauna unserer stehenden Gewässer. (Állattani Közlemények LVIII. 1—4. p. 139—143.)

Sterbetz, I. (1971): Ornithologische Probleme der Szikgewässer Ungarns. (Aus dem Sitzungsberichten der Öst. Akad. Wissenschaften Mathem.-Naturw. Kl. Abt. I. 179. Bd. 8—10. H. Wien, p. 325—327.)

Sterbetz, I. (1971): Die Ernährung der in Ungarn ziehenden und überwinternden Saatgänse. (Limosa 44. p. 54—60.)

Sterbetz, I. (1971): Válságos jelenségek néhány hazai szárnyas vad populáció dinamizmusában. Krisen-Erscheinungen im Dynamismus einzelner Federwildpopulationen Ungarns. (Állattani Közlemények LVIII. 1—4. p. 124—129.)

Sterbetz, I. (1971): Magevő aprómadarak táplálékvalogatása. Nahrungswahl der samenfressenden Kleinvögel. (Állattani Közlemények LVIII. 1—4. p. 171—172.)

- Sterbetz, I. (1971):* A reznektúzok kérdése magyar pusztákon. Das Probleme der Zwergtrappe auf den Ung. Steppen. (Déri Múzeum Évk. Debrecen, 1967, p. 21—32.)
- Sterbetz, I. (1971):* Vízivad, erdei szalonka és galambfélék in: Sárkány, P.: A vadászati kézikönyve. (Bpest, Mezőgazdasági Kiadó, p. 185—188.)
- Sterbetz, I. (1971):* Der Zug des Mornells in Ungarn. (Lounais Hämeen Luonto, Forsa, 43, p. 45—53.)
- Sterbetz, I. (1971):* Vide in: Fodor—Nagy—Sterbetz (1971).
- Sterbetz, I. (1971):* Vide in: Keve—Sterbetz (1971).
- Sterbetz, I. (1972):* Vízivad (Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, p. 1—204.)
- Sterbetz, I. (1972):* A magyarországi vízivad táplálékbázisa. Nahrungsbasis des Wasserwildes Ungarns. (Állattani közlemények LIX. 1—4. p. 119—125.)
- Sterbetz, I. (—):* Adatok a Hármas-Körös és Biharugra vidékének madárvilágáról. (Kéziratban, Madártani Intézet Könyvtára, Budapest.)
- Sterbetz, I.—Vertse, A. (1967):* A Magyarországon telelő lilikek ökológiai problémái. Oecological problems of white fronted goose passing the winter Hungary. (Aquila 73—74. 1966—67. p. 33—43.)
- Sterbetz, I.—Szijj, J. (1969):* Das Zugverhalten der Rothalsgans in Europa. (Die Vogelwarte, 3/4. 1967—68. p. 266—277.)
- Sterbetz, I.—Szilvka, L. (1972):* Caplica bela — Egretta garzetta- u Karpatskom bazenu u periodu 1959—1968. godine. Der Seidenreiher im Karpathenbecken in den Jahren 1959—1968. (Larus, Vol. 24. 1970. p. 141—148.)
- Studinka, L. (1932):* A békési bakcsótelepről. Nycticorax-Kolonie bei Békés. (Kócsag V. 3—4. p. 123.)
- Studinka, L. (1957):* Madártani megfigyelések Mezőhegyes vidékéről. Ornithological Observation from the surrounding of Mezőhegyes. (Aquila 1952—55. 63—64. p. 317, 362.)
- Szekér, K. (1882):* Egész éves löjegyzék. (Vadász és Versenylap XXVI. 7. p. 59.)
- Szemere, L. (1910):* A fűj és fogoly viszonylagos elterjedése Magyarországon. Die relative Verbreitung der Wachtel und Rebhuhns in Ungarn. (Aquila XVII. p. 150—167.)
- Szemere, L. (1922):* Régi madártani adatok a Sárrétről. Geschichtliche Daten über die Ornis des Gebiets Nagykunság. (Aquila 29. p. 163—187.)
- Szemere, Z. (1955):* Daruvonulás Biharban. Migrations of Cranes in E-Hungary in autumn 1952. (Aquila 1952—55, 59—62. p. 381, 439.)
- Szendi-Moldován, L. (1948):* Dúvadmérgezésről. (Nimród Vadászlap II—XXXV. ápr. 15. p. 117.)
- Szentmiklóssy, (1904):* Tűzokvadászatok. (Zoologiai lapok VI. p. 123, 140.)
- Széchenyi, Zs. (1963):* Ünnepnepok, (Budapest, Szépirodalmi kiadó. p. 450—455.)
- Székessy, V. (1958):* Magyarország Állatvilága. Aves fejezet szerzői: Báldy, B.—Horváth, L.—Keve, A.—Farkas, T.—Pátkai, I.—Szijj, J. (Budapest, Akadémiai kiadó.)
- Szijj, J. (1954):* Gémtelepek Magyarországon 1951. (Aquila 1948—51. 55—58. p. 81—88. Csak magyar ny.)
- Szijj, J. (1957):* A seregély táplálkozásbiológiája és mezőgazdasági jelentősége. The food biology of the starling and its agricultural importance. (Aquila 1956—57. 63—64. p. 71—101.)
- Szijj, J. (1959):* Vide in: Beretzk—Keve—Nagy—Szijj (1959).
- Szijj, J. (1969):* Vide in: Sterbetz—Szijj (1969).
- Szijj, J.—Szijj, L. (1955):* Adatok a fehérgólya táplálkozásához. Contributions to the Food Biology of the White Stork. (Aquila 1952—55. 59—62. p. 83—94.)
- Szilágyi, J. (1920):* Vide in: Bertalan—Szilágyi (1920).
- Szilágyi, J. (1948):* Pásztormadarak Békésmegyében. (Nimród Vadászlap III. (XXXV.) júli 1. p. 207.)

- Sziráczy, S. (1929):* Pusztítsuk a szarkákat. (Nimród Vadászújság XVII. jan. 20. p. 44—45.)
- Szlávi, K. (1940):* Fürjezés a múlt század végén. (Nimród Vadászlap XXVIII. aug. 10. p. 371—372.)
- Szlivka, L. (1972):* Vide in: Sterbetz—Szlivka (1972).
- Szücs, S. (1942):* A régi Sárrét világa (Budapest).
- Tarján, T. (1906):* A fürj pusztulása a fogoly terjeszkedése következtében. Die Abnahme der Wachtel durch Vermehrung des Rebhuhnes. (Aquila XIII. p. 220—221).
- Tarján, T. (1906):* Tömeges vonulások 1906 őszén. Massenzüge im Herbst 1906. (Aquila XIII. p. 227.)
- Tarján, T. (1907):* Lanius collurio fészeképítéséről. Nestbau von Lanius collurio. (Aquila XIV. p. 325—326.)
- Tarján, T. (1920):* Madárvonulási adatok. Vogelzugsdaten. (Aquila 27. p. 52—53.)
- Tarján, T. (1920):* A meggyvágó viselkedése párzás alatt. Das Verhalten des Krischernbeissers während der Paarungszeit. (Aquila 27. p. 258, 276.)
- Tarján, T. (1920):* A béka, mint madárfiókapusztító. Der Frosch als Vogelschädling. (Aquila 27. p. 263, 281—282.)
- Tarján, T. (1920):* Egyes madárfajok terjedése a városokban. Die Einzug einiger Vogelarten in die Städte. Aquila 27. p. 258, 276.)
- Tarján, T. (1924):* Madárvonulási adatok. Vogelzugsdaten. (Aquila 1923—24. 30—31. p. 233.)
- Tarján, T. (1930):* Bütykös ásólúd Békésmegyében. Tadorna cornuta im Kom. Békés. (Aquila 1929—30. 36—37. p. 300, 330).
- Tarján, T. (1930):* Békéscsaba és vidékének madárvilága in: Korniss, G.: Békéscsaba történelmi és kulturális monográfiája. (Körösvidék Nyomda, Békéscsaba. Különnyomatban).
- Tarján, T. (1931):* Vadludakról. (Nimród Vadászújság XIX. okt. 1. p. 468—470.)
- Tarján, T. (1934):* Kígyászölyv. Circaetus gallicus. (Aquila 1931—34. 38—41. p. 366, 430.)
- Tarján, T. (1934):* Székicsér. Brachschwalbe. (Aquila 1931—34. 38—41. p. 358, 421.)
- Tarján, T. (1936):* A vadlúd és a repülőgép. (Nimród Vadászújság, jan. 10. p. 238).
- Tarján, T. (1938):* A fény és a vonuló madarak. (Nimród Vadászújság XXVI. nov. 10. p. 509.)
- Tarján, T. (1939):* Ritka madarak. (Nimród Vadászújság XXVII. febr. 20. p. 89—90.)
- Tarján, T. (1939):* Újabb adatok Békéscsaba vidékének madárvilágához. Neuere Daten zur Ornithologie von Békéscsaba. (Aquila 1935—38. 42—45. p. 666—669, 693—694.)
- Tarján, T. (1942):* Gyűrűs apácálud. Beringte B. leucopsis. (Aquila 1939—42. 46—49. p. 467, 499.)
- Tarján, T. (1942):* A tavi cankó. Teichwasserläufer. (Aquila 1939—42. 46—49. p. 463, 494—495.)
- Tarján, T. (1942):* Az Ókigyósi-pusztta vízimadarai 1939—40-ben. Die Wasservögel der Natronpuszta von Ókigyós in den Jahren 1939—1940. (Aquila 1939—42. 46—49. p. 459, 489.)
- Tarján, T. (1942):* A balkáni kacagógerle Békéscsabán. Streptopelia decaocto in Békéscsaba. (Aquila 1939—42. 46—49. p. 456, 487.)
- Tarján, T. (1942):* A nagyililk fészkelése Ókigyóson. Das Nisten der Blässgans in Ókigyós in Ungarn. (Aquila 1939—42. 46—49. p. 449—450, 479—481.)
- Tarján, T. (1943):* Madárhúség. (Nimród Vadászlap XXXI—IV. júni. 10. p. 266—267.)
- Thaisz, L. (1912):* A fogoly gazdasági hasznáról és káráról. Über den wirtschaftlichen Nutzen des Rebhuhns. (Aquila XIX. p. 166—201.)
- Timmerman, A. (1969):* Vide in: Mörzer Bruyns—Philippona—Timmerman (1969).

- Tóth, L. (1938):* Az idei madárvonulásról. (Nimród Vadászújság XXVI. ápr. 20. p. 187.)
- Tóth, I. (1943):* Madárvonulási hírek. (Nimród Vadászlap XXXI—IV. márc. 20. p. 141.)
- Tóth, I. (1943):* Vércse, bagoly, kecskebéka. (Nimród Vadászlap XXXI—IV. aug. 20. p. 378—379.)
- Török, ... (1931):* Füzesgyarmaton. (Nimród Vadászújság XIX. febr. 1. p. 65.)
- Vasvári, M. (1931):* A holló településviszonyai. (Természettudományi Közlöny. 63. p. 17—18.)
- Vasvári, M. (1942):* Az 1939—40-es tél és a madárvilág. Der Winter 1939/40 und der Vogelwelt. (Aquila 1939—42. 46—49. p. 340—365.)
- Vertse, A. (1943):* A vetési varjú táplálkozása és mezőgazdasági jelentősége Magyarországon. Ernährungsweise der Saatkrähe in Ungarn. (Aquila L. p. 142—248.)
- Vertse, A. (1960):* Madártelepítési kísérletek 1952—58. Vogelansiedlungsversuche in den Jahren 1952—58. (Aquila 1959. 66. p. 9—17.)
- Vertse, A. (1962):* Madártelepítési kísérletek 1959. Vogelansiedlungsversuche im Jahre 1959. (Aquila 1960—61. 67—68. p. 9—12.)
- Vertse, A. (1966):* Kis kárókatona fészkelése Magyarországon. (Pigmy Cormorant nesting in Hungary. (Aquila 1964—65. 71—72. p. 225, 923.)
- Vertse, A. (1967):* Vide in: Sterbetz—Vertse (1967).
- Vertse, A.—Kaszab, Z.—Zsák, Z. (1955):* A fogoly táplálkozása és mezőgazdasági jelentősége Magyarországon. Food and agricultural Importance of the Partridge in Hungary. (Aquila 1952—55. 59—62. p. 13—68.)
- Vezényi, Á. (1902):* A madárvonulás Magyarországon az 1900 év tavaszán. Der Vogelzug in Ungarn im Frühling 1900. (Aquila IX. p. 81—154.)
- Vida, L. (1950):* Holló fészkelése Csanádban. Raven breeding in the county Csanád. (Aquila 1944—47. 51—54. p. 170, 193.)
- Warga, K. (1929):* Bombicilla garrula invázió. Bombicilla garrula Invasion. (Aquila 1927—28. 34—35. p. 133.)
- Warga, K. (1939):* A Bombicilla garrula 1931—32. és 1932—33. évi inváziója s a gyűrűzési kísérletek eredményei. Die Bombicilla garrulus Invasion in den Jahren 1931—32 und 32—33, und die Ergebnisse der Beringungsversuche. (Aquila 1935—38. 42—45. p. 410—542.)
- Warga, K. (1955):* A Magyar Madártani Intézet 1951—53 évi madárjelölései. XVI. jelentés. XVI. the Report on Bird Banding in Hungary. (Aquila 1952—55. 59—62. p. 233—251.)
- Wenkheim, Gy. (1931):* Torzcsőrű vetési varjú. Saatkrähe mit difformen Schnabel. (Kócsag IV. 2. p. 73.)
- Wenkheim, Gy. (1931):* Eltorzult csőrű vetési varjú. (Nimród Vadászújság XIX. ápr. 1. p. 168.)
- Zoologos, (1905):* Hattyúvadászat. (Zoologiai Lapok VII. p. 52.)
- Zoologus, (1911):* A fogoly és fürj viszonylagos elterjedése. (Zoologiai Lapok XIII. p. 94.)
- Zsák, Z. (1955):* Vide in: Vertse—Kaszab—Zsák (1955).
- (1895): Magyarország vadlelövése 1884—93-ig. (Vadászlap I. 5. p. 9.)
- (1879): Tűzokpusztulás (Vadászlap XII. 26-i szám)
- (1897): Egész évi lőjegyzék. (Vadászlap VI. 5. p. 212.)
- (1898): Magyarország vadlelövése 1896-ban. (Vadászlap I. 5. p. 48.)
- (1900): Magyarország 1898 évi vadlelövésének kimutatása. (Vadászlap III. 15. p. 106—107.)
- (1901): Magyarország vadlelövése 1899-ben (Vadászlap I. 5. p. 10—11.)
- (1902): Magyarország vadlelövése az 1900 évben. (Vadászlap I. 5. p. 8—9.)

- (1905): Magyarország vadlelövése 1903-ban. (Vadászlap I. 5. p. 11.)
- (1906): Magyarország vadlelövése az 1904 évben. (Vadászlap I. 5. p. 9.)
- (1907): Gyűjtemények. Sammlungen. (Aquila IXV. p. 362—364.)
- (1908): Magyarország vadlelövési statisztikája 1907-ben. (Vadászlap, p. 487.)
- (1908): A fogoly elterjedése hazánkban. (Zoologiai Lapok X. p. 205.)
- (1909): Magyarország vadlelövési statisztikája 1908-ban. (Vadászlap, p. 465.)
- (1912): Egész éves lőjegyzék (Vadászlap VI. 5. p. 210—238.)
- (1913): Egész évi lőjegyzék. (Vadászlap júli, 5. p. 251.)
- (1915): Kimutatás az 1913. febr. 1—1914. jan. 31-ig terjedő vadászati idényben a Magyar Birodalomban lőtt v. egyébként elpusztított vadak számáról. (Vadászlap, febr. 15. p. 70.)
- (1924): Gr. Wenkheim József kigyósi uradalmában lövettet... (Nimród Vadászlap XII. febr. 15. p. 61.)
- (1927): Csorvási vadászat (Nimród Vadászújság XV. dec. 20. p. 674.)
- (1929): Gr. Almásy Dénes uradalmában 1928. évi febr. 1-től 1929. jan. 31-ig lőtt hasznos és kártékony vadak. (Nimród Vadászújság XVII. febr. 20. p. 101.)
- (1936): Magyarország vadállománya 1880-ban. (Nimród Vadászújság XXIV. okt. 10. p. 461.)
- (1937): Madárlámpa (Nimród Vadászújság XXV. máj. 1. p. 208.)
- (1940): Országrészek és vármegyék vadászati statisztika tükrében. (Nimród Vadászlap I.—XXVIII. p. 476.)
- (1971): Természetvédelem Magyarországon. (Budapest, Orsz. Természetvédelmi Hivatal kiadv.)

Bibliography of ornithological research in the county of Békés

ISTVÁN STERBETZ

The composition and quantitative relations of the continentally significant avifauna of Hungary are extensively affected by the particular zoogeographical characteristics in the county of Békés. A comprehensive treatment of its fauna is extremely desirable. The literature of the ornithological research work carried out so far in the territory of the county, or affecting the county, is a rich one, but as a consequence of its scattered nature it is difficultly accessible. The collection and publication of these works of reference is aimed at the promotion of the realization of an ornithological monograph on the county of Békés.

The form of the citations follows the method now general in the international ornithological specialist literature. With only a very few exceptions, the listed books, specialist articles and popularizing works (which are also of scientific value) can be found in the library of the Ornithological Institute (Budapest, XII., Költő u. 21.). The collection contains publications which appeared up to 31 December 1972.

TARTALOMJEGYZÉK

Ecsedy István	
Újabb adatok a tiszántúli rézkor történetéhez	3
Maráz Borbála	
La Tène-kori magányos sírok és kistemetők a Dél-Alföldről	41
Bakay Kornél—Kiszely István	
Újabb adatok Békés megye honfoglaláskori történetéhez	63
T. Juhász Irén	
Néhány Békés megyei avarkori leletről	99
T. Juhász Irén	
A vésztői Csolt-monostor faragott kövei	117
Erdélyi Zoltánné—Sisa Béla	
A szarvasi szárazmalom műemléki helyreállítása	127
Sisa Béla	
A békéscsabai szlovák tájház	163
Banner József	
Elek község német személynevei	187
Grin Igor	
Hat délszláv népdal Battonyáról	217
Sterbetz István	
A székipacsirta Orosháza környékén	237
Sterbetz István	
Békés megye madártani kutatásának bibliográfiája	245

CONTENTS

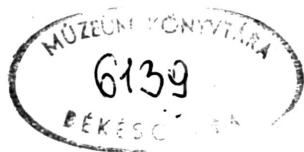
Ecsedy István	
New data on the history of the copper age in the region beyond the Tisza	3
Maráz Borbála	
La Tene-age isolated graves and small cemeteries on the South Hungarian Plain	41
Bakay Kornél—Kiszely István	
New data on the history of the county of Békés in the period of the Hungarian conquest	63
T. Juhász Irén	
Some Avar-age finds in the county of Békés	99
T. Juhász Irén	
Carved stones of the Csolt monastery at Vésztő	117
Erdélyi Mrs. Z.—Sisa Béla	
Restoration of the horse-driven mill at Szarvas as an ancient monument	127
Sisa Béla	
Slovak Folklore Muzeum in Békéscsaba	163
Banner József	
German personal names in the village of Elek	187
Grin Igor	
Six Southern Slav folksongs from Battonya	217
Sterbetz István	
The short-toed lark in the district of Orosháza	237
Sterbetz István	
Bibliography of ornithological research in the county of Békés	245

A Békés megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya támogatásával kiadja a Békés megyei Múzeumok Igazgatósága.

A kiadásért felel a Békés megyei Múzeumok Igazgatója.

Készült monószedéssel, íves magasnyomással 23,5 A5 ív terjedelemben, 800 példányban a MSZ 5601—59 és az MSZ 5602—55 szerint.

73-3290—Szegedi Nyomda

B 1756

